

1
КИЇВ-1983

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Роль Рад народних депутатів республіки у реалізації Продовольчої програми СРСР
- Розробка В. І. Леніним після перемоги Великого Жовтня концепції інтернаціонального згуртування трудящих
- Здобутки історичної науки Радянської Киргизії на сучасному етапі
- Республіканський міжвідомчий науковий збірник «Вопросы истории СССР» (1976—1980 рр.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **П. Л. Варгатюк**, **В. К. Василенко**,
О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), **П. М. Калениченко**, **А. Ф. Кізченко**,
М. В. Коваль (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **В. В. Кузьменко**, **М. Н. Лешенко**,
І. М. Мельникова, **Л. П. Нагорна**, **А. В. Санцевич**, **Ф. П. Шевченко**,
А. М. Шлепаков, **П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ-1, вул. Кірова, 4.
Телефон 29-62-34.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1 (262)

СІЧЕНЬ

1983

*Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця*

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Шевченко В. С. Роль Рад народних депутатів республіки у реалізації Продовольчої програми СРСР 5
Мельниченко В. Ю. Розробка В. І. Леніним після перемоги Великого Жовтня концепції інтернаціонального згуртування трудящих 17

Наукове життя в братніх республіках СРСР

- Каніметов А. К. (*Фрунзе*). Здобутки історичної науки Радянської Киргизії на сучасному етапі 31

НАУКОВИЙ ОГЛЯД

- Гамрецький Ю. М., Кульчицький С. В., Парасунько О. А. Республіканський міжвідомчий науковий збірник «Вопросы истории СССР» (1976—1980 рр.) 36

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії робітничого класу України

- Бількевич А. М. (*Тернопіль*), Чернявський Ф. Ф. (*Тернопіль*). Участь робітничої молоді в соціалістичному змаганні в роки четвертої п'ятирічки Ковальчак Г. І. (*Львів*). До питання про формування робітничого класу Східної Галичини (1848—1890 рр.) 55

* * *

- Бесов Л. М. (*Харків*), Мордовець Л. М. (*Харків*). Про деякі питання вдосконалення структури партійних організацій України в умовах виробничих об'єднань 62
Ліщенко М. О. (*Чернівці*), Аршинова Л. Д. (*Чернівці*). Залучення трудящих західних областей УРСР до управління державою (1945—1950 рр.) 71
Камишнікова В. П. (*Харків*). Спільна діяльність української секції МОДР і політико-освітніх закладів УСРР по інтернаціональному вихованню трудящих (1926—1933 рр.) 78
Васюк Л. І. (*Чернівці*). Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Північній Буковині (1917—1920 рр.) 84

Проти буржуазної фальсифікації історії

- Громова Л. П. (Вінниця). Критика буржуазних фальсифікацій ролі КПРС у зміцненні державної єдності радянського народу 92

Трибуна молодого автора

- Склярєнко А. Є. (Коростень). Участь трудящих України у спорудженні новобудов Сибіру і Далекого Сходу в роки десятої п'ятирічки 102
Удовєнко О. О. (Луцьк). Деякі питання боротьби СРСР за колективну безпеку в Європі у 30-х роках 107
Писарєва Г. П. (Горлівка). Розробка Болгарською комуністичною партією проблем культурного будівництва в НРБ у 70-х роках 111

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу «Історичний досвід КПРС»

- Калакура Я. С. Діяльність КПРС в умовах розвинутого соціалістичного суспільства 118

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Матвійчук Н. М. Вивчення теми «Сталінградська битва. Початок корінного перелому у війні» в Х класі 129

НАШ КАЛЕНДАР

- Варгатюк П. Л. І. В. Бабушкін у Катеринославі (До 110-річчя з дня народження) 133
Замковий В. П. Соратник В. І. Леніна (До 110-річчя з дня народження П. К. Запорожця) 137

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Ткаленко І. В. Конституція УРСР і документи Верховної Ради УРСР як історичні джерела 140

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Бабко Ю. В., Кисілевський О. М. Я. С. Калакура, І. П. Кожукало. XXVI з'їзд Комуністичної партії України 146
Ващенко В. П. (Одеса), Лазанська Т. І. Е. И. Дружинина. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825—1860 гг. 148
Сохань П. С., Чернявський Г. Й. (Харків). Незабываемый подвиг 149
Дрідзо А. Д. (Ленінград). Л. В. Скрипникова. Английский колониализм в Вест-Индии 152

* * *

- Наукова бібліографія до 60-річчя утворення СРСР (1972—1982 рр.) (Продовження) 153

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Бурдоносова Т. І. XIII засідання Комісії істориків СРСР і ЧССР 155
Шамшур О. В. Спільне засідання Наукових рад АН СРСР та УРСР 155
Бережна Л. В. Міжвузівська науково-теоретична конференція в ІПК при КДУ, присвячена 60-річчю утворення СРСР 157
Волковинський В. М. Розширене засідання колегії Головархіву УРСР, присвячене 60-річчю СРСР 157
Коваленко Л. А. (Кам'янець-Подільський), Кукурудзяк М. Г. (Кам'янець-Подільський), Завальнюк О. М. (Кам'янець-Подільський). Наукова конференція «Проблеми історичної географії Поділля» 158
Стоян П. К. Вшанування доктора історичних наук І. І. Слинька у зв'язку з його 80-річчям 159
Мартиненко І. В. Виставка наукової книги Чехословаччини 159

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Шевченко В. С. Роль Советов народных депутатов республики в реализации Продовольственной программы СССР 5
Мельниченко В. Е. Разработка В. И. Лениным после победы Великого Октября концепции интернационального сплочения трудящихся 17

Научная жизнь в братских республиках СССР

- Каннметов А. К. (*Фрунзе*). Достижения исторической науки Советской Киргизии на современном этапе 31

НАУЧНОЕ ОБОЗРЕНИЕ

- Гамрецкий Ю. М., Кульчицкий С. В., Парасунько О. А. Республиканский межведомственный научный сборник «Вопросы истории СССР» (1976—1980 гг.) 36

СООБЩЕНИЯ

Из истории рабочего класса Украины

- Билькевич А. М. (*Тернополь*), Чернявский Ф. Ф. (*Тернополь*). Участие рабочей молодежи в социалистическом соревновании в годы четвертой пятилетки 50
Ковальчак Г. И. (*Львов*). К вопросу о формировании рабочего класса Восточной Галиции (1848—1890 гг.) 55

* * *

- Бесов Л. М. (*Харьков*), Мордовец Л. М. (*Харьков*). О некоторых вопросах совершенствования структуры партийных организаций Украины в условиях производственных объединений 62
Лищенко Н. А. (*Черновцы*), Аршинова Л. Д. (*Черновцы*). Вовлечение трудящихся западных областей УССР в управление государством (1945—1950 гг.) 71
Камышникова В. П. (*Харьков*). Совместная деятельность украинской секции МОПР и политико-просветительных учреждений УССР по интернациональному воспитанию трудящихся (1926—1933 гг.) 78
Васюк Л. И. (*Черновцы*). Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на развитие революционного движения в Северной Буковине (1917—1920 гг.) 84

Против буржуазной фальсификации истории

- Громова Л. П. (*Винница*). Критика буржуазных фальсификаций роли КПСС в укреплении государственного единства советского народа 92

Трибуна молодого автора

- Скляренко А. Е. (*Коростень*). Участие трудящихся Украины в сооружении новостроек Сибири и Дальнего Востока в годы десятой пятилетки 102
Удовенко А. А. (*Луцк*). Некоторые вопросы борьбы СССР за коллективную безопасность в Европе в 30-х годах 107
Писарева Г. П. (*Горловка*). Разработка Болгарской коммунистической партией проблем культурного строительства в НРБ в 70-х годах 111

В ПОМОЩЬ ПРОПАГАНДИСТАМ И СЛУШАТЕЛЯМ СИСТЕМЫ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Консультации по курсу «Исторический опыт КПСС»

- Калакура Я. С. Деятельность КПСС в условиях развитого социалистического общества 118

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Матвийчук Н. М. Изучение темы «Сталинградская битва. Начало коренного перелома в войне» в X классе 129

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Варгатюк П. Л. И. В. Бабушкин в Екатеривославе (К 110-летию со дня рождения) 133
Замковой В. П. Соратник В. И. Ленина (К 110-летию со дня рождения П. К. Запорожца) 137

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Ткаленко И. В. Конституция УССР и документы Верховного Совета УССР как исторические источники 140

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Бабко Ю. В., Кисилевский Е. М. Я. С. Калакура, І. П. Кожукало. XXVI з'їзд Комуністичної партії України 146
Вашенко В. П. (Одесса), Лазанская Т. И. Е. И. Дружинина. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825—1860 гг. 148
Сохань П. С., Чернявский Г. И. (Харьков). Незабываемый подвиг 149
Дридзо А. Д. (Ленинград). Л. В. Скрипникова. Английский колониализм в Вест-Индии 152

* * *

- Научная библиография к 60-летию СССР (1972—1982 гг.) (Продолжение) 153

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Бурдоносова Т. И. XIII заседание Комиссии историков СССР и ЧССР 155
Шамшур О. В. Совместное заседание Научных советов АН СССР и УССР 155
Бережная Л. В. Межвузовская научно-теоретическая конференция в ИПК при КГУ, посвященная 60-летию образования СССР 157
Волковинский В. Н. Расширенное заседание коллегии Главархива УССР, посвященное 60-летию СССР 157
Коваленко Л. А. (Каменец-Подольский), Кукурудзяк Н. Г. (Каменец-Подольский), Завальнюк А. Н. (Каменец-Подольский). Научная конференция «Проблемы исторической географии Подолья» 158
Стоян П. К. Чествование доктора исторических наук И. И. Слинько в связи с его 80-летием 159
Мартыненко И. В. Выставка научной книги Чехословакии 159

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

В. С. ШЕВЧЕНКО

Заступник Голови Президії Верховної Ради Української РСР

РОЛЬ РАД НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ РЕСПУБЛІКИ У РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПРОГРАМИ СРСР

Важливою віхою в історію нашої держави увійшов XXVI з'їзд КПРС, який визначив магістральні напрями діяльності партії, всієї країни на одинадцять п'ятирічку і на довготривалу перспективу. Він висунув, як головне завдання, забезпечення дальшого зростання добробуту радянських людей на основі сталого, поступального розвитку народного господарства, прискорення науково-технічного прогресу та переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, більш раціонального використання виробничого потенціалу країни, всемірної економії всіх видів ресурсів та поліпшення якості роботи¹.

Підсумки двох років одинадцятої п'ятирічки, що минули, переконливо свідчать: накреслена з'їздом програма неухильно і послідовно втілюється у життя. Зроблено чимало. Але попереду, вказував на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, велика і напружена робота. У третьому, так би мовити, серцевинному році п'ятирічки намічено прискорити темпи розвитку економіки, збільшити абсолютні розміри приросту національного доходу, продукції промисловості і сільського господарства, обсяг роздрібного товарообороту. Передбачається продовжити роботу по підвищенню ефективності народного господарства, адже напружені завдання повинні бути виконані при порівняно меншому збільшенні матеріальних затрат і трудових ресурсів².

Як підкреслюється в рішеннях листопадового Пленуму ЦК КПРС та матеріалах сьомої сесії Верховної Ради СРСР десятого скликання, у плані на 1983 р. витримується лінія партії на підвищення добробуту трудящих. Планується випереджаюче зростання галузей групи «Б», збільшення випуску товарів народного споживання. Великі матеріальні й фінансові ресурси виділяються для дальшого розвитку агропромислового комплексу. І далі зростатимуть реальні доходи населення. Відповідає завданням п'ятирічки і намічений обсяг житлового будівництва.

Таким чином, плани на цей рік підтверджують, що піклування про радянську людину, про умови її праці й побуту, про її духовний розвиток лишається найважливішою програмною настановою партії³.

Визначаючи головні напрями підвищення добробуту народу, XXVI з'їзд КПРС на перший план висунув завдання поліпшити постачання населенню продовольства. Настанови з'їзду партії набули дальшого розвитку в рішеннях травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, який

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, К., 1981, с. 45.

² Рад. Україна, 1982, 23 листоп.

³ Рад. Україна, 1982, 23, 24 листоп.

знаменує початок якісно нового етапу у послідовному здійсненні аграрної політики, виробленої на березневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС. Розроблена партією і схвалена травневим Пленумом ЦК Продовольча програма СРСР на період до 1990 року стала, за висловом члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербинського, стрижнем, головним елементом нашої внутрішньої політики і на поточну, і на наступну п'ятирічку⁴. Тому, природно, центральне місце в наших планах займають заходи, пов'язані з реалізацією Продовольчої програми.

Її здійснення, зазначалося на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС, справа не одного року. Але з виконанням Продовольчої програми не можна зволікати. Працівникам промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку, комунального господарства, науковцям, трудівникам агропромислового комплексу треба день у день нарощувати зусилля, працювати так, щоб величезні кошти, які направляються на розв'язання цього загальнонародного завдання, давали віддачу вже сьогодні і ще більшу — завтра⁵.

У зв'язку з цим особливої актуальності набувають, зокрема, питання дальшого підвищення ролі Рад народних депутатів усіх ступенів у реалізації Продовольчої програми, рішень травневого (1982 р.) Пленуму Центрального Комітету партії.

Завдання, що постають у цій сфері перед Радами, були чітко визначені на засіданні Президії Верховної Ради СРСР 31 травня минулого року⁶. На ньому підкреслювалося, що реалізація економічної стратегії розвитку суспільства передбачає участь усіх ланок політичної системи. Велика частка роботи лягає на Ради народних депутатів. Адже саме Ради, відповідно до Конституції, уособлюють єдність територіального і галузевого управління, а з іншого боку — відповідають як за розвиток виробництва, так і за підвищення якості обслуговування людей. І, закономірно, чим більш зрілим стає наше соціалістичне суспільство, тим краще, тим комплексніше повинні вирішуватися всі ці проблеми.

На засіданні Президії було накреслено широку і водночас конкретну програму реалізації рішень травневого (1982 р.) Пленуму ЦК партії, яка передбачає активізацію діяльності Рад усіх ланок — від селищних і сільських до Верховної Ради СРСР.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 31 травня 1982 р. «Про внесення змін до законодавчих актів СРСР про повноваження Рад народних депутатів у галузі керівництва сільським господарством та іншими галузями агропромислового комплексу»⁷ затверджено нову редакцію ряду статей відповідних загальносоюзних актів. У цьому Указі, зокрема, підкреслюється, що Ради керують галузями агропромислового комплексу, вживають заходів до поліпшення житлових і культурно-побутових умов сільських жителів, збільшення виробництва сільськогосподарської продукції в підсобних господарствах громадян, дальшого розвитку колективного садівництва і городництва. До виключної компетенції місцевих органів державної влади віднесено утворення відповідних рад агропромислових об'єднань і зміну складу цих органів управління. Відповідні зміни і доповнення внесено також і до республіканських законодавчих актів, зокрема до законів Української РСР про обласну та районну Ради народних депутатів⁸.

Таким чином, нові повноваження радянських органів у галузі керівництва агропромисловим комплексом були закріплені у право-

⁴ Рад. Україна, 1982, 24 жовт.

⁵ Рад. Україна, 1982, 23 листоп.

⁶ Відомості Верховної Ради СРСР, 1982, № 23, ст. 363.

⁷ Там же, ст. 407.

⁸ Відомості Верховної Ради УРСР, 1982, № 25, ст. 384.

вому порядку, приведено у відповідність до потреб сьогодення законодавство.

Діючи відповідно до вказівок і настанов партії та керуючись законами, наймасовіша ланка органів народовладдя — місцеві Ради народних депутатів набули певного досвіду організаторської роботи по втіленню в життя програми зростання добробуту радянських людей.

Як відомо, 20 червня 1982 р. в нашій країні відбулися вибори до місцевих Рад. До Рад народних депутатів Української РСР було обрано 525 512 народних депутатів, у тому числі до селищних і сільських Рад — 394 990 депутатів. Понад 272 тис. з них працюють у сільському господарстві, 201 740 народних обранців — колгоспники. Це — справжня трудова гвардія села, якій належить значна роль у здійсненні Продовольчої програми партії.

Уже на перших сесіях місцевих Рад вісімнадцятого скликання депутати розглянули завдання, пов'язані з втіленням у життя рішень травневого Пленуму ЦК. Сесії в діловій, творчій обстановці, при високій активності народних обранців всебічно проаналізували стан справ на своїх територіях в агропромисловому комплексі, розглянули питання підвищення його ефективності, багато уваги приділили умовам праці, відпочинку та побуту сільських трудівників, розширенню виробництва сільськогосподарської продукції у підсобних господарствах громадян.

Основна увага в процесі обговорення була приділена забезпеченню нарощування виробництва сільськогосподарської продукції, підвищенню рівня роботи кожного колгоспу і радгоспу, всіх підприємств агропромислового комплексу по виконанню планових завдань.

Мова йшла про активізацію участі кожного депутата у виконанні накреслень партії, визначення його місця у боротьбі за високі врожаї всіх сільськогосподарських культур, за збільшення надоїв молока, виробництва м'яса, яєць тощо.

Минулого року, як відомо, вирощено кращий, ніж у 1981 р., урожай зернових, цукрових буряків, соняшнику, картоплі, овочевих і деяких інших культур. Пригадаймо, що жнива-82 також проходили у надзвичайно складних погодних умовах. Саме тоді, у напружені трудові дні, набув всеосяжного поширення почин депутатів місцевих Рад Саратовської області «Все вирощене — зберегти!». Як і по всій країні, він був активно підхоплений у нашій республіці. Так, у Харківській області на період жнив було додатково створено 1569 депутатських груп і постів, у діяльності яких взяли участь 5250 народних обранців і понад 7,5 тис. активістів, а на Полтавщині — 1740 постів, куди увійшло понад 4 тис. депутатів. У Новоазовському районі Донецької області, наприклад, діяло 32 депутатські пости, 30 постів народного контролю. І так — в усіх областях, у всіх районах і господарствах. Депутати, активісти Рад не тільки самі показували зразки ударної праці, а й контролювали якість збирання врожаю, дбали про раціональне використання техніки, дієво реагували на окремі факти втрат зерна, випадки браку в роботі, оперативно усували недоліки. В тому, що трудівники сіл Полтавської і Харківської областей перевиконали план заготівель хліба і засипали в державні засіки більш як по 1,1 млн. т зерна, у тому, що Черкаська, Донецька, Кримська, Ровенська, Волинська, Львівська, Чернівецька, Івано-Франківська, Закарпатська області виконали план, а також Дніпропетровська, Запорізька, Одеська області, які продали державі понад мільйон тонн зерна, зробили вагомий внесок у всенародний коровай, є частка праці і народних обранців.

Успішне виконання Продовольчої програми багато в чому залежить від рівня роботи всіх ланок тваринництва. Приклад у цій справі

показують трудівники ферм Черкаської, Чернігівської, Київської та ряду інших областей.

Працівники сільського господарства Черкащини, зокрема, намітили на кінець 1985 р. збільшити виробництво м'яса на 33—36%, молока — на 23,5%, забезпечити динамічне зростання виробництва і заготівель інших видів тваринницької продукції. Трудова ініціатива черкащан схвалена ЦК КПРС.

З перших днів п'ятирічки у кожному районі, колгоспі і радгоспі області були розроблені заходи по забезпеченню виконання взятих соціалістичних зобов'язань. Ці заходи уточнено і доповнено відповідно до рішень травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС і червневого (1982 р.) Пленуму ЦК Компартії України. Конкретні форми своєї участі в їх реалізації визначили й Ради народних депутатів Черкащини. Питання діяльності радянських і господарських органів, спрямовані на виконання взятих зобов'язань, регулярно розглядаються на сесіях Рад, засіданнях їх виконавчих комітетів, у постійних комісіях.

На фермах області працює майже три тисячі депутатів місцевих Рад, зокрема доярками — 873, свинарками — 320, телятницями — 270. В осінньо-зимовий період на роботу в тваринництві було направлено додатково ще 300 народних обранців.

На тваринницьких фермах області створені і працюють 215 депутатських груп і 351 депутатський пост. Вони багато роблять для поширення передового досвіду серед всіх працівників ферм, борються за створення якнайкращих умов праці і відпочинку для тваринників, стежать за раціональним використанням кожного кілограма кормів, організовували суботники і недільники по їх заготівлі та по підготовці ферм до зими.

Увага радянських і господарських органів зосереджується на тому, щоб при мінімальних затратах праці і коштів, раціональному використанні кормів одержати якнайбільше тваринницької продукції на кожній фермі, в кожному господарстві і районі. І в цьому приклад показують народні обранці. Так, колгосп «Росія» Христинівського району, очолюваний депутатом обласної Ради, Героєм Соціалістичної Праці Д. Г. Береговим, достроково виконав завдання 1982 р. по реалізації державі тваринницької продукції: за 9 місяців м'яса було продано 15 305 ц (річне завдання — 13 930 ц), молока — 6665 ц (річне завдання — 5900 ц).

В області добре відомі імена знатних майстрів тваринництва Золотоніського району Героїв Соціалістичної Праці, делегата XXVI з'їзду КПРС, депутата Верховної Ради УРСР, доярки колгоспу «Більшовик» В. М. Левчик та депутата районної Ради, доярки радгоспу «Маяк» М. Д. Слюсар, які щороку надають від кожної корови своїх груп по 5—6 тис. і більше кілограмів молока. Наслідуючи приклад знатних трудівниць, 120 доярок району включилися в соціалістичне змагання за одержання високих надобів молока у другому році нинішньої п'ятирічки й успішно справилися зі своїми зобов'язаннями.

Якщо ж говорити про комплексний підхід до проблеми інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, то значний досвід у цій справі нагромадили Ради народних депутатів Кримської області.

Тут Ради, їх виконкоми, постійні комісії, депутатські групи тримають під неослабним контролем питання підвищення родючості ґрунтів і віддачі поливного гектара, зміцнення кормової бази тваринництва, спеціалізації і концентрації виробництва, впровадження передового досвіду і досягнень науки у практику підприємств агропромислового комплексу тощо. Все це дає позитивні результати. Колгоспи і радгоспи області забезпечують стабільне зростання виробництва і продажу сільськогосподарської продукції, що повністю відповідає вимогам партії — незважаючи на всі складності і труднощі, спираючись на гли-

бокий і критичний аналіз стану справ, з урахуванням усіх наявних резервів, забезпечувати за будь-яких умов виконання затверджених планів, завдань, поставлених Продовольчою програмою⁹.

Діяльність місцевих Рад, спрямована на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва, підвищення ефективності всіх ланок агропромислового комплексу, постійно перебуває у полі зору Верховної Ради УРСР, її Президії.

Так, Президія Верховної Ради Української РСР схвалила ініціативу Івано-Пільської сільської і Красноторської селищної Рад народних депутатів Донецької області щодо раціонального використання землі. Підтримана усіма місцевими Радами республіки, вона переросла у справжній похід за збереження й найефективніше використання землі. В результаті активної діяльності Рад площа орної землі в республіці за рахунок тих земель, що раніше використовувалися неефективно, зросла за останні 10 років більш як на півмільйона гектарів. А це означає тисячі тонн додаткової сільськогосподарської продукції.

У жовтні минулого року на засіданні Президії Верховної Ради республіки розглядалося питання про організаторську роботу Рад народних депутатів Криничанського району Дніпропетровської області по виконанню рішень травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС¹⁰. На засіданні відзначалося, що під керівництвом партійних комітетів Ради району проводять значну роботу по реалізації Продовольчої програми. Водночас Президія Верховної Ради звернула їх увагу на необхідність повніше використовувати з метою забезпечення інтенсивного розвитку сільськогосподарського виробництва всі можливості і наявні резерви: подолання строкатості в результатах господарювання колгоспів і радгоспів, підтягування відстаючих господарств до рівня передових, підвищення врожайності і валового збору зернових. Ради Криничанського району ще недостатньо займалися зміцненням кормової бази громадського тваринництва, механізацією праці на фермах, підвищенням усієї культури роботи в тваринництві. Як наслідок — тут не збільшувалися надії молока, невисокими були прирости м'яса. Господарства району зазнають збитків через низьку якість продукції, зокрема, через зниження сортності і жирності молока. Недостатньо ефективно велася боротьба з втратами під час збирання врожаю, транспортування і зберігання продукції тощо. Мали місце істотні недоліки і в соціально-культурному обслуговуванні населення.

Президія Верховної Ради зажадала від місцевих Рад народних депутатів Криничанського району невідкладного усунення недоліків. Водночас були поставлені конкретні завдання перед Радами усіх ланок республіки.

Як зазначалося на XXVI з'їзді КПРС, у рішеннях травневого (1982 р.) Пленуму ЦК партії, значним резервом збільшення виробництва і продажу продукції землеробства і тваринництва є особисті підприємства громадян. У 1981 р. в республіці в особистих підприємствах громадян було закуплено майже 742 тис. т м'яса, 733 млн. штук яєць, 436 тис. т. молока, понад 9 тис. ц вівни, 602 тис. т картоплі, близько 95 тис. т овочів і 390 тис. т фруктів. У 1982 р. спостерігалася тенденція до збільшення закупок. Отже, це — досить вагомий додаток до столу трудящих. Останнім часом Президія Верховної Ради УРСР заслухала питання про те, як Ради народних депутатів, зокрема Полтавської області, Золотоніського району Черкаської та Шумського — Тернопільської областей, сприяють ефективнішому використанню присадибного земельного фонду, кращій організації допомоги з боку колгоспів і радгоспів у його обробітку, у заготівлі кормів для худоби і птиці, а також, як відповідні органи організують

⁹ Див.: Рад. Україна, 1982, 23 жовт.

¹⁰ Відомості Верховної Ради УРСР, 1982, № 45, с. 743.

закупки сільськогосподарської продукції, виробленої в підсобних господарствах населення.

Вивчення стану справ на місцях, глибоке проникнення в суть проблеми дали можливість визначити як невідкладні, так і перспективні завдання, що постають перед Радами, насамперед — перед їх низовою ланкою, а також перед господарниками, кооператорами, заготівельниками і транспортниками.

Важливим резервом поповнення продовольчих ресурсів є **підсобні сільські господарства промислових підприємств**. Значний досвід у цій справі нагромадили об'єднання «Завод «Арсенал», радіозавод та інші підприємства м. Києва.

Про цей досвід докладно розповідав на п'ятій сесії Верховної Ради Української РСР генеральний директор «Арсеналу» Герой Соціалістичної Праці депутат С. В. Гусовський. Розташоване на бідних поліських підзолистих землях, господарство радгоспу «Майданівський» Бородянського району на Київщині було збитковим. Врожаї зернових становили в середньому близько 12 ц з га, надої молока від фуражної корови — приблизно 2300 кг на рік. А були роки, коли й ці показники набагато зменшувалися. Наявні засоби механізації використовувалися погано.

Почали з того, що за допомогою інституту «Укрземпроект» склали генеральний план і план розвитку господарства на одинадцять п'ятирічку. Передбачалося підвищення врожайності сільськогосподарських культур, поліпшення якісного складу поголів'я великої рогатої худоби і максимальне забезпечення його власними кормами. Крім суто господарських питань, приділялась увага створенню необхідних соціально-побутових та культурних умов для трудівників села.

Через досить короткий час, що минув після того, як радгосп увійшов до виробничого об'єднання на правах повноправного підрозділу, спільними зусиллями було збудовано сучасні приміщення для ремонту автомобілів, тракторів та іншої складної сільськогосподарської техніки, споруджено трансформаторну підстанцію, сінажні башти, майданчики з навісами для зберігання сіна. Збудовано також 4 гуртожитки, заасфальтовано 2 тис. кв. м доріг і території тваринницької ферми та машинного двору, капітально відремонтовано школу, дитячий садок та їдальню.

Сума капіталовкладень, запланована на одинадцять п'ятирічку, становить 8 млн. крб.

За цей же час підсобне господарство виробило м'яса в живій вазі 254 т, молока — 3200 т. Робітникам «Арсеналу» продано через стіл замовлень та буфети 80 т м'яса, 42,5 т масла, 117 т сметани, 31 т сиру. Частина продуктів виділяється для їдальні об'єднання.

Завдання Рад народних депутатів полягає у тому, щоб максимально сприяти промисловим підприємствам у виділенні їм земель і окремих господарств, подавати повсякденну допомогу у розвитку цієї важливої форми збільшення виробництва сільськогосподарської продукції.

Питання поповнення хлібного балансу, збільшення врожайності зернових культур, зберігання і раціонального використання уже вирощеного хліба, а також удосконалення організації торгівлі хлібобулочними виробами перебувають у полі зору постійних комісій Верховної Ради Української РСР.

Вони здійснюють систематичний контроль за роботою міністерств і відомств республіки по виконанню ними завдань Продовольчої програми, вносять конкретні рекомендації щодо усунення причин, які заважають її реалізації.

Візьмомо такий приклад. Нещодавно постійні комісії Верховної Ради УРСР по легкій, харчовій і місцевій промисловості та по торгівлі розглянули питання про стан збереження і використання хлібних ре-

сурсів у республіці. Слід сказати, що Мінхарчпром УРСР, Мінторг УРСР, Укоопспілка, Ради народних депутатів, зокрема, Запорізької, Чернівецької, Івано-Франківської, Київської, Житомирської та деяких інших областей зробили ще не все, щоб викоренити випадки їх неекономного витрачання і запобігти втратам.

Комісії виявили, що трапляються випадки, коли торговельні організації внаслідок недостатнього вивчення й урахування попиту населення допускають прорахунки в замовленнях на хлібопродукти, і тони неререалізованого черствого хліба повертаються з магазинів у пекарні та на хлібозаводи.

Нині за рекомендаціями комісії розроблено заходи, які дадуть можливість щороку економити до 5 тис. т борошна. Радянським, адміністративним органам, депутатським групам і постам, органам народного контролю і громадської самодіяльності населення необхідно посилити боротьбу за економію та бережливість, здійснювати суворий контроль за роботою хлібозаводів, пекарень, їдалень, магазинів, рішуче перекривати всі канали розбазарювання хлібних ресурсів.

Комуністична патрія і Радянська держава завжди проявляли велике піклування про трудівників сільського господарства, приділяли багато уваги здійсненню на селі заходів соціального характеру.

У розв'язанні соціальних потреб села й перебудові сільських населених пунктів зроблено немало, особливо після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Так, капіталовкладення держави і колгоспів у соціальну сферу протягом 1965—1980 рр. досягли в республіці близько 7 млрд. крб., що становить майже 80% капіталовкладень на ці цілі за всі роки Радянської влади. Лише протягом останніх двох п'ятирічок в селах республіки введено близько 13 млн. кв. м житла, споруджено школи майже на 1,2 млн. учнівських місць, дитячі дошкільні заклади — на 243 тис. місць, багато інших важливих об'єктів соціального призначення. За рахунок коштів населення збудовано індивідуальні житлові будинки загальною площею майже 40 млн. кв. метрів.

Багато сіл, по суті, оновилося, набуло вигляду великих населених пунктів. Поліпшилися їх планування і впорядкування, прокладено асфальтовані шляхи і тротуари, водопроводи та газопроводи, створено мережу комунально-побутових служб і культурно-освітніх закладів.

Звернімося до прикладів. Є на Кіровоградщині село Суботці. Воно згадується у виданому в 1972 р. томі «Історії міст і сіл Української РСР», присвяченому Кіровоградській області. Минуло не так багато часу, а в селі сталися величезні зміни. Скільки молоді після школи прийшло працювати на колгоспні ферми! Більш як 80% техніки знаходиться в руках молодих. З'явилися в цьому селі вулиці Молодіжна, Шкільна та інші, з централізованим водопостачанням і опаленням, нові загальноосвітня і музична школи, дитячий садок, клуб і магазин. Протягом останніх років на соціальні потреби тут використано понад 4 млн. крб. І значну частину всіх турбот по комплексному соціально-економічному розвитку села взяли на себе народні обранці. Голова колгоспу імені В. І. Леніна, Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради республіки В. М. Гуртовий, інші керівники господарства, спеціалісти, депутати сільської, районної та обласної Рад не як гості, а як дбайливі господарі приходять у дитсадок і в школу, активно допомагають учнівській виробничій бригаді й комсомольсько-молодіжним колективам.

Завдяки наполегливій роботі керівників колгоспу, спеціалістів сільської Ради народних депутатів, яку вони проводять у тісній взаємодії з органами громадської самодіяльності населення, під керівництвом партійної організації у селі сформувався стабільний, міцний трудовий колектив.

Зміцнення економіки господарств дає можливість здійснювати глибокі перетворення на селі, перебудовувати їх, а глибокі соціально-

культурні зміни, у свою чергу, впливають на економіку. Так, якщо в колгоспі імені В. І. Леніна (с. Суботці) 1965 р. збирали 6,5 тис. т зерна, то нині — близько 20 тис., фруктів, відповідно, — 313 і понад 2 тис. т, м'яса продали державі 89 і 2568 т, молока — 895 і 3210 т. Таких високих результатів досягнуто завдяки інтенсифікації сільськогосподарського виробництва і поліпшенню умов праці та побуту трудівників.

Подібних прикладів можна було б навести багато. Коли влітку минулого року на п'ятій сесії Верховної Ради Української РСР десятого скликання обговорювалося питання про організаторську роботу Рад народних депутатів Кримської і Черкаської областей по здійсненню поставлених XXVI з'їздом КПРС і травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС завдань по розвитку житлового і соціально-культурного будівництва на селі, називали Петрівку Кримської, Щербані Миколаївської, Чорнобаївку Херсонської, Скородистик Черкаської, Бахмутське Донецької областей і багато інших населених пунктів у Дніпропетровській, Львівській, Чернівецькій, Ровенській, Івано-Франківській, Волинській областях. Власне, в кожній області, в кожному районі є села, де є що подивитись, чого навчитися.

Так, у Запорізькій області за період, що минув після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, у сільській місцевості збудовано 2300 кв. м житла, на 20 тис. місць дитячих дошкільних закладів, на 73 тис. місць шкіл. Обсяг побутових послуг, якими користуються селяни, збільшився майже в 10 разів. 96% сіл, усі центральні садиби колгоспів і радгоспів зв'язані дорогами з твердим покриттям і забезпечені автобусним сполученням. Усі населені пункти області електрифіковано і радіофіковано. Їх будівництво ведеться за перспективними планами.

На Волині, перебудовуючи великі села, не забувають про малі населені пункти. Ради народних депутатів дбають про поліпшення між ними шляхового сполучення, торговельного, медичного обслуговування, спорудження у невеликих селах дитячих садків тощо. І така практика себе виправдовує. Село живе, живуть і працюють у господарствах люди.

Питання перебудови села вирішуються в республіці планово, з широким залученням громадськості. Ради, їх виконкоми дедалі активніше беруть на себе турботу про кооперування коштів підприємств і організацій, незалежно від їх відомчої підпорядкованості, здійснюють контроль за ходом робіт. І там, де Ради, відповідно до конституційних вимог, виступають повновладними господарями на своїй території, де вони разом з керівниками господарств використовують усі можливості для впорядкування сіл, виявляють постійне піклування про умови праці та побуту сільських трудівників, там закріплюються кадри, там досягаються хороші результати господарювання.

Водночас не можна обминути й ще існуючих гострих проблем і недоліків. При попередньому обговоренні проекту Державного плану економічного і соціального розвитку республіки на 1983 рік у підготовчій групі з питань агропромислового комплексу та у Планово-бюджетній комісії Верховної Ради УРСР депутати звернули увагу на те, що в цілому ряді областей не освоюються кошти, виділені на будівництво житла та об'єктів соціально-культурного побуту у сільській місцевості. Ще недостатня увага приділяється індивідуальному будівництву. Багато проблем залишається у розвитку комунальної і побутової служб.

Поліпшення соціально-побутових умов життя на селі партія розглядає як важливу органічну складову частину Продовольчої програми. У країні намічено грандіозні плани перебудови села, будівництва тут житла, шляхів, шкіл, лікарень, дитячих садків, магазинів тощо. З урахуванням цього в нашій республіці розроблено Комплексну програму соціально-культурного розвитку сіл на одинадцять п'ятирічку і на пе-

ріод до 1990 року, схвалена ЦК Компартії України і Радою Міністрів УРСР. Вона, як вказувалося на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК Компартії України, увійшла складовою частиною до Продовольчої програми республіки¹¹. І першу скрипку в справі здійснення цієї програми повинні грати місцеві Ради. Будучи, відповідно до закону, повновладними господарями на своїй території, вони мають нині всі можливості для здійснення комплексного соціально-економічного розвитку сіл і селищ, цілих районів. Чим краще і швидше будуть вирішуватися ці питання, тим продуктивнішою буде сільськогосподарська праця.

Як відомо, листопадовий (1982 р.) Пленум ЦК Компартії України схвалив Продовольчу програму Української РСР до 1990 року¹². Ключовим завданням цієї Програми лишається прискорене і стале збільшення виробництва зерна. Зокрема, передбачено довести за десять років урожайність зернових культур до 32—33 ц з гектара, що дасть можливість забезпечити середньорічний валовий збір у дванадцятій п'ятиріччі в межах 53—54 млн. тонн.

Середньорічне виробництво цукрових буряків в одинадцятій п'ятиріччі передбачається довести до 57 млн. т, а в дванадцятій — до 60 млн. т, що дасть змогу виробляти 6,6 млн. т цукру.

За десятиріччя намічено довести валовий збір насіння соняшнику до 3,2 млн. т на рік.

Продовольчою програмою республіки намічається значно збільшити середньорічне виробництво картоплі, овочів, плодів і ягід. При цьому йдеться не тільки про кількісне зростання, а й про розширення їх асортименту, збільшення поставок свіжої продукції в зимовий і весняний періоди.

Велика увага зосереджується на збільшенні виробництва продукції тваринництва. Передбачено довести середньорічне виробництво м'яса в забійній вазі у дванадцятій п'ятиріччі до 4,6 млн. т, молока — до 24 млн. тонн.

Одночасно з вирішенням питань, пов'язаних з піднесенням сільськогосподарського виробництва, в республіці передбачається здійснити якісне переозброєння промислових підприємств агропромислового комплексу, впровадження досягнень науки і техніки, прогресивної технології, підвищення рівня комплексного використання сировини.

На розвиток галузей агропромислового комплексу планується в цілому направити в одинадцятій п'ятиріччі 33,1 млрд. крб., у дванадцятій — 35,5 млрд. крб. капітальних вкладень і в найкоротші строки добитися істотного зростання виробництва продовольства.

Виконання цих складних завдань вимагатиме великої організа-торської роботи радянських і сільськогосподарських органів, суворого дотримання планової та договірної дисципліни, підвищення вимогливості до працівників усіх ланок управління.

Тепер, як ніколи, вказувалось на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК Компартії України, потрібна оперативність радянських і сільськогосподарських органів, важливою є ініціатива і, разом з тим, персональна відповідальність керівників та спеціалістів господарств за одержання намічених валових зборів зерна та інших культур. Треба будувати планову, господарську, агрономічну, зоотехнічну роботу так, щоб у будь-який рік мати добрі врожаї, високу продуктивність худоби і птиці.

Нині всі зусилля радянських і господарських органів республіки зосереджені на виконанні намічених листопадним (1982 р.) Пленумом ЦК Компартії України, Продовольчою програмою заходів.

Реалізацію накреслень партії будуть забезпечувати не тільки ті, хто сьогодні працює на всіх ділянках сільськогосподарського вироб-

¹¹ Рад. Україна, 1982, 30 листоп.

¹² Там же.

ництва, а й ті, хто вчиться в школі, професійно-технічному училищі, технікумі, інституті, тобто молодь, яка невдовзі прийде на виробництво продовжувати справу батьків. Ради народних депутатів повинні вже сьогодні більше дбати про створення всіх необхідних умов для опанування юнаками і дівчатами сільськогосподарських професій, про виховання любові до хліборобської праці і почуття відповідальності за втілення у життя завдань партії.

Водночас Ради повинні глибше вникати у процеси підготовки і закріплення спеціалістів на селі, виявляти більше піклування про поліпшення умов їх праці і побуту.

Візьмемо професійно-технічну освіту. У 239 сільських профтехучилищах республіки нині навчається понад 105 тис. учнів, 86% з них опановують професію і водночас здобувають середню освіту. За останні роки багато зроблено для зміцнення матеріальної бази сільських профтехучилищ. Лише за роки десятої п'ятирічки їм передано 13 тис. машин і механізмів, у тому числі понад 3,1 тис. тракторів, 950 автомобілів, 620 меліоративних машин, 1,3 тис. комбайнів. Однак матеріальна база сільських профтехучилищ ще не повністю відповідає сучасним вимогам. А це, у свою чергу, позначається на якості підготовки кваліфікованих кадрів для села, на рівні їх оволодіння новою технікою і прогресивною технологією сільськогосподарського виробництва. Істотні недоліки мають місце і у виховній роботі.

Не скрізь Ради контролюють, як випускників ПТУ зустрічають у господарствах, чи надають роботу відповідно до спеціальності, які створюють житлові та побутові умови. Тому частина випускників не затримується на селі.

Радам треба більше займатися питаннями трудового виховання учнів загальноосвітніх шкіл і профтехучилищ, студентської молоді. В республіці вже нагромаджено певний досвід цієї роботи. Мається на увазі, зокрема, діяльність учнівських виробничих бригад, таборів праці та відпочинку старшокласників, залучення студентської молоді до збирання врожаю та будівництва об'єктів соціального призначення на селі.

Минулого року в республіці діяло 7269 таких таборів, якими було охоплено 702,5 тис. старшокласників. Займаючись, в основному, різними видами сільськогосподарської праці, вони в 1982 р. виконали на селі обсяг робіт на суму 76,4 млн. крб. Наприклад, учні Макіївської середньої школи на Черкащині заготовили для тваринницьких ферм колгоспу «Червона Україна» 100 т сіна, виростили 300 телят, обробили 50 га саду, здали державі 2200 кролів, вирощених на шкілній кролефермі та вдома. Крім того, у згаданих таборах школярі залучаються до роботи у сфері обслуговування, в лісовому господарстві, по благоустрою та озелененню сіл і селищ тощо.

Помітну допомогу трудівникам сіл подають також студенти вузів республіки. 355 тис. бійців студентських загонів взяли участь у реалізації Продовольчої програми. Ними здійснено значний обсяг робіт, зокрема, в сільському будівництві та меліорації більш як на 45 млн. крб. Студенти збудували 350 тваринницьких приміщень і птахоферм, 34 овоче- та зерносовища, чимало об'єктів житлового і культурно-побутового призначення: 292 житлові будинки, 87 шкіл і дошкільних закладів, 3 будинки культури. У підсобних господарствах загонів вирощено 4,5 тис. кролів. Безплатно збудовано і відремонтовано близько 700 кролеферм при сільських школах і профтехучилищах.

Студентами і учнями технікумів зібрано 3,1 млн. т овочів і фруктів, виготовлено 100 млн. умовних банок консервної продукції. В Одеській, Київській областях і м. Києві вперше були сформовані комплексні загони, які працювали за принципом студентського конвейєру «поле — овочева база, переробне підприємство, прилавок». Спеціалізованими студентськими збирально-транспортними комплексами і загонами меха-

нізаторів зібрано врожай з площі, яка перевищує 162 тис. га, намолочено близько 405 тис. т зерна.

Це — серйозна державна справа. І тому Ради народних депутатів повинні займатися розвитком і удосконаленням, урізноманітненням форм і методів цієї роботи спільно з комсомольськими органами, Мінвузом, Міносвіти та Держпрофосвіти республіки.

На листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалося, що працівники промисловості, представники наукової і конструкторської думки в боргу перед трудівниками сільського господарства. Ще повільно вдосконалюється техніка для обробки ланів і збирання врожаю (особливо овочів і фруктів), для транспортування, переробки та зберігання сільськогосподарської продукції. У зв'язку з цим ширшим і різнобічнішим має бути шефство міських виробничих та наукових колективів над селом. Міським і районним Радам народних депутатів належить ще багато зробити в цьому питанні. Тим більше, що досвід такої діяльності в республіці вже є. Так, трудівники промислових підприємств Кривого Рога виконують значний обсяг робіт у колгоспах і радгоспах п'яти підшефних районів. Якщо в 1981 р. капіталовкладення в будівництво шефських об'єктів на селі становили 7,5 млн. крб., то в 1982 р. вони зросли до 15 млн. крб.

Інженерно-технічні працівники і робітники міста у співдружності з трудівниками інших підприємств Дніпропетровської області виготовили 150 ґрунтооброблювальних агрегатів «Славутич» і 12 мортвозбиральних комбайнів. Щорічно виробляється на 800 тис. крб. запасних частин до сільськогосподарської техніки.

У нинішній п'ятирічці криворожани збудують у підшефних колгоспах і радгоспах 500 житлових будинків для тваринників і 200 км шляхів з твердим покриттям.

Партійні комітети, міська і районні Ради народних депутатів Кривого Рога тримають питання шефства над колгоспами і радгоспами під своїм постійним контролем.

Велику увагу дальшому розвитку і підвищенню ефективності роботи підприємств, які виготовляють для села техніку, запасні частини, добрива, переробляють сільськогосподарську сировину, здійснюють будівництво в колгоспах і радгоспах, приділяють Київська міська і районні Ради народних депутатів столиці республіки.

У нинішній п'ятирічці киянам треба, зокрема, значно збільшити виробництво екскаваторів, хімічних засобів захисту рослин, поліетиленової плівки, комбікормів і білкововітамінних добавок, вузлів і запчастин, багатьох інших виробів. Будівельно-монтажним трестам Києва належить спорудити чимало об'єктів агропромислового комплексу. Висока відповідальність лягає на колективи інститутів, які беруть участь у розробці та здійсненні союзних цільових комплексних науково-технічних програм з проблем агропромислового комплексу, а також республіканських програм «Агрокомплекс» і «Цукор».

Ради, їх виконавчі комітети, відділи та управління взяли ці питання під контроль, систематично обговорюють їх на сесіях, засіданнях постійних комісій тощо.

З метою дальшої активізації діяльності Рад у 1983 р. Верховна Рада УРСР, її Президія, постійні комісії планують систематично і послідовно аналізувати, зокрема, питання, пов'язані з комплексним економічним і соціальним розвитком територій Рад народних депутатів різних ланок, з дотриманням земельного законодавства, питання раціонального, ефективного використання і збереження сільськогосподарської техніки, збільшення виробництва і заготівель сільськогосподарської продукції в особистих підсобних господарствах громадян та поліпшення торгівлі ними в містах і селищах, а також з підготовкою кадрів для села в системі професійно-технічної освіти. При цьому ми

керуватимемося вказівкою партії про те, що кожне таке питання слід розглядати у тісному зв'язку з корінними напрямками розвитку агропромислового комплексу, маючи на увазі, що йдеться саме про комплекс, що другорядних завдань тут немає.

Вся діяльність радянських органів спрямовується на те, щоб відповідно до вимог листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС уже з перших днів третього року п'ятирічки забезпечувати виконання та перевиконання державних планів і соціалістичних зобов'язань кожним трудовим колективом, районом, містом, областю, вести наполегливу боротьбу за дальше підвищення ефективності виробництва і якості роботи, за економію та бережливість.

Радам повсюдно треба добиватися суворого додержання вимог партії про зміцнення трудової і виробничої дисципліни, викоринювати безгосподарність, оказамилування, приписки, марнотратство.

Підсумки зробленого, масове розгортання соціалістичного змагання у третьому році п'ятирічки дають усі підстави стверджувати: трудящі Української РСР, як і всі радянські люди, тісно згуртовані навколо рідної Комуністичної партії, в єдиній родині народів нашої багатонаціональної соціалістичної Батьківщини зроблять усе для того, щоб ознаменувати 1983 рік новими успіхами в господарському і культурному будівництві, примножити свій внесок у зміцнення економічної і оборонної могутності нашої Радянської держави.

В. С. Шевченко

РОЛЬ СОВЕТОВ НАРОДНЫХ ДЕПУТАТОВ РЕСПУБЛИКИ В РЕАЛИЗАЦИИ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ ПРОГРАММЫ СССР

Резюме

В статье заместителя Председателя Президиума Верховного Совета УССР В. С. Шевченко на широком фактическом материале освещается многосторонняя деятельность Советов народных депутатов республики по претворению в жизнь разработанной партией и одобренной майским (1982 г.) Пленумом ЦК КПСС Продовольственной программы СССР на период до 1990 года, анализируются задачи, стоящие перед местными органами государственной власти в связи с решениями ноябрьского (1982 г.) Пленума ЦК КПСС и седьмой сессии Верховного Совета СССР десятого созыва, а также ноябрьского (1982 г.) Пленума ЦК Компартии Украины и шестой сессии Верховного Совета УССР десятого созыва.

В. Ю. МЕЛЬНИЧЕНКО (Київ)

РОЗРОБКА В. І. ЛЕНІНИМ
ПІСЛЯ ПЕРЕМОГИ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ
КОНЦЕПЦІЇ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО ЗГУРТУВАННЯ ТРУДЯЩИХ

Вчення про пролетарський інтернаціоналізм В. І. Ленін не втомно розробляв протягом кількох десятиріч — від початку своєї революційної діяльності до останніх промов, статей та листів. Однак особливо плідними в справі теоретичного дослідження цілого ряду важливих проблем пролетарського інтернаціоналізму були перші післяжовтневі роки. Це зумовлювалося насамперед тим, що марксизм, за словами Володимира Ілліча, завжди був зв'язаний з певними практичними завданнями епохи. Тому «...в марксизмі, як живій доктрині, не могли не висуватись на перший план різні сторони його»¹. В свою чергу, у розвитку пролетарської революції «...доводиться висувати на перше місце то одне, то друге з найбільш складних і важливих питань суспільного життя»².

Серед ряду теоретичних положень марксистського вчення, представлених на перший план епохою Великого Жовтня, був принцип пролетарського інтернаціоналізму — один з головних принципів марксизму. Це її зрозуміло. Великий Жовтень підтвердив геніальний ленінський висновок про можливість перемоги соціалізму спочатку в одній, окремо взятій, країні, притому не обов'язково найбільш розвинутій. «Справи склались інакше, ніж чекали Маркс і Енгельс...»³, — констатував В. І. Ленін у січні 1918 р. В зв'язку з цим перед партією більшовиків постало завдання — теоретично обґрунтувати ряд нових проблем пролетарського інтернаціоналізму, пов'язаних як з розвитком багатонаціональної Радянської країни, так і стосунками її з робітничим класом капіталістичних країн і національно-визвольним рухом.

Надзвичайно важливим було й те, що в особі Радянської влади вперше була створена державна опора пролетарського інтернаціоналізму, він перетворився на корінний принцип політики Комуністичної партії як всередині країни, так і на міжнародній арені.

В. І. Ленін переконливо показав, що значення пролетарського інтернаціоналізму незмірно зростало в екстремальних умовах іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни. З одного боку, громадянська війна як найбільш гостра форма класової боротьби наочно продемонструвала необхідність класового згуртування пролетарських мас усіх національностей, з іншого, за словами В. І. Леніна, «в міру того, як зростало міжнародне значення революції, так само зростало і посилювалось шалене згуртування імперіалістів усього світу»⁴. Протистояти останньому, прорвати, а згодом і перемогти його могла тільки міжнародна солідарність пролетаріату.

Таким чином, Жовтнева революція відкрила новий етап в історії пролетарського інтернаціоналізму. В умовах жорстокого класового

¹ Ленін В. І. Про деякі особливості історичного розвитку марксизму. — Повне збір. творів, т. 20, с. 78, 79.

² Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б). 18—23 березня 1919 р.: Доповідь про роботу на селі 23 березня. — Повне збір. творів, т. 38, с. 182.

³ Ленін В. І. Третій Всеросійський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. 10—18 (23—31) січня 1918 р.: Доповідь про діяльність Ради Народних Комісарів 11 (24) січня. — Повне збір. творів, т. 35, с. 268.

⁴ Ленін В. І. VI Всеросійський Надзвичайний з'їзд Рад робітничих, селянських, козачих і червоноармійських депутатів. 6—9 листопада 1918 р.: Промова про роковини революції 6 листопада. — Повне збір. творів, т. 37, с. 141.

протиборства, за яких відбувалося утвердження соціалістичного ладу, В. І. Ленін істотно збагатив вчення про цей один з найголовніших принципів марксизму, обґрунтувавши ідею інтернаціонального згуртування робітничого класу, всіх трудящих у боротьбі проти зовнішньої та внутрішньої контрреволюції.

Для розуміння глибинної суті цієї ідеї велике методологічне значення має ленінське положення про вирішальну роль революційного згуртування трудящих для перемоги над ворогами соціалістичної революції. «Маси безпомічні, коли вони роз'єднані; вони сильні, коли згуртовані»⁵, — так сформулював В. І. Ленін теоретичну настанову партії наприкінці 1917 р. Наступні події повністю підтвердили її життєвість. Наприкінці громадянської війни, повертаючись до ідеї всестороннього згуртування трудящих, В. І. Ленін знову підкреслював: «Треба, щоб усі робітники, всі трудящі маси згуртувались, і тільки тоді ми здобудемо перемогу»⁶.

В найбільш узагальнюючому вигляді основоположний ленінський висновок міститься в опублікованій у 1980 р. «Промові, присвяченій пам'яті Я. М. Свердлову 16 березня 1920 р.», де, зокрема, зазначалося, що диктатура пролетаріату, яка за два роки зробила в Росії в нечувано важких і складних умовах справжнє чудеса, була б зовсім неможливою і внутрішньо безглуздою, якщо б головною рушійною силою її не було згуртування трудящих, саме таке згуртування, яке в змозі залучити до себе величезну більшість трудящого населення⁷. Зрозуміло, в даному випадку термін «згуртування», вжитий В. І. Леніном, означав усю сукупність його важливих аспектів: економічного, політичного, ідеологічного, військового, міжнародного.

Інтернаціональне згуртування В. І. Ленін розглядав як якісно новий союз, по-перше, трудящих усіх націй і народностей Радянської соціалістичної держави, необхідний для захисту завоювань революції від зовнішньої та внутрішньої контрреволюції й побудови соціалізму в нашій країні; по-друге, робітничого класу, всіх трудящих Країни Рад з міжнародним пролетаріатом, інтереси якого вимагають «...найтіснішого союзу між трудящими різних країн, різних націй»⁸. Про інтернаціональне згуртування — союз нового типу — він коротко і емко сказав у серпні 1918 р.: «Тепер здійснюється союз революціонерів різних націй, про що мріяли найкращі люди, справжній союз робітників, а не інтелігентських мрійників»⁹.

Розглядаючи революційне згуртування трудящих усіх націй і народностей як важливу складову частину і принцип пролетарського інтернаціоналізму, В. І. Ленін визначив корінні політичні фактори, необхідні для успішного розвитку, поглиблення і збагачення процесу інтернаціональної консолідації.

Це — Комуністична партія — керівна і спрямовуюча сила інтернаціонального згуртування робітничого класу, всіх трудящих, творець і провідник науково обґрунтованої національної політики. «...Вона прагне, — писав Володимир Ілліч у квітні 1917 р., — до зближення і дальшого злиття націй, але цієї мети вона хоче досягти не насильством, а виключно вільним, братерським союзом робітників і трудящих мас усіх націй»¹⁰.

⁵ Ленін В. І. Промова на першому Всеросійському з'їзді військового флоту 22 листопада (5 грудня) 1917 р. — Повне збір. творів, т. 35, с. 109.

⁶ Ленін В. І. Доповідь на I Всеросійському з'їзді трудових козаків 1 березня 1920 р. — Повне збір. творів, т. 40, с. 179.

⁷ Ленінський збірник XXXIX, с. 220.

⁸ Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним. — Повне збір. творів, т. 40, с. 40.

⁹ Ленін В. І. Промова на мітингу Варшавського революційного полку 2 серпня 1918 р. — Повне збір. творів, т. 37, с. 24.

¹⁰ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції: (Проект платформи пролетарської партії). — Повне збір. творів, т. 31, с. 162.

Задовго до Жовтневої революції В. І. Ленін обгрунтував положення про те, що єдність пролетаріату полягає передусім у «...єдності с.-д. партії»¹¹. Громадянська війна переконливо підтвердила правильність цієї тези. Після переможного її закінчення Володимир Ілліч з повним правом констатував, що «...єдність пролетаріату в епоху соціальної революції може бути здійснена тільки крайньою революційною партією марксизму...»¹².

Багатонаціональна за своїм складом, глибоко інтернаціональна за ідеологією і політикою, організаційною побудовою, принципами діяльності, ленінська партія більшовиків стала цементуючим ядром інтернаціонального згуртування народних мас.

Це — диктатура пролетаріату, яка, за ленінським визначенням, означає об'єднання трудящих усіх національностей під керівництвом робітничого класу в «...згуртоване єдине ціле проти капіталістів...»¹³. Диктатура пролетаріату — це влада робітничого класу, який, як підкреслював Ф. Енгельс, один тільки здатний «...знищити національну відособленість..., встановити братерство між різними націями»¹⁴. Розвиваючи це положення, В. І. Ленін показав, що пролетаріат виступає як найповніша інтернаціоналістська сила, як вождь всієї трудящої й експлуатованої маси¹⁵. Сучасна епоха знову і знову підтверджує ленінський висновок про те, що тільки пролетаріат «...може допомогти трудящим масам об'єднатися, згуртуватися і остаточно відстояти, остаточно закріпити комуністичне суспільство, остаточно його побудувати»¹⁶.

Це — союз робітничого класу і трудящого селянства — основа й вищий принцип диктатури пролетаріату. Джерело сили такого нерозривного союзу полягає в тому, що він згуртовує трудящих усіх націй і народностей не за національною, а за класовою ознакою. «Союз селян і робітників, під керівництвом пролетарської державної влади, — констатував В. І. Ленін, — піднесено — як завоювання всесвітньої історії — на небачену висоту»¹⁷. Саме це стало необхідною умовою перемоги соціалістичної революції і подолання всіх перешкод на шляху до реального соціалізму¹⁸.

Це — Радянська влада — організаційна форма диктатури пролетаріату, найбільш придатна зброя у справі об'єднання трудящих та їх боротьби з експлуаторами. Головний лозунг революції «Вся влада Радам!», переврнений багатонаціональними масами на життєву досвіді, став, за словами В. І. Леніна, їх плоттю і кров'ю. Історичним завоюванням більшовицької партії було те, що «...більшість робітників, солдатів і селян і Великої Росії і інших націй, які склали Росію — раніше з примусу, а тепер частини вільної Російської республіки, —

¹¹ Ленін В. І. Проект платформи до IV з'їзду Соціал-демократії Латиського краю. — Повне збір. творів, т. 23, с. 196.

¹² Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад. 22—29 грудня 1920 р.: Заключне слово по доповіді Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику 23 грудня. — Повне збір. творів, т. 42, с. 166.

¹³ Ленін В. І. Доповідь на I Всеросійському з'їзді трудових козаків 1 березня 1920 р. — Повне збір. творів, т. 40, с. 178.

¹⁴ Енгельс Ф. Свято націй у Лондоні: (У зв'язку з річницею проголошення Французької республіки 22 вересня 1792 р.). — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 565.

¹⁵ Див.: Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. — Повне збір. творів, т. 41, с. 184.

¹⁶ Ленін В. І. Завдання спілок молоді: (Промова на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді 2 жовтня 1920 р.). — Повне збір. творів, т. 41, с. 295.

¹⁷ Ленін В. І. Нові часи, старі помилки в новому вигляді. — Повне збір. творів, т. 44, с. 95.

¹⁸ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 93, 277.

визнали Радянську владу»¹⁹. Ідея радянської організації виявилася близькою трудовим масам усіх народів багатонаціональної Росії, простою і пристосованою до найрізноманітніших умов їх життя²⁰. Це стало надійною запорукою самовідданого захисту трудящими своєї, Радянської влади від посягань з боку внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

Інтернаціональне згуртування трудящих Радянської країни розвивалося і міцніло на якісно новій соціально-класовій основі. Великий Жовтень розбив кайдани національного і соціального гноблення. Завоювання робітничим класом політичної влади створило принципово нові передумови для досягнення соціального згуртування і єдності суспільства. На практиці почало здійснюватися ленінське передбачення про те, що навмисне роз'єднання капіталізмом усіх верств населення «...повинно зникнути остаточно і безповоротно, і все суспільство повинно перетворитися в єдиний кооператив трудящих»²¹.

Основою соціального згуртування соціалістичного суспільства стало насамперед те, що робітничий клас уособлював корінні інтереси абсолютної більшості населення країни, за ним пішли найширші маси трудового народу, всі передові діячі науки і культури.

Особливу, вирішальну роль при цьому відіграв робітничий клас Росії, який заслужив визнання і довір'я трудящих усіх національностей країни завдяки беззавітному героїзму, самовідданій революційній боротьбі проти самодержавства і капіталізму, мужності та стійкості, виявлених на фронтах громадянської війни, і, звичайно, послідовному інтернаціоналізму. За оцінкою В. І. Леніна, «більшовицький робітничий клас Росії був завжди інтернаціоналістським не на словах, а на ділі...»²². Все це зумовило той факт, що саме він виступив «провідною силою інтернаціонального згуртування»²³.

Соціально-класова основа інтернаціональної консолідації революційних сил незмірно зміцніла і загартувалась у запеклій боротьбі з іноземними інтервентами та внутрішньою контрреволюцією. В зв'язку з цим слід підкреслити, що в ленінському конспекті невилголошеної промови на X Всеросійському з'їзді Рад (грудень 1922 р.) вказувалося: «Громадянська війна спаяла робітничий клас і селянство, а у цьому запорука непереможної сили»²⁴. Історичне значення такого соціального згуртування полягало в тому, що воно зумовлювалося єдністю класових інтересів та цілей і було інтернаціоналістським за змістом і духом.

В. І. Ленін надавав велику роль такій важливій передумові інтернаціонального згуртування, як історична спільність, нероздільність долей усіх народів нашої багатонаціональної країни. Як відомо, царська Росія була сировиною тюрмою народів. Понад половину її населення становили так звані «інородці», які зазнавали найжорстокішого політичного, економічного та національного гніту. Адже царизм всіляко розпалював ворожнечу і розбрат між народами, намагався недопустити їх згуртованості, єдності в боротьбі за соціальне і національне визволення. Безумовно, така політика викликала люту ненависть народних мас національних окраїн до самодержавства, однак

¹⁹ Ленін В. І. Промова перед агітаторами, що посилаються в провінцію 23 січня (5 лютого) 1918 р.— Повне збір. творів, т. 35, с. 310.

²⁰ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 4.

²¹ Ленін В. І. Промова на III з'їзді робітничої кооперації 9 грудня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 331.

²² Ленін В. І. Лист до об'єднаного засідання ВЦВК, Московської Ради з представниками фабрично-заводських комітетів і професійних спілок 3 жовтня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 94.

²³ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року, с. 4.

²⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 45, с. 418.

свої заповітні мрії про свободу і незалежність вони зв'язували з великим російським народом. Це пояснювалося тим, що об'єктивною умовою їх національного визволення було соціальне визволення російського народу. До того ж пригноблені народи підтримували з Росією різноманітні економічні та культурні зв'язки, початок яких сягав у глибину віків, а також спільно боролися проти експлуататорського ладу.

З особливою силою ці фактори інтернаціонального згуртування знайшли вияв у відносинах між російським і українським народами, такими близькими, за словами В. І. Леніна, «... і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»²⁵.

Питання інтернаціонального згуртування В. І. Ленін розробляв по всіх магістральних напрямках діяльності партії: у галузях національної політики, воєнно-політичній і господарській.

Якщо спробувати виділити головне, що вніс Володимир Ілліч у теорію і практику національного питання в напрямі дальшого посилення інтернаціонального згуртування трудящих, то слід відзначити таке.

В. І. Ленін теоретично довів і показав на практиці, що правильне розв'язання національного питання є неодмінною умовою інтернаціонального згуртування всіх народів Росії, залучення їх до активного захисту завоювань революції та побудови нового, соціалістичного суспільства. Діалектика ленінської постановки національного питання полягала в тому, щоб йти до інтернаціонального згуртування, єдності, всебічного зближення націй через їх повне соціальне і національне визволення й створення максимально сприятливих умов розвитку, через добровільний, рівноправний союз і братерське співробітництво націй. Це повністю відповідало основоположній ідеї класиків марксизму про те, що інтернаціональний союз можливий тільки між націями, існування, автономія і незалежність яких охоплюються самим поняттям інтернаціоналізму²⁶. Розвиваючи її в умовах переможної соціалістичної революції, В. І. Ленін писав у «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним»: «Ми хочемо добровільного союзу націй, — такого союзу, який не допускає би ніякого насильства однієї нації над одною, — такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довір'ї, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді»²⁷.

Вже 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. II Всеросійський з'їзд Рад заявив, що Радянська влада «...забезпечить усім націям, які населяють Росію, справжнє право на самовизначення»²⁸. В написаній В. І. Леніним «Декларації прав народів Росії» в основу національної політики Радянського уряду було покладено принципи рівності й суверенності народів Росії, їх право на самовизначення аж до відокремлення, скасування всіх національних привілеїв і обмежень, вільний розвиток національних меншостей та етнографічних груп, необхідність добровільного союзу народів Росії.

Такий інтернаціоналістський підхід характерний і для інших основоположних документів Радянської влади, зокрема відозви II Всеросійського з'їзду Рад «Робітникам, солдатам і селянам!», відозви Раднаркому РСФРР «До всіх трудящих мусульман Росії і Сходу», «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу», декретів про надання державної незалежності Польщі та Фінляндії. Не випадково за пропозицією В. І. Леніна до тексту першої Конституції РСФРР

²⁵ Ленін В. І. Україна.— Повне збір. творів, т. 32, с. 334.

²⁶ Див.: Енгельс Ф. Лаурі Лафарг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 39, с. 71.

²⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 40, с. 41.

²⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...). К.. 1979. Т. 2, с. 11. «...»

(липень 1918 р.) як вступний розділ було включено «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу», де проголошувалося, що Російська Радянська Республіка засновується на основі вільного союзу вільних націй, як федерації радянських національних республік²⁹. За порадою Володимира Ілліча до Конституції було додано також статтю про рівноправність національностей і рас у Радянській республіці.

Корінні питання національної політики партії В. І. Ленін виклав і в цілому ряді документів, що безпосередньо стосувалися України. Особливе місце серед них займають: «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до української Ради» (грудень 1917 р.), резолюція «Про Радянську владу на Україні», прийнята Пленумом ЦК РКП(б) у листопаді 1919 р. і підтверджена VIII Всеросійською конференцією РКП(б) у грудні 1919 р., ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» (грудень 1919 р.).

Аналіз названих документів під кутом зору їх значення для зміцнення інтернаціонального згуртування українського і російського народів дає можливість виділити принаймні три принципово важливих моменти ленінського підходу до цього питання.

1. В. І. Ленін особливо підкреслював, що ЦК партії і Раднарком Радянської Росії визнають самостійність УСРР, національну незалежність і право українського народу на самовизначення аж до державного відокремлення³⁰.

2. В. І. Ленін виходив з того, що необхідність найтіснішого союзу всіх радянських республік у боротьбі з силами імперіалізму є незаперечною для кожного комуніста, кожного свідомого робітника. «У цій довгій і важкій боротьбі, — писав Володимир Ілліч, — ми, великоруські й українські робітники, повинні йти найтіснішим союзом, бо поодиначі нам, напевно, не справитись»³¹. Що ж до форм державного союзу з Росією, то це питання повинні остаточно вирішити самі робітники і трудящі селяни Радянської України.

3. В. І. Ленін надавав величезного значення роботі, спрямованій на усунення будь-яких проявів взаємного недовір'я між українським і російським народами, що виросло на ґрунті багатовікової гнобительської політики царизму. При цьому він вимагав від членів партії виявляти найбільше терпимості і обережності, протиставлення їм слова товариського роз'яснення тотожності інтересів трудящих мас України і Росії³². Відкидаючи великодержавний шовінізм, Володимир Ілліч залишався водночас непримиреним і до місцевого націоналізму. Найкращим засобом подолання залишків взаємного недовір'я він вважав спільну роботу «...по відстоюванню диктатури пролетаріату і Радянської влади в боротьбі проти поміщиків і капіталістів усіх країн...»³³.

Величезне історичне значення мав той факт, що саме в роки громадянської війни ленінська концепція розв'язання національного питання знайшла відображення в Програмі партії. Зокрема, в першому пункті її розділу, присвяченого національним відносинам, проголошувалося, що «за основу береться політика зближення пролетарів і напівпролетарів різних національностей для спільної револю-

²⁹ История Советской Конституции (в документах). 1917—1956. М., 1957, с. 143.

³⁰ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 137; т. 39, с. 313; т. 40, с. 40.

³¹ Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним. — Повне збір. творів, т. 40, с. 44—45.

³² Див.: Ленін В. І. Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні. — Повне збір. творів, т. 39, с. 313—314.

³³ Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним. — Повне збір. творів, т. 40, с. 43.

ційної боротьби за повалення поміщиків і буржуазії»³⁴. Це положення синтезувало досягнення ленінської теоретичної думки про те, що національне питання слід обов'язково розглядати крізь призму класової боротьби і підпорядковувати його розв'язання інтересам революції й побудови соціалістичного суспільства.

В Програмі партії ставилося завдання — знищити всі і всілякі привілеї якої б то не було національної групи, проголосити і здійснити на практиці повну рівноправність націй, надати їм право на державне відокремлення³⁵. Природно, що ленінське розуміння права націй на відокремлення не тотожне доцільності такого відокремлення. «Якщо ми вимагаємо свободи відокремлення для ...*всіх* без винятку пригноблених і неповноправних націй, — писав В. І. Ленін ще в 1916 р., — то зовсім не тому, що ми за відокремлення їх, а тільки тому, що ми за *вільне, добровільне* зближення і злиття, а не за насильствене. *Тільки* тому!»³⁶. Отже, Володимир Ілліч не абсолютизував право націй на самовизначення, а, навпаки, розглядав його як важливий фактор інтернаціонального згуртування народів.

Цього не можуть збагнути буржуазні фальсифікатори (А. Лоу, В. Дадріан та ін.), які всіляко намагаються спотворити ленінські ідеї про право націй на відокремлення³⁷. «Ленін, — нарікає, наприклад, шведський антикомуніст Ю. Боріс, — з одного боку проголосив самовизначення націй, а з іншого — вимагав єдності пролетарів усіх національностей»³⁸. Справді, не кожному дано зрозуміти усю велич ленінської діалектики. Проте досвід історії, в тому числі періоду громадянської війни, свідчить, що незмінно зазнавали краху всі, хто не знав або намагався ігнорувати цю діалектику. Наприклад, на VIII з'їзді РКП(б), виступаючи проти програмної вимоги партії про право націй на самовизначення аж до відокремлення, Бухарін і Пятаков «теоретизували» про те, що в умовах соціалізму така вимога нібито зайва внаслідок розвитку процесу злиття націй. Тим самим вони видавали бажане за дійсне, ігнорували факт існування націй і національних відмінностей, а Пятаков навіть висунув демагогічний лівацький лозунг «інтернаціонального об'єднання пролетаріату», «пролетарського об'єднання».

В. І. Ленін визнав за необхідне рішуче викрити антимарксистський характер подібних поглядів Пятакова. «Щоб бути інтернаціональною, — говорив Володимир Ілліч про Програму РКП(б), — їй мало ще проголосити всесвітню Радянську республіку, чи скасування націй, як проголосив тов. Пятаков: націй ніяких не потрібно, а потрібне об'єднання всіх пролетарів. Звичайно, це чудова річ, і це буде, тільки зовсім на іншій стадії комуністичного розвитку»³⁹.

В. І. Ленін не обмежився цим блискучим викриттям теоретичної неспроможності Пятакова. Він дав ґрунтовне, справді наукове трактування політики партії з національного питання. «Не визнавати того, що є — не можна: воно само примусить себе визнати, — підкреслив Володимир Ілліч. — ...Треба бути обережним щодо різних націй, бо немає нічого гіршого, ніж недовір'я нації»⁴⁰. Не можна викреслити

³⁴ КПРС в резолюціях..., т. 2, с. 44.

³⁵ Там же, с. 45.

³⁶ Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм». — Повне збір. творів, т. 30, с. 115.

³⁷ Қалтақян С. Т. Против извращения ленинской теории наций и национальных отношений антикоммунизмом и ревизионизмом. — Критика фальсификаторов истории и теории марксистско-ленинской философии. М., 1979, с. 195—197.

³⁸ Абдулатипов Р. Г., Бурмистрова Т. Ю. Ленинская политика интернационализма в СССР: история и современность. М., 1982, с. 222.

³⁹ Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б). 18—23 березня 1919 р.: Заключне слово по доповіді про партійну програму 19 березня. — Повне збір. творів, т. 38, с. 176.

⁴⁰ Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р.: Доповідь про партійну програму 19 березня. — Там же, т. 38, с. 157.

національне питання з програми, його необхідно розв'язати — «...інакше соціалістичного суспільства ми ніяк не можемо побудувати»⁴¹ — таким був глибоко осмислений і вивірений ленінський висновок.

Викриття цілковитої хибності й неспроможності антипартійної позиції Бухаріна і Пятакова являло собою величезний вклад і в дальшу теоретичну розробку В. І. Леніним концепції інтернаціонального згуртування трудящих.

Життя незаперечно підтвердило історичну правоту наукових передбачень вождя. В нашій країні повністю, остаточно й безповоротно розв'язане національне питання у тому вигляді, в якому воно дісталось нам від дореволюційного минулого. Сьогодні, як ніколи, міцна єдність радянських націй. Динамічно розвивається процес їх всебічного зближення. Проте це не означає, як підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, що всі питання у сфері національних відносин вирішено. Історичний досвід вчить, що динаміка розвитку великої й багатонаціональної держави породжує немало проблем, які вимагають постійної, неослабної уваги партії.

Ленінська ідея про федеративний устрій багатонаціональної соціалістичної держави нового типу дістала своє закріплення у Програмі РКП(б)⁴². VIII з'їзд партії відкинув пропоновані Пятаковим поправки до цього пункту її, які зводилися до лівацької вимоги всіляко підкреслювати неприйнятність федеративного об'єднання і добиватися якнайшвидшого переходу до так званого «більш високого типу централізованого об'єднання».

У Програмі партії федеративне об'єднання в радянському національно-державному будівництві розглядалося як одна з перехідних форм на шляху до повної єдності. Це цілком відповідало ленінській ідеї про те, що радянська федерація послужить «...найпевнішим кроком до найміцнішого об'єднання різних національностей Росії в єдину демократичну централізовану Радянську державу»⁴³. Якщо у березні 1918 р. В. І. Ленін писав про це на основі невеликого ще досвіду РСФФР, то влітку 1920 р. у тезах до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу він заявив, що федерація «...уже на практиці виявила свою доцільність як у відносинах РСФФР до інших радянських республік (угорської, фінської, латвійської в минулому, азербайджанської, української в сучасному), так і всередині РСФФР у відношенні до національностей, які не мали раніше ні державного існування, ні автономії...»⁴⁴. У цій ленінській думці вже містився важливий висновок про два типи федерації, який було розвинуто ним згодом⁴⁵, а потім закріплено в рішеннях X і XII з'їздів партії, в Конституціях СРСР, союзних і автономних республік. Це — федерація незалежних радянських республік і федерація, заснована на автономії.

У Програмі партії втілено основні ленінські принципи утворення багатонаціональної соціалістичної держави: пролетарський інтернаціоналізм, право націй на самовизначення, пролетарська, радянська основа об'єднання, його добровільність, юридична і фактична рівність тих, хто об'єднується, демократичний централізм об'єднання радянських національних республік і областей, утворених за національно-територіальним принципом⁴⁶.

⁴¹ Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р.: Заключне слово по доповіді про партійну програму 19 березня.— Там же, с. 179.

⁴² Див.: КПРС в резолюціях..., т. 2, с. 45.

⁴³ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади».— Повне збір. творів, т. 36, с. 143.

⁴⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 155—156.

⁴⁵ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 490—491 (Примітки); Владмир Ильич Ленин. Биографическая хроника. М., 1978. Т. 9, июнь 1920—январь 1921, с. 13.

⁴⁶ См.: Национальная политика КПСС. М., 1981, с. 32—33.

І, нарешті, в четвертому пункті розділу Програми РКП(б) — «У галузі національних відносин» — закріплено важливу ленінську вимогу про необхідність особливої уваги до пережитків національних почуттів у трудящих мас пригноблених або неповноправних націй.

У своїй сукупності програмні положення партії, як і інші ленінські документи, з національного питання заклали міцну теоретико-політичну і практичну основу для дедалі тіснішого інтернаціонального згуртування трудящих Радянської країни. За оцінкою Х з'їзду РКП(б), вони «...перевернули відносини між трудовими масами національностей Росії, підірвали стару національну ворожнечу, позбавили ґрунту національний гніт і завоювали російським робітникам довір'я їх інонаціональних братів не тільки в Росії, а й у Європі і в Азії, довели це довір'я до ентузіазму, до готовності боротися за спільну справу»⁴⁷.

У галузі воєнно-політичній магістральний напрям інтернаціонального згуртування В. І. Ленін вбачав в об'єднанні збройних сил окремих радянських республік. Основоположну теоретичну настанову з цього питання Володимир Ілліч сформулював так: «...Стоячи проти величезного фронту імперіалістичних держав, ми, що бореємось проти імперіалізму, являємо собою союз, який потребує тісного військового згуртування... Ми говоримо: необхідна єдність військових сил, відступ від цієї єдності недопустимий»⁴⁸.

Теоретичне обґрунтування В. І. Леніним необхідності воєнно-політичного союзу радянських республік стало важливою передумовою його утворення у червні 1919 р. Оформлення цього союзу, як правильно відзначає Ю. І. Корабльов, поклало початок новому етапу національного воєнного будівництва, що виявився в об'єднанні зусиль усіх народів Країни Рад у справі створення багатонаціональної Червоної Армії⁴⁹.

В. І. Ленін показав, що в ході її створення особливо повно реалізувалась ідея інтернаціонального згуртування робітничого класу, всіх трудящих. Поклавши в основу будівництва Червоної Армії класовий принцип, закріплений Програмою РКП(б), Комуністична партія відкрила доступ до неї трудящим усіх націй і народностей. Не буде перебільшенням сказати, що в Червоній Армії у вогні запеклої війни випробовувалася на життєвість і міцність сама ідея інтернаціонального згуртування. З іншого боку, це згуртування стало джерелом її сили і перемог. «Подолання національної ворожнечі і недовір'я, — говорив Володимир Ілліч, — запорука перемоги. ...І я, товариші, певен, що коли ви згуртуєте всі військові сили в могутню інтернаціональну Червону Армію..., то проти нас не встоїть ніяка сила імперіалістів!»⁵⁰.

Необхідною умовою будівництва класової багатонаціональної армії В. І. Ленін вважав забезпечення керівництва цим процесом з боку робітничого класу. «...В організації Червоної Армії, — із задоволенням констатував він, — були чудово здійснені послідовність і твердість пролетарського керівництва в союзі робітників і трудящого селянства проти всіх експлуататорів»⁵¹. Важливість цього союзу для армії зростала у зв'язку з тим, що вона на 80—85% складалася із селян різних національностей. Здійснюючи політичне керівництво, «російський про-

⁴⁷ КПРС в резолюціях..., т. 2, с. 239.

⁴⁸ Ленін В. І. Доповідь про роботу ВЦВК і Раднаркому на першій сесії ВЦВК VII скликання 2 лютого 1920 р.— Повне збір. творів, т. 40, с. 95—96.

⁴⁹ Корабльов Ю. І. В. І. Ленін и защита завоеваний Великого Октября. М., 1979, с. 504—505.

⁵⁰ Ленін В. І. Промова на мітингу Варшавського революційного полку 2 серпня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 24.

⁵¹ Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р.: Доповідь Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику 22 грудня.— Повне збір. творів, т. 42, с. 132.

летаріат, — за словами Володимира Ілліча, — зумів скріпити, згуртувати порізнені сили, створивши єдину, стійку Червону Армію»⁵².

Що ж до галузі господарської, то тут ключове значення мало лєнінське положення про те, що радянським республікам потрібен не тільки тісний военний, а й господарський союз. При цьому В. І. Лєнін вказував, що такий союз повинен мати добровільний характер і добиватися його слід пропагандою, агітацією⁵³. Лєнінські ідеї дістали своє втілення у згаданому вже военно-політичному союзі, який передбачав об'єднання рад народного господарства, комісаріатів праці та фінансів, управління залізничним транспортом. Як передбачав Володимир Ілліч, тим самим було досягнуто єдності господарської політики радянських республік, що відіграло важливу роль в економічному і военному зміцненні Країни Рад.

З іншого боку, це забезпечило реалізацію лєнінських ідей про посилення інтернаціонального згуртування, об'єднання трудящих через економічне співробітництво як необхідну умову побудови соціалізму. «Тільки об'єднання, — підкреслював В. І. Лєнін, — тільки найтісніший союз, який здійснюється повсякденним життям в такій буденній роботі, де його здійснити найважче: в питанні дільби шматка хліба, коли його не вистачає, — тільки при цьому дійсно можна будувати соціалізм»⁵⁴. Такий інтернаціоналістський підхід вождь пролетаріату неодноразово ілюстрував на прикладах братерських взаємовідносин і взаємодопомоги у господарській галузі між Радянською Україною і Радянською Росією. Наприклад, весною 1919 р. Володимир Ілліч говорив, що УСРР керується виключно палким бажанням допомогти голодуючій півночі. «Перший соціалістичний обов'язок кожного громадянина України, — підкреслював він, — допомогти півночі». Цей обов'язок зумовлювався не суб'єктивними побажаннями й вольовими вказівками, в його основі лежало глибоке коріння, у тому числі военного й економічного характеру: Україна не може вдержатися, якщо не вдержиться змучена голодуванням північ, Петроград. Україна продержиться і переможе напевно, якщо вона допоможе Петрограду, Радянській Росії⁵⁵.

У той же час В. І. Лєнін поставив перед трудящими Радянської Росії завдання, яке виражало інтернаціоналістську сутність братерського ставлення російського народу до українського: «Ми можемо тепер і ми повинні допомогти українським товаришам...»⁵⁶. Під цією лєнінською настановою малася на увазі економічна, военно-політична й культурна допомога Радянській Україні з боку великого російського народу.

В. І. Лєнін наголошував, що основою, фундаментом радянської господарської політики повинен бути союз робітничого класу і трудящого селянства. «...Якщо военний союз між пролетаріатом і селянством став — і не міг не стати — першою формою їх міцного союзу, то він не міг би держатися і кілька тижнів без певного економічного союзу названих класів»⁵⁷, — відзначав Володимир Ілліч. Важливою рн-

⁵² Лєнін В. І. Промова на III Всеросійському з'їзді робітників текстильної промисловості 19 квітня 1920 р. — Повне збір. творів, т. 40, с. 304.

⁵³ Див.: Лєнін В. І. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р.: Заключне слово по доповіді про партійну програму 19 березня. — Повне збір. творів, т. 38, с. 177—178; Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Дєнікіним. — Повне збір. творів, т. 40, с. 41.

⁵⁴ Лєнін В. І. Промова на об'єданому засіданні ВЦВК, Московської Ради і Всеросійського з'їзду професійних спілок 17 січня 1919 р. — Повне збір. творів, т. 37, с. 399.

⁵⁵ Див.: Лєнін В. І. Промова на мітингу в Народному домі в Петрограді 13 березня 1919 р. — Повне збір. творів, т. 38, с. 33; Успіхи і труднощі Радянської влади. — Там же, с. 65.

⁵⁶ Лєнін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади. — Там же, с. 66.

⁵⁷ Лєнін В. І. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 22 червня — 12 липня 1921 р.: Тези доповіді про тактику РКП. — Повне збір. творів, т. 44, с. 7.

сою цього союзу було те, що в Радянській країні він здійснювався значною мірою між робітничим класом Росії і трудящим селянством переважно неросійських національностей. Саме тому курс VIII з'їзду РКП(б) на міцний союз з середнім селянством при опорі на бідноту відіграв величезну роль і в інтернаціональному згуртуванні багатомільйонних трудящих мас у боротьбі проти іноземних інтервентів та внутрішньої контрреволюції.

Величезною заслугою В. І. Леніна є теоретичне узагальнення перших результатів, що їх досягла партія в інтернаціональному згуртуванні робітничого класу, всіх трудящих. У цьому плані важливе методологічне значення має зроблений Володимиром Іллічем у 1920 р. історичний висновок, який ґрунтувався на досвіді здійснення пролетарської диктатури в УСРР та інших радянських багатонаціональних республіках. Основним його змістом було те, що в країні майже зникає «...національна боротьба не тільки у формі погромів, від яких не рятує найдемократичніша буржуазна республіка, а й у формі дрібної, але все заповнюючої гризні...»⁵⁸.

В. І. Ленін чітко визначив основні причини цього історично важливого явища. Перша з них полягала в тому, що «...інтерес, увага, всі душевні сили робітників і трудящих селян цілком захоплені великою боротьбою з буржуазією, боротьбою, яка згуртовує трудящих усіх націй»⁵⁹. У цій ленінській думці гранично містко відображено класову суть, зміст і мету інтернаціонального згуртування трудящих мас в умовах громадянської війни. Друга причина полягає в тому, підкреслював Володимир Ілліч, що «...диктатура пролетаріату придушує «свободу» дій буржуазії, міщанства, буржуазної інтелігенції, свободу, яка означає використання сил, впливу, знань буржуазією для розпалювання класової боротьби»⁶⁰. І, звичайно ж, вирішальною причиною відзначеного В. І. Леніним процесу є інтернаціоналістська політика ленінської партії, яка керує, говорячи словами вождя, «...не поділяючи, за жорстоким законом стародавнього Риму, а з'єднуючи всіх трудящих нерозривними ланцюгами живих інтересів, класової свідомості»⁶¹. Послідовною теоретичною, політичною і організаторською роботою партія виховувала у трудящих усіх націй і народностей країни тверду рішучість до об'єднання, мобілізувала їх волю й сили на досягнення спільної мети — побудову соціалістичного суспільства.

Оцінюючи якісні перетворення, в тому числі й становлення нових взаємовідносин трудящих усіх націй і народностей, у багатонаціональній Країні Рад в умовах перемоги Жовтневої революції та заходу її завоювань, В. І. Ленін відзначав: «Світ не бачив нічого подібного до того, що відбувається зараз у нас в Росії, у цій величезній країні, яка розбита на ряд окремих держав, складається з величезної кількості різнорідних національностей і народів...»⁶².

І справді, у країні відбувався небачений раніше активний процес консолідації, згуртування робітників, трудящих усіх націй і народностей навколо більшовицької партії та Радянської влади. Цікавою і правильною, на наш погляд, є думка вчених про те, що «в цілому перетворення внутрішнього життя народів країни і міжнаціональ-

⁵⁸ Ленін В. І. Лист А. Н. Мережнину. Червень—липень 1920 р.—Повне збір. творів, т. 51, с. 219.

⁵⁹ Там же, с. 219—220.

⁶⁰ Там же, с. 220.

⁶¹ Ленін В. І. Третій Всеросійський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів 10—18(23—31) січня 1918 р.: Заключне слово перед закриттям з'їзду 18(31) січня.—Повне збір. творів, т. 35, с. 276.

⁶² Там же, с. 272—273.

них відносин було у той час складним процесом формування вперше в історії соціалістичних націй і народностей»⁶³. Зрозуміло, можна говорити тільки про початкову стадію цього процесу.

Термін «соціалістичні нації» В. І. Ленін уперше ввів до наукового обігу в теоретичному плані ще в 1916 р.⁶⁴ Що ж до узагальнення результатів практики інтернаціонального згуртування після перемоги Великого Жовтня, то вони відображені в неодноразово вживаних Володимиром Іллічем поняттях: «трудящі Радянської республіки», «народні маси Радянської Росії», «народ, об'єднаний Радамі», «свідомі робітники, селяни та інтелігенція». Як бачимо, їх суть визначає не національна, а класово-політична ознака. В. І. Ленін виділяє ту частину населення країни, яка після Великої Жовтневої соціалістичної революції самовіддано захищала її ідеали й будувала нове суспільство. М. І. Куліченко у своїй праці⁶⁵ звертає увагу на запровадження вождем пролетаріату таких нових понять, що мають об'єднуючий характер, як «радянський громадянин», «радянські сили», «радянська революція»⁶⁶.

Спираючись на соціальну практику інтернаціонального згуртування, В. І. Ленін констатував, що союз трудящих різних національностей «...нами був оголошений, закріплений, а в межах нашої республіки і здійснений...»⁶⁷. Уже на початку 1921 р. він писав, що інтернаціоналістська політика партії зміцнює і об'єднує всі нації «в одну велику могутню сім'ю», що Радянська країна утворює «одне велике ціле»⁶⁸. З присутньою йому науковою прозорливістю Володимир Ілліч відзначив тенденцію, що намітилася, до утворення в умовах багатонаціональної соціалістичної держави принципів нової історичної спільності людей. У березні 1919 р. він уперше вжив термін «радянські люди»⁶⁹.

Це ленінське визначення становить великий інтерес як в теоретичному, так і в конкретно-історичному плані. Воно є цінним дороговказом у науковому осмисленні всього історичного процесу становлення в СРСР нової соціальної та інтернаціональної спільності — радянського народу. Протягом останнього десятиріччя радянські вчені плідно працювали у цьому напрямі⁷⁰. Зокрема, ними висловлювалася думка, що до передумов виникнення радянського народу відносяться всі прогресивні соціально-економічні й духовні зміни. Йдеться, насамперед, про зміни, які мали місце в Росії, починаючи принаймні з XIX ст. і протягом того часу, коли склалися й розвивалися капіталістичні суспільні відносини, вийшов на політичну арену робітничий клас — головна революційна сила суспільства, виник ленінізм і була створена партія нового типу, яка очолила боротьбу трудящих усіх націй за повалення російського царизму й революційне перетворення суспільства на соціалістичних началах.

⁶³ Абдулатипов Р. Г., Бурмистрова Т. Ю. Ленинская политика интернационализма в СССР: история и современность. М., 1982, с. 39.

⁶⁴ Див.: Ленін В. І. Підсумки дискусії про самовизначення.— Повне збір. творів, т. 30, с. 34.

⁶⁵ Куліченко М. И. Образование и развитие советского народа как новой исторической общности (историография).— Вопросы истории, 1979, № 4, с. 4.

⁶⁶ Див.: Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади.— Повне збір. творів, т. 38, с. 60, 65; Про боротьбу всередині Італійської соціалістичної партії.— Повне збір. творів, т. 41, с. 397.

⁶⁷ Ленін В. І. IX Всеросійський з'їзд Рад 23—28 грудня 1921 р.: Про внутрішню і зовнішню політику республіки. Звіт ВЦВК і РНК 23 грудня.— Повне збір. творів, т. 44, с. 281.

⁶⁸ Ленін В. І. Телеграма Мустафі Кемалю. 7 січня 1921 р.— Повне збір. творів, т. 52, с. 305.

⁶⁹ Див.: Ленін В. І. Промови, записані на грамофонних пластинках: Звернення до Червоної Армії.— Повне збір. творів, т. 38, с. 229.

⁷⁰ См.: Куліченко М. И. Образование и развитие советского народа как новой исторической общности (историография).— Вопросы истории, 1979, № 4, с. 3—23.

Вчені зробили важливий висновок про те, що Жовтнева революція поклала початок не тільки виникненню соціалізму, а й радянського народу як нової історичної спільності⁷¹. Виділено основні етапи цього історичного процесу. В контексті нашої теми становить інтерес перший етап, який охоплює 1917—1924 рр., тобто від перемоги Великого Жовтня до прийняття першої Конституції СРСР*. Слід погодитися із загальною оцінкою історичного значення цього етапу, даного у праці «Советский народ — строитель коммунизма»: «Союз робітничого класу і трудящого селянства, що витримав випробування, дружба численних великих і малих націй та народностей стали міцним соціальним ядром, вихідним пунктом, вирішальним рубежем процесу формування радянського народу як нової історичної спільності людей»⁷².

У вказаній та інших працях⁷³, характеризуючи перший етап формування радянського народу, науковці виділяють такі важливі його події та віхи, як перемога Жовтневої революції, тріумфальна хода Радянської влади, утворення Союзу РСР, прийняття Конституції СРСР у 1924 р. Однак така характеристика здається неповною.

Перший етап цього історичного процесу, що збігається за часом з післяжовтневим періодом життя й діяльності В. І. Леніна, характеризується, насамперед, розробкою вождем теоретичних основ інтернаціонального згуртування трудящих в історично нову спільність і його практичною роботою по створенню добровільного, рівноправного союзу націй. Важливою подією першого етапу є також організація у червні 1919 р. воєнно-політичного союзу радянських республік, який знаменував собою нову віху в розвитку їх федеративних зв'язків, став значним кроком до утворення СРСР. Не випадковим є те, що саме у цей час В. І. Ленін у праці «Великий почин» вжив термін «Союз Радянських республік»⁷⁴.

На нашу думку, більшої уваги дослідників заслуговує і в цілому весь період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни, який становить значну частину першого етапу. Так, якщо Великий Жовтень поклав початок виникненню радянського народу, то, зрозуміло, що перші післяжовтневі роки особливо цікаві як вихідні у процесі формування його основ. Це був час, коли нова історична спільність тільки починала зароджуватися і складатися на основі найглибших об'єктивних змін як матеріального, так і духовного порядку, зумовлених перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Політичною основою розвитку цього процесу були встановлення влади робітничого класу на чолі з Комуністичною партією, міцний союз пролетаріату і трудящого селянства та юридична рівність націй і народностей, а економічною основою — утвердження суспільної власності на засоби виробництва. Ідеологічний же фундамент його становили марксистсько-ленінська ідеологія, єдність класових цілей радянських людей різних національностей.

В галузі духовній — формувалися спільні риси морально-політичного обличчя радянської людини, громадянина, безмежно відданого ідеалам соціалістичної революції та Радянської влади, готового захищати їх до останньої краплини крові. Перед усіма націями і народностями були відкриті безмежні можливості для вільного взаємообміну культурними цінностями, духовною спадщиною, що ство-

⁷¹ См.: Советский народ — строитель коммунизма. М., 1981, с. 72.

* Деякі дослідники подовжують рубежі першого етапу до кінця 30-х років. До нашого завдання не входить спеціальний розгляд цього питання. Автор дотримується точки зору, висловленої у колективній праці Інституту філософії АН СРСР «Советский народ — строитель коммунизма» під загальною редакцією Ц. А. Степаняна.

⁷² Советский народ — строитель коммунизма, с. 72.

⁷³ Горовский Ф. Я. Советский народ как интернациональная общность. К., 1982, с. 15—16.

⁷⁴ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 21.

рювали передумови формування ряду істотних спільних рис культури.

Державною формою вираження нової спільності людей, що склалася, стали РСФРР — перша багатонаціональна радянська держава — і згуртовані навколо неї на добровільних началах у формі воєнно-політичного союзу всі радянські республіки.

Ленінське поняття «радянські люди» стосовно 1917—1924 рр. можна, на нашу думку, розглядати як спільність людей, що складалася на якісно новій економічній, політичній, ідеологічній і духовній основі. Це була спільність людей, які з перемогою Жовтневої революції здобули єдину соціалістичну батьківщину і право на вільний розвиток національних мов та на вільне користування мовою міжнародного спілкування. Вони встановили справді народну Радянську владу, створили Радянську державу й воєнно-політичний союз радянських республік і мали спільну мету — захист завоювань Великого Жовтня та побудову соціалізму*.

Ленінські ідеї про інтернаціональне згуртування трудящих, висунуті й розвинуті у перші післяжовтневі роки, з честю витримали перевірку часом і підтверджені усією практикою революційної боротьби. Їх історична правота і життєвість кореняться у самій суті ленінізму. В тому, що, говорячи словами Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова, «...вчення Леніна, його принципи, його ідеали близькі і зрозумілі мільйонним масам, що кожне покоління людей знаходить у ньому ясні відповіді на питання, які їх хвилюють»⁷⁵.

В. Е. Мельниченко

РАЗРАБОТКА В. И. ЛЕНИНЫМ ПОСЛЕ ПОБЕДЫ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ КОНЦЕПЦИИ ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОГО СПЛОЧЕНИЯ ТРУДЯЩИХСЯ

Резюме

В статье освещается разработка В. И. Лениным в первые годы Советской власти научной концепции интернационального сплочения трудящихся. Большое внимание уделяется раскрытию политических факторов успешного развития этого процесса. Подчеркивается важность правильного решения национального вопроса для усиления интернациональной консолидации всех народов России, привлечения их к активной защите завоеваний революции и построения нового, социалистического общества. Особое место отводится освещению выдающегося вклада В. И. Ленина в теоретическое обоснование процесса становления новой социальной и интернациональной общности — советского народа.

* Зрозуміло, що в ході соціалістичного будівництва зміст цього поняття постійно збагачувався. У 30-і роки на його основі виникає нове поняття — «радянський народ», закріплене у Статуті ленінської партії, що був прийнятий на її XVIII з'їзді. Воно виражало той ступінь соціальної і морально-політичної єдності радянського суспільства, дружби народів СРСР, якого було досягнуто в результаті перемоги соціалізму в нашій країні. Поняття «радянський народ» як остаточно сформована нова соціальна й інтернаціональна спільність повною мірою притаманне тільки суспільству розвинутого соціалізму.

⁷⁵ Андропов Ю. В. Ленінізм — невичерпне джерело революційної енергії і творчості мас: Доповідь на урочистому засіданні в Москві, присвяченому 112-й річниці з дня народження В. І. Леніна. — Рад. Україна, 1982, 23 квіт.

Наукове життя в братніх республіках СРСР

А. К. КАНИМЕТОВ (Фрунзе)

ЗДОБУТКИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ РАДЯНСЬКОЇ КИРГИЗІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

XXVI з'їзд партії ввійшов в історію Країни Рад як важлива віха в поступальному русі радянського суспільства до комунізму. Він проаналізував звершення партії й народу в десятій п'ятирічці. В 1976—1980 рр. відбулися знаменні події в житті нашої Батьківщини — обговорення і прийняття нової Конституції СРСР, святкування 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна, 35-річчя Перемоги над німецько-фашистськими загарбниками. «Сильнішою, багатшою, кращою стала наша велика Батьківщина»¹, — підкреслювалося на з'їзді.

У матеріалах XXVI з'їзду КПРС дістали глибоке наукове розв'язання актуальні проблеми суспільного розвитку, поставлено завдання своєчасного і правильного наукового усвідомлення соціальних явищ. Як зазначалося на з'їзді, «партія комуністів виходить з того, що будівництво нового суспільства без науки просто немислиме»².

В яскравому сузір'ї наукової думки Країни Рад важливе місце займає й наука Киргизької РСР. Фантастичний зліт киргизького народу від економічного, політичного та національного гноблення, від суцільної неписьменності до вершин соціального прогресу став можливим тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції, під керівництвом Комуністичної партії і внаслідок всебічної допомоги братніх народів, насамперед російського.

Наука Радянського Киргизстану порівняно молода. Проте, підкреслив президент АН СРСР, академік А. П. Александров на урочистому засіданні ювілейної сесії Академії наук Киргизької РСР, присвяченому 25-річчю з дня її заснування, «сьогодні ваша Академія — це справжній науковий центр гірничого краю, що об'єднує 17 наукових установ. Ці інститути ведуть дуже цікаві й важливі роботи, які мають велике значення не тільки для вашої республіки, для всієї країни в цілому, а й для світової науки»³. Праці киргизьких учених дістали міжнародне визнання. Свідченням цього є те, що їх дослідження опубліковані в 29 країнах світу 15 іноземними мовами⁴.

Великий вклад у комуністичне виховання трудящих, підвищення рівня ідеологічної роботи вносять суспільствознавці Киргизької РСР, зокрема вчені Інституту історії. Він був створений на базі сектора історії Інституту мовознавства, літератури та історії Киргизького філіалу АН СРСР у грудні 1954 р. Нині цей заклад виріс у великий науково-дослідний центр, у якому працюють член-кореспондент Академії наук СРСР К. К. Каракеев, академіки АН Киргизької РСР Б. Д. Джемгер-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 43.

² Там же, с. 50.

³ 25 лет Академии наук Киргизской ССР. Фрунзе, 1980, с. 34.

⁴ Публикация работ ученых Академии наук Киргизской ССР в зарубежной печати (1959—1979 гг.). Фрунзе, 1981, с. 3.

чинов та С. І. Ільясов, член-кореспондент Академії наук республіки А. Г. Зима, 6 докторів і 24 кандидати наук. У ньому працюють також представники понад 10 націй і народностей, у тому числі киргизи, росіяни, українці, татари, дунгани, євреї та представники інших братніх народів.

У підготовці висококваліфікованих учених-істориків важлива роль належить ученим Москви й Ленінграда. Одним з перших кандидатів наук, підготовлених у центральних науково-дослідних установах, був Б. Д. Джемгерчинов. Нині це провідний учений, академік АН Киргизької РСР.

За час існування інституту вчені республіки видали понад 170 праць загальним обсягом більш як 2,5 тис. друкованих аркушів, у тому числі такі великі праці, як Б. Д. Джемгерчинова «Добровільне входження Киргизії до складу Росії», «Про прогресивне значення добровільного входження Киргизії до складу Росії»; С. І. Ільясова «Земельні відносини в Киргизії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.»; А. Г. Зими «Перемога Жовтневої революції в Киргизії»; К. К. Каракеєва «Великий Жовтень і наука Киргизстану»; К. К. Орозалієва «Історичний досвід переходу киргизького народу до соціалізму, минаючи капіталізм»; К. У. Усенбаєва «Суспільно-економічні відносини киргизів у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.»; «Повстання 1916 року»; В. М. Плоских «Киргизи і Канадське ханство». Позитивну оцінку одержали праці І. О. Соктоєва, Б. Д. Чиймилової, Ш. Х. Ширіязданова, О. О. Сапелкіна, С. С. Даніярова, С. К. Керімбаєва, а також збірники молодих учених-істориків. Серед багатьох збірок документів можна виділити два: багатотомник «Культурне будівництво в Киргизії» та «Перемога Жовтневої революції в Киргизії».

Історики республіки досягли значних успіхів у вивченні стародавньої і середньовічної історії Киргизької РСР, національно-визвольної і революційної боротьби в Киргизії в кінці ХІХ ст. — на початку ХХ ст., історії Великого Жовтня і громадянської війни, аграрних перетворень і колгоспного будівництва, розвитку промисловості, радянського і культурного будівництва, у вивченні формування робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції Киргизстану.

Великим досягненням інституту є три видання «Історії Киргизької РСР». Останнє, третє видання (1968 р.) було удостоєне Державної премії Киргизької РСР в галузі науки і техніки.

Дедалі нові й нові сторінки стародавньої і середньовічної історії Киргизії відкривають археографічні експедиції. Розвиток культури, трансформацію традиційних сімейно-побутових зв'язків досліджують етнографічні експедиції. З 1976 р. в інституті діє археографічна експедиція. За час свого існування вона збила понад 600 рукописів і стародруків східними мовами.

Великі завдання стоять перед істориками й на одинадцяту п'ятирічку. Одна з центральних тем — четверте, доповнене перевидання «Історії Киргизької РСР з найдавніших часів до наших днів» у п'яти томах. Необхідність перевидання диктується рядом важливих моментів. За період, що минув після виходу в світ третього видання, виявлено і зібрано велику кількість нових археологічних, епіграфічних, писемних і документальних джерел. Разом з тим, після виходу в світ «Історії Киргизької РСР» у країні і республіці відбулися важливі політичні події. Радянський народ, все прогресивне людство урочисто відзначили 100-річчя і 110-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення СРСР, 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Великий вклад у розвиток марксистсько-ленінської теорії, в практику боротьби Комуністичної партії і радянського народу за комунізм, мир і соціальний прогрес внесли рішення ХХІV, ХХV і ХХVІ з'їздів КПРС. Відбулися також з'їзди Компартії Киргизії. Були прийняті нова Конституція СРСР і Конституція Киргизької РСР.

Перевидання «Історії Киргизької РСР» диктується також необхідністю посилення ідеологічної й політико-виховної роботи. На основі нових матеріалів буде дана науково аргументована відповідь буржуазно-націоналістичним фальсифікаторам історії киргизького народу, які твердили про нібито єдине безкласове ісламське суспільство і пасивну участь корінного населення в загальноросійському революційному русі.

Нові археологічні відкриття і матеріали, одержані при вивченні пам'яток первіснообщинного ладу, періоду античності та раннього середньовіччя, дають можливість повніше висвітлити питання становлення людського суспільства, зародження кочового способу ведення господарства, виникнення і розвитку землеробської культури. Відомості виявлених персомовних джерел XV—XVII ст. дають змогу спростувати необгрунтоване твердження про ліквідацію політичної й етнічної самостійності киргизів у період монгольського панування. Залучення нових матеріалів періоду стародавньої історії Киргизії має не тільки велике наукове, а й політичне значення.

Важливою особливістю всіх історичних досліджень є координація і кооперація зусиль суспільствознавців республіки для дослідження багатьох проблем історії Киргизії. Так, на одинадцяті і наступні п'ятирічки заплановано зусиллями істориків республіки видати шеститомник «Звід пам'яток історії та культури Киргизії». Вже розпочалася широка робота по обліку й систематизації пам'яток археології, архітектури і прикладного мистецтва республіки. З 11 розділів плану науково-дослідної роботи інституту — 7 тем загальносоюзного значення.

Таким чином, аналізуючи розробку історії Киргизії на сучасному етапі, можна виділити три характерні риси. По-перше, це значне розширення тематики наукових досліджень. Поряд з монографіями, статтями, збірниками документів, присвяченими окремим проблемам історії Киргизії з найдавніших часів до наших днів, створюються колективні узагальнюючі праці. Вчені інституту взяли активну участь у перевиданні «Нарисів історії Комуністичної партії Киргизії», успішно ведеться робота над п'ятитомною «Історією Киргизької РСР». По-друге, посилюється аргументована критика фальсифікацій історії Киргизії. По-третє, зрослий рівень досліджень дав змогу колективу інституту взяти активну участь у розробці всесоюзної проблематики вітчизняної історії, в тому числі й у дослідженні таких загальносоюзних тем, як «Прогресивне значення входження Середньої Азії й Казахстану до складу Росії», «Національні відносини в СРСР у період розвинутого соціалізму», «Соціалістичне змагання в СРСР» та «Нове і традиційне у сільській сім'ї народів Середньої Азії й Казахстану». Колектив інституту почав розробку актуальної теми «Роль російського народу в будівництві соціалізму в Киргизії».

Шлях інтеграції у висвітленні фундаментальних проблем історії веде до підвищення ефективності і якості наукових досліджень в інституті. В зв'язку з цим добру перспективу має підписання договорів про творчу співдружність з провідними науковими установами країни. Такий договір Інститут історії підписав з Ленінградським відділенням Інституту археології АН СРСР (ЛВІА АН СРСР). Останній подає велику допомогу Інституту історії АН Киргизької РСР у підвищенні методологічного і теоретичного рівня археологічних досліджень, проведенні спільних експедиційних робіт. Особливу увагу вони приділяють створенню планових комплексних праць, зокрема таких, як «Археологія Киргизії» та «Археологічна карта Киргизької РСР», «Звід пам'яток історії і культури Киргизстану».

Велике наукове значення має творчий договір Інституту історії з Державним ордена Леніна Ермітажем. Незабаром планується організувати виставку і провести наукову конференцію «Пам'ятки культури»

й історії Киргизії». На виробництво уже здано каталог виставки. Традиційними стали зв'язки етнографів інституту з провідними вченими Інституту етнографії АН СРСР ім. Міклухо-Маклая. Інститут історії Киргизької РСР підтримує тісні зв'язки з Інститутом історії СРСР АН СРСР. Спільне проведення вчених рад, навчання стажистів, аспірантів, дослідження актуальних проблем з вітчизняної історії, консультації — неповний перелік того, що зв'язує наші інститути.

Визнанням діяльності киргизьких учених на міжнародній арені стало постійне проведення на базі Інституту історії Академії наук Киргизької РСР конференцій, засідань комісій істориків СРСР та інших країн, в яких активну участь беруть і вчені Киргизії.

У вересні 1978 р. у м. Фрунзе відбулася шоста радянсько-румунська конференція істориків, на якій особлива увага приділялася всебічному висвітленню російсько-румунських революційних зв'язків. У травні 1979 р. відбулася третя сесія радянсько-угорської комісії суспільствознавців, в роботі якої активну участь взяли й історики Киргизії. У червні 1981 р. на базі Інституту історії відбулося XII засідання Комісії істориків СРСР і ЧССР. Учені Киргизії сердечно зустрічали своїх колег з Української Академії наук — академіка П. Т. Тронька, члена-кореспондента АН УРСР І. М. Мельникову, інших членів комісії істориків СРСР і ЧССР.

На засіданні було домовлено про творчу співдружність Інституту історії АН Киргизької РСР та Інституту європейських соціалістичних країн Словачької Академії наук.

Дирекція, партійні і громадські організації Інституту історії велике значення надають кадровим питанням. У цьому плані велика допомога подається молодим ученим інституту. Штаб наукової молоді — Рада молодих учених виступає ініціатором ряду цікавих починань. Зокрема, вона проводить конкурси серед молодших наукових працівників та серед лаборантів, організовує міжреспубліканські науково-теоретичні конференції тощо. ЦК ЛКСМ Киргизії, вивчивши досвід роботи Ради, рекомендував поширювати його в усіх науково-дослідних установах республіки.

Значну роботу в цьому напрямі проводять молоді вчені Е. О. Карабаєв, С. С. Тур, Ч. К. Садикова, Д. Н. Нурмаматов, А. Д. Дехтярьова, Д. Сапаралієв та ін.

Одним з нових напрямів у роботі Ради молодих учених Інституту історії АН Киргизької РСР є взаємне наукове співробітництво із спорідненими Радами союзних республік. У вересні 1980 р. було підписано договір про співробітництво молодих учених нашого інституту та Інституту історії АН УРСР. Договір передбачає обмін планами роботи, проведення спільних наукових конференцій, виконання спільних наукових праць, взаємне їх рецензування тощо.

З розвитком співробітництва значно зросла активна участь молодих учених у науково-теоретичних конференціях, які є дійовою школою для них. На конференціях вони мають змогу, з одного боку, представити свої праці на розгляд відомим ученим-історикам, а з другого, — ознайомитися з найновішими дослідженнями, що їх цікавлять.

Першими практичними кроками на шляху взаємного співробітництва була участь наших молодих спеціалістів у міжреспубліканській науковій конференції молодих учених Інституту історії АН УРСР, що відбулася наприкінці січня 1981 р. у м. Києві. В свою чергу, українські колеги виступили в травні 1981 р. у м. Фрунзе на науковій конференції молодих учених АН Киргизької РСР, присвяченій XXVI з'їзду КПРС. Таке співробітництво дає змогу використовувати передовий досвід роботи інших колективів й одночасно є стимулом для розвитку трудового суперництва.

Отже, вся науково-дослідна діяльність Інституту історії спрямована на дослідження вітчизняної історії, виховання трудящих у дусі радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму, на розвиток дружби і братерства радянських людей.

А. К. Каниметов

ДОСТИЖЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ СОВЕТСКОЙ КИРГИЗИИ
НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

В статье анализируется развитие исторической науки в Киргизской ССР на современном этапе, а также рассматриваются задачи, которые ученым предстоит решить.

НАУКОВИЙ ОГЛЯД

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ НАУКОВИЙ ЗБІРНИК «ВОПРОСЫ ИСТОРИИ СССР» (1976—1980 рр.)

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ (Київ), С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ),
О. А. ПАРАСУНЬКО (Київ)

Історія нашої Вітчизни — один з важливих факторів, який формує світогляд радянських людей, допомагає їм визначати свою активну життєву позицію. Особливо актуальним є розвиток історичних знань і практичне узагальнення досвіду нашого народу у справі соціалістичного будівництва на сучасному етапі, коли на планеті відбуваються величезні зміни в житті цілих народів і з особливою силою загострюється ідеологічна боротьба.

Глибоке засвоєння всього, чим багатий літопис ленінської партії і Радянської держави, вивчення історичного шляху, пройденого країною за минулі, особливо повоєнні, десятиріччя, має виняткове значення для зміцнення духовних зв'язків поколінь — активних будівників комуністичного суспільства. Історична наука, розвиваючись, справляє значний вплив на все духовне життя суспільства. «...Дійсна історія, — зазначав В. І. Ленін, — є база, основа, буття, за яким іде свідомість»¹.

Певну роль у розвитку історичної науки на Україні покликаний відігравати республіканський міжвідомчий науковий збірник «Питання історії СРСР», перший номер якого вийшов з друку в 1965 р. З 24 випуску (1979 р.) збірник видається російською мовою — «Вопросы истории СССР». Керівництво виданням збірника здійснює редакційна колегія при Харківському державному університеті*, а готує їх до випуску у світ видавниче об'єднання «Вища школа» (Харків).

Обсяг кожного випуску збірника не перевищує 10 друк. арк., а вміщені в ньому матеріали (незалежно від того, статті це чи повідомлення), як правило, становлять 0,5 друк. арк. кожний. Пропонований науковий огляд охоплює п'ять останніх випусків — з 21 по 25 (48,5 друк. арк.), — що вийшли у період між XXV і XXVI з'їздами КПРС, тобто з 1976 по 1980 р.

У цих номерах опубліковано 94 матеріали, присвячені різним питанням історії СРСР. Розподіляються вони так: по довоєнному періоду — 14 матеріалів (з них революції 1905—1907 рр. — 4), Великій Жовтневій соціалістичній революції і громадянській війні — 20, соціалістичному будівництву в міжвоєнний час — 36, Великій Вітчизняній війні — 5, післявоєнному соціалістичному і комуністичному будівництву — 19 матеріалів. Отже, переважну більшість вміщених статей та повідомлень — 80% — присвячено історії СРСР радянського періоду. Вузьким місцем залишаються історія феодалізму (лише 4 статті), історіографічні та джерелознавчі теми (3). Отже, опубліковані матеріали певною мірою відбивають наукові інтереси дослідників вітчизняної історії і стан її розробки.

Керуючись рішеннями XXV з'їзду КПРС, постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про підвищення ефективності науково-до-

¹ Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Лекції з історії філософії». — Повне збір. творів, т. 29, с. 221.

* Останній склад редакційної колегії: О. О. Кучер (відп. ред.), І. К. Рибалка (заст. відп. ред.), В. І. Булах (відп. секретар), Ю. Ю. Кондуфор, В. Н. Котов, М. А. Ліщенко, С. А. Макаруч, М. М. Максименко, Л. Г. Мельник, С. О. Міщенко, Б. К. Мигаль, М. Ю. Раковський, Л. Я. Скобцов.

слідної роботи у вищих учбових закладах» та «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів»², редакційна колегія доклала значних зусиль до перетворення збірника у важливе наукове видання, що сприяє активізації досліджень викладачів, аспірантів вищої школи, працівників наукових установ, які працюють над проблематикою з вітчизняної історії.

В цілому у рецензованих випусках виступили 103 автори, з них — близько 15% докторів і 35% кандидатів наук. Однак половина обсягу кожного випуску, як правило, віддавалася тим, хто вперше публікував свої наукові розвідки. У збірниках друкувалися автори з різних вузів республіки. Але представлені вони тут не рівномірно. Більше третини з них були харків'яни (35 чол.). Таку ж кількість загалом становили автори з міст: Донецька (10), Запоріжжя (7), Одеси (7), Сімферополя (7) і Києва (4). Викладачі вузів дванадцяти інших міст України опублікували лише по 1—3 статті.

Починаючи з 22 випуску, статті розподілялися за такими постійними рубриками: «Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна в СРСР», «Велика Вітчизняна війна радянського народу», «Соціалістичне і комуністичне будівництво в СРСР», «3 історії революційно-визвольного руху», «Деякі питання історії феодалізму і капіталізму». Остання рубрика, залежно від вміщеного матеріалу, іноді ще називається «3 історії дорадянського періоду» (вип. 24) або «Деякі питання історії феодалізму» (вип. 25). Однак не всі зазначені тут рубрики є в кожному випуску, оскільки вони вводяться в міру комплектування відповідних матеріалів.

В рецензованих випусках друкувалися ювілейні добірки: «До 60-річчя Радянської Армії» (вип. 23), «До 325-річчя возз'єднання України з Росією» (вип. 24) і «До возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі» (вип. 24).

На жаль, у досліджуваний період в цьому виданні були відсутні статті, а отже й рубрики до 35-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників, до 600-річчя Куликовської битви, до 60-річчя переможного завершення громадянської війни в СРСР, а також у зв'язку з іншими ювілейними датами, які широко відзначалися нашою громадськістю.

Переходячи до розгляду конкретного змісту наукових збірників за п'ятиріччя, необхідно зауважити, що історія феодального і капіталістичного суспільств представлена в них незначною кількістю статей. У переважній їх більшості висвітлювалася історія селянства — його соціальний розвиток, а також селянські рухи. В цьому плані слід виділити насичені багатим фактичним матеріалом статті Є. С. Острася «Соціальне розшарування селянства Лівобережної України в другій половині XVIII ст.» (вип. 23, с. 96—102) і «Чисельність та соціально-становий склад селянства Лівобережної України в другій половині XVIII ст.» (вип. 25, с. 129—136). Джерелами для їх написання послужили матеріали генерального опису Полтавського, Переяславського та інших полків, на підставі яких автор показав, що розвиток товарно-грошових відносин у цьому регіоні сприяв широкому застосуванню вільнонайманої праці в господарствах заможних міщан та торгово-промислових селян. Автор наводить дані, які цілком спростовують твердження буржуазно-націоналістичних істориків про «загальну забезпеченість і заможність» (вип. 25, с. 135) українського населення в епоху феодалізму. В статті «Посилення класової боротьби на Україні після Берестецької битви (липень 1651 — травень 1652 р.)» (вип. 23, с. 106—112) В. С. Степанков аналізує позиції старшинських груп,

² КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1981. Т. 13, 1978—1980. с. 67, 394.

а також висвітлює дедалі активнішу боротьбу селянсько-козацьких мас у зв'язку з укладенням у 1651 р. важкого для України Білоцерківського договору між польським урядом і гетьманом України Богданом Хмельницьким.

Про нестерпні умови життя й тяжкі феодальні повинності буковинських селян ідеться у статті Г. К. Кожолянка «Становище селянства Буковини в кінці XVIII—на початку XIX ст.» (вип. 24, с. 135—141). Він цілком правильно відзначив, що буржуазні історики кінця XIX—початку XX ст. у своїх працях замовчували соціальні конфлікти у краї, урядову політику національного гноблення. На жаль, Г. К. Кожолянка зовсім мало матеріалу подав про XIX ст.

Цікаве питання висвітлив у своєму повідомленні С. Д. Бабишин (вип. 25, с. 136—142). Полемізуючи з буржуазними авторами, які всупереч істині намагаються довести культурну відсталість Київської Русі, він зазначив, що знайдені археологами берестяні грамоти свідчать про поширення писемності серед городян, жіноцтва. Київська Русь, наголошував С. Д. Бабишин, була важливим центром середньовічної цивілізації, а її досягнення в галузі культури й освіти стали основою культурного розвитку трьох братніх народів.

До феодальної тематики належить також історіографічна стаття М. М. Кравця «Історична дисертація про козаків» Годофреда Вейсіуса (Вайса)» (вип. 23, с. 102—106), що її захищав останній як докторську дисертацію на філософському факультеті Лейпцігського університету в 1684 р. (згодом вона була опублікована у вигляді тез). Автор статті відзначає, що зроблені дисертантом узагальнення про українське козацтво та його інтерпретація фактичного матеріалу були кроком вперед у вивченні цього питання порівняно з польськими і німецькими дослідниками того часу. Однак дисертант не лише допустив багато неточностей, висвітлюючи історію козацтва, а й тенденційно трактував факти визвольної боротьби українського народу. М. М. Кравець детально проаналізував його неправильні тлумачення і дав їм відповідну оцінку.

Періоду капіталізму (другій половині XIX ст.) присвячено лише статтю «Гірничопромислова буржуазія півдня Росії і митна політика царського уряду в 70-х—на початку 80-х років XIX ст.» (вип. 23, с. 91—96). Аналіз її змісту свідчить, що її автор—В. В. Крутиков за винятком двох-трьох нових фактів не пішов далі своєї дисертації й опублікованих статей. Мало нових даних до наукового обігу ввів і М. В. Демченко у статті «Перші кроки соціал-демократичного руху в Харкові (початок 90-х років XIX ст.)» (вип. 24, с. 125—130). Використавши ряд праць попередників, автор не вказав їх у бібліографії до своєї праці³. Подібна до неї стаття І. М. Реви, опублікована у 21 випуску (с. 140—146), «Страйки сільськогосподарського пролетаріату на Харківщині в 1905—1907 рр.». У ній також наводяться лише відомі факти. До того ж підсумкові дані про виступи селянства (с. 141) автор взяв із своєї монографії, виданої ще в 1964 р.

Ряд статей привертають увагу своєю ґрунтовністю. Так, І. О. Пшук у статті «Класове розшарування селянства Подільської губернії на початку XX ст.» (вип. 24, с. 130—135) зібрав і узагальнив значний матеріал, навіть яскраві відомості про проведення столипінської реформи й переселення селян, а також склав змістовну таблицю про зміни у соціальній структурі подільського селянства в 1905—1916 рр. У повідомленні М. Г. Кукурудзяка (вип. 23, с. 80—85) розповідається про мітинги та демонстрації в 1905 р. у Північній Буковині, про збирання коштів для робітників Росії, подається число страйків і підприємств,

³ Див.: Бистренко П. П. З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні. К., 1958, с. 46—47 та ін.

на яких вони відбувалися. Шкода лише, що автор не підрахував кількості робітників, що брали участь у цих страйках.

Ряд статей порушує недостатньо досліджене в історичній літературі теми. О. Й. Приймаєнко, наприклад, розглядає діяльність культурно-освітніх закладів робітників півдня Росії в 1905—1907 рр. (вип. 23, с. 86—90). Вивчення цієї теми має особливе значення. Як відомо, робітничі клуби, бібліотеки, вечірні та недільні школи, різні загально-освітні курси В. І. Ленін відносив до основних легальних масових пролетарських організацій, які під керівництвом революційних соціал-демократів перетворювалися в осередки політичної агітації та пропаганди, залучали трудящих до революційної боротьби.

Схвалення заслуговує і стаття М. П. Краснянського (вип. 25, с. 3—10), де на оригінальних документальних даних по всіх залізницях України показано діяльність Рад залізничних депутатів та місцевих розпорядчих комітетів, які, долаючи опір буржуазії, у липні—серпні 1917 р. сприяли посиленню руху за здійснення робітничого контролю на транспорті. У статті зазначається, що після корніловщини скрізь на магістралях цей рух, який мав яскраво виражений політичний характер і був спрямований проти Тимчасового уряду та угодовської політики Вікжелю, значно активізувався.

Велику групу матеріалів присвячено історії Рад робітничих і солдатських депутатів періоду підготовки та проведення соціалістичної революції. В. І. Ленін охарактеризував Ради, створені мільйонами трудящих, як єдино можливі в умовах Росії органи революційної влади. Виняткова важливість проблеми зумовила широкий інтерес дослідників до її розробки. У рецензованих випусках опубліковано кілька статей, в яких висвітлюється історія Рад України 1917 р. Зокрема, В. В. Лантух розкриває напружену боротьбу більшовиків проти дрібнобуржуазних партій з питань влади, миру й війни на I Всеросійському з'їзді Рад (вип. 21, с. 26—35; вип. 22, с. 3—11). У статті Ю. М. Гамрецького йде мова про II обласний з'їзд Рад Донбасу і Криворіжжя (вип. 22, с. 30—38). Певний інтерес становить стаття А. Ф. Ігнатова про діяльність Харківської Ради у дні перемоги Великого Жовтня (вип. 22, с. 21—30). Автор в цілому правильно відтворює боротьбу більшовиків за перехід влади в Харкові—цьому значному промислому центрі—до рук трудящих. Однак викликає заперечення його твердження про те, що процес більшовизації Ради завершився в листопаді 1917 р. (с. 27, 29). Відомо, що ще в січні 1918 р. харківські більшовики у своєму зверненні «До перевиборів Ради» закликали робітників і солдатів міста обирати в Раду таких депутатів, які зможуть перетворити її у справді революційний орган, що повною мірою відбиватиме інтереси трудящих⁴.

Двічі виступив на сторінках рецензованого збірника П. І. Гарчев. Одна його стаття (у співавторстві з І. В. Павлюком) (вип. 24, с. 28—34) присвячена військово-революційним комітетам Севастополя (жовтень 1917—лютий 1918 р.). Автор належним чином висвітлив важливу роль Севастопольського ВРК у боротьбі за перемогу влади Рад у Криму і на півдні країни.

У другій статті П. І. Гарчева показано створення і діяльність перших ревкомів Рад робітничих і солдатських депутатів на Україні (вип. 22, с. 11—20), їх роль у боротьбі проти наступу контрреволюції влітку 1917 р., що є малодослідженою сторінкою історії. Проте, на нашу думку, автор надто перебільшив значення цих організацій, вказавши, що вони «об'єднали і координували діяльність революційних сил, виступили проти встановлення диктатури военщини...» (с. 20). Ці ревкоми, або комісії по боротьбі з контрреволюцією, та інші подібні комітети, на відміну від ВРК, створених більшовизованими Радами напе-

⁴ Донецький пролетарий, 1918, 26 янв.

редодні збройних повстань, були організовані в липні меншовицько-есерівськими Радами й лише називалися революційними, а за своїм складом і діяльністю були типово угодівськими установами⁵.

П. І. Гарчев відзначає також, що на справді революційних позиціях стояла Полтавська Рада, «яка в липневі дні підтримала більшовицький лозунг «Вся влада Радам!» (с. 18). Цілком закономірним є подив: як Полтавська Рада, в якій переважали меншовики й есери, могла прийняти більшовицький документ задовго до Петроградської, Московської, Київської, багатьох Рад Донбасу та інших Рад промислових міст країни. Уважне ознайомлення із змістом резолюції, прийнятої 6 липня Полтавською Радою, вносить цілковиту ясність. У ній йшлося про формування «соціалістичного міністерства, що спирається на об'єднані органи революційної демократії»⁶. В резолюції висувалася типово угодівська вимога про створення з допомогою меншовицько-есерівських Рад так званого «соціалістичного» («... з партій радянської більшості») міністерства. Ототожнення цієї позиції з більшовицьким лозунгом, думка, що такий «однорідний» уряд і влада Рад — синоніми, було тоді досить поширеною помилкою, якої допускалися й окремі більшовики, не бачачи принципової різниці між цими поняттями, на що свого часу звертав увагу В. І. Ленін⁷.

Дві змістовні статті Н. А. Шевченко розкривають повноваження, склад та функції, коло питань і порядок роботи Малого Раднаркому УСРР (вип. 22, с. 44—57), роль Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету в культурному будівництві у 1919 р. (вип. 21, с. 65—73). Правда, останню тему у другій статті висвітлено недостатньо, вона присвячена в основному діяльності відділу агітації і пропаганди ВУЦВК, а також видавничій справі.

Свідченням плідного вивчення історії Рад періоду громадянської війни є статті П. М. Тригуба про школи радянського будівництва на Україні в 1919—1920 рр. (вип. 21, с. 51—58) та діяльність Рад України по здійсненню декрету ВЦВК РСФРР від 1 червня 1919 р. про воєнно-політичний союз радянських республік (вип. 25, с. 11—18). Вони побудовані на значному фактичному матеріалі, ґрунтовно розкривають масове залучення трудящих до управління державою, багатогранну роботу керованих більшовиками Рад по інтернаціональному згуртуванню робітників і селян, по створенню воєнно-політичного союзу радянських республік — важливого етапу на шляху їх об'єднання в СРСР. До цієї групи матеріалів примикає і стаття М. В. Тимошенка про підготовку в 1920 р. кадрів радянських працівників для сільських органів Радянської влади на Україні (вип. 22, с. 57—63).

Стаття І. М. Подобеда і Б. В. Щербака «Про діяльність більшовицьких солдатських клубів у 1917 році» (вип. 24, с. 37—44) присвячується армії. Слід відмітити, що назва статті не зовсім точно відбиває дійсний стан справ у цих організаціях. Адже відомо, що в них вплив дрібнобуржуазних партій спочатку був переважаючим. Наша партія використовувала й таку форму організації трудящих для агітаційно-пропагандистської і культосвітньої роботи з метою розвитку політичної самосвідомості й революційної активності солдатських мас. Ці клуби, як зазначають автори, стали ареною гострої політичної боротьби. В міру переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну відбувався посилений процес більшовизації армії, що відповідно й позначалося на діяльності клубів.

Одним з важливих і не досить вивчених питань історії боротьби за владу Рад на Україні є питання про формування перших червоно-

⁵ Див.: Ленін В. І. Політичне становище: Чотири тези.— Повне збір. творів, т. 34, с. 1.

⁶ Полтавський обласний державний архів, ф. 4042, оп. 1, спр. 6, арк. 47—48.

⁷ Див.: Ленін В. І. Одне з корінних питань революції.— Повне збір. творів, т. 34, с. 190—191.

армійських загонів на її території та визначення їх кількості на початку 1918 р. Діяльності Центрального штабу Червоної Армії Донбасу свою статтю присвятив В. Я. Ревегук (вип. 22, с. 38—44). Він розкриває провідну роль комуністів в організації збройних сил, підкреслює вирішальне значення у цій справі всебічної допомоги російського народу, стверджує, що Центроштабом було мобілізовано 30 тис. бійців. На жаль, автор не подає відомостей про сили ворога, що протистояв революційним формуванням Донбасу, які протягом місяця в жорстоких боях стримували натиск австро-німецьких окупантів.

Вивчення історії підготовки і проведення соціалістичної революції дедалі поглиблюється, зростає кількість дослідників, які розробляють цю одну з центральних проблем радянської історичної науки. Поряд з розширенням кола питань, введенням до наукового обігу нових документів, уточненням існуючих в літературі відомостей простежується прагнення окремих авторів до максимального збільшення цифрових даних, що характеризують діючі в 1917 р. більшовицькі організації, червоногвардійські загони, селянські виступи та ін. На жаль, ці дані не завжди належно обґрунтовуються, що викликає сумнів в їх точності. У своєму повідомленні про збройні сили Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди Л. П. Кононенко (вип. 24, с. 34—37) робить спробу визначити загальну кількість революційних загонів, які брали участь у боротьбі проти австро-німецької агресії. За підрахунками автора, в березні—квітні 1918 р. вони налічували понад 22 тис. бійців, а з моряками—30 тис., що в кілька разів перевищує наявні в літературі дані (до речі, вони наводяться в цьому ж повідомленні). Закономірно виникає запитання: як окупантам (а вони мали 20 тис. солдатів) вдалося порівняно швидко оволодіти Кримом? Насправді реальна картина була дещо іншою, і справжнє число бійців, які вступили в героїчну боротьбу з ворогом, було значно меншим. Різні дослідники, торкаючись цієї теми, одноставно писали про нечисленні, слабоозброєні революційні загони⁸, про «величезну перевагу» сил ворога⁹. В нещодавно опублікованій монографії, присвяченій боротьбі трудящих країн проти австро-німецької навали, йдеться про значно меншу кількість—5 тис. бійців, які були зосереджені в середині квітня на Перекопі, де вступили в бій з окупантами¹⁰. Л. П. Кононенко слід було б дати й загальну характеристику збройним силам республіки, виділивши ті загони, які взяли безпосередню участь в бойових діях.

Ряд матеріалів висвітлює перші кроки соціалістичного будівництва в країні. Це—насамперед стаття В. Я. Ревегука про діяльність Південної обласної ради народного господарства, створеної на початку січня 1918 р. при обласній Раді робітничих, солдатських і селянських депутатів Донецького і Криворізького басейнів (вип. 21, с. 43—50). Економічне співробітництво УСРР і РСФРР у 1919 р. висвітлює Й. Ш. Черномаз (вип. 24, с. 44—50). Він змістовно розкриває єдність народного господарства радянських республік, їх міцні зв'язки, простежуючи різні форми і методи братерської взаємодопомоги у відродженні економіки.

Привертає увагу також стаття С. Г. Каченка про деякі особливості організації перших комун у 1917—1920 рр. (вип. 25, с. 18—24). В ній критично розкладаються різні точки зору на причини їх виникнення, аналізується склад, а також простежується зростання за досліджува-

⁸ Надінский П. П. Очерки по истории Крыма. Симферополь, 1957. Ч. II, с. 87; Чирва И. Крым революционный (историко-партийный очерк). К., 1963, с. 45, 46; Сирченко И. Т. Выполнил приказ В. И. Ленина... (Потопление Черноморского флота в 1918 г.). М., 1979, с. 115 и др.

⁹ Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. Симферополь, 1957, с. 162—163; Известия Крымского пединститута. Симферополь, 1957. Т. XXVIII, с. 71.

¹⁰ Петров В. И. Отражение Страной Советов нашествия германского империализма в 1918 году. М., 1980, с. 198.

ний період. Питань аграрних перетворень торкається і стаття В. В. Калиниченка (вип. 24, с. 50—57). На підставі ретельного вивчення документів автор дійшов висновку, що трудяще селянство Лівобережної України одержало 95—97% колишніх нетрудових земель, а це зміцнило владу Рад на селі.

Ставлення буржуазної технічної інтелігенції України до Великої Жовтневої соціалістичної революції розкрито у статті В. П. Литвинової (вип. 21, с. 35—43). Це — одна з перших праць у нашій республіці на тему «Інтелігенція і революція», до якої останнім часом дедалі більше звертаються дослідники.

Певний інтерес становить стаття про роль органу Реввійськради Південно-Західного фронту (а згодом також Південного) і Української Ради трудової армії — журналу «Революционный фронт» (1920 р.) у боротьбі проти політичного бандитизму на Україні (вип. 21, с. 58—65). Треба сказати, що автор—Л. Я. Андреев підійшов до згаданих матеріалів, як до наукових розробок, а тим часом вони мали переважно агітаційно-пропагандистський, воєнно-оперативний, інструктивний характер і їх метою було насамперед розв'язання практичних завдань.

Широко й різноманітно у рецензованих випусках представлено роки відбудови народного господарства після закінчення громадянської війни. 16 статей, присвячених відбудовному періоду, торкаються в основному малодосліджених питань історії робітничого класу, селянства й інтелігенції, а також суспільно-політичного життя.

Тема «Союз робітничого класу і селянства» висвітлюється у ряді матеріалів. Наприклад, В. М. Чумак детально розкриває організаторську роботу партії (вип. 23, с. 25—30) по встановленню постійних шефських зв'язків промислових підприємств з селами, пошуки ефективних форм шефства, його роль у зміцненні сільрад, комнезамів, кооперації та сільських профспілок у 1923—1924 рр. Т. М. Попова досліджує на матеріалах півдня України нові форми й методи роботи преси — огляди, організацію листування міського і сільського активу, організаційну роботу з робкорами та сількорами, випуск одноденних видань під час політичних кампаній в 1921—1925 рр. тощо (вип. 24, с. 65—71).

О. В. Гонтар у статті «Передумови створення виробничих нарад на соціалістичних підприємствах» (вип. 21, с. 91—99) спиняється головним чином на діяльності попередників цих нарад — виробничих осередків у 1921 р. Аналізуючи великий фактичний матеріал (архівний і запозичений з публікацій), автор дійшов висновку, що вони були першою вдалою спробою профспілок взяти участь у безпосередньому управлінні виробництвом. Цілком правильно у статті відзначається, що термінологічна плутанина (немало виробничих нарад у 1923 р. називалися по-старому — виробничими осередками) заважала вивченню еволюції організаційних форм робітничої активності.

Цікавою є стаття В. М. Довгопола «Про виникнення й розвиток соціалістичного змагання на Україні в першому десятиріччі Жовтневої революції» (вип. 22, с. 87—98). Початковий етап цього патріотичного руху (1917—1928 рр.) слабо висвітлено в літературі, і згадана стаття, яка ґрунтується на глибокому вивченні архівних джерел, є істотним внеском в історіографію питання. Однак вона не позбавлена деяких недоліків. Зокрема, невдало сформульовано її назву. Крім того, ударні групи початку 20-х років та ударні бригади автор неправомірно отожднює.

Досить змістовна стаття Д. А. Першака і В. І. Масальського «Відбудова і розвиток важкої промисловості Донбасу як бази соціалістичної індустріалізації країни (1920—1928 рр.)» (вип. 23, с. 16—25). В ній приділяється головна увага слабо дослідженому істориками пи-

танню про відбудову шахт в 1920—1922 рр., наводяться фактичні дані про допомогу Російської Федерації та інших республік у відродженні вугледобувної промисловості на Україні.

Аграрна тематика цього періоду у збірнику представлена статтями В. В. Калиниченка і С. Р. Ляха. Перший з них у статті «Перерозподіл земельного фонду на Лівобережній Україні в 1920—1923 рр.» (вип. 25, с. 25—32) здійснив трудомісткі розрахунки структури земельного фонду в 1917 і 1923 рр. у трьох лівобережних губерніях. Самостійний характер підрахунків автора не викликає сумніву. Проте у статті нема відповідних даних для їх перевірки, а зіставлення деяких цифр наводить на думку про певну суперечливість між ними. Наприклад, В. В. Калиниченко твердить, що в результаті конфіскації надлишків землі сільської буржуазії, яка завершилася в основному до кінця 1923 р., на Полтавщині було передано безземельному і малоземельному селянству 944 тис. десятин. А з таблиці про структуру землеволодіння 1917 р. видно, що нетрудові надлишки землі у куркулів становили там 978 тис. десятин. Порівняння цих даних свідчить, що куркульське господарство перестало існувати, а це суперечить істині. Публікація С. Р. Ляха про роль сільськогосподарської кооперації у становленні радянського способу життя в доколгоспному селі (вип. 25, с. 38—44) розкриває не досліджуваний раніше напрям у діяльності кооперативних товариств. Автор доводить, що вони сприяли поступовому формуванню економічних основ радянського способу життя, згуртовували селянство, виховували ініціативність та самодіяльність у багатьох представників кооперативного активу, утверджували на селі елементи соціалістичної виробничої дисципліни.

Питання культурного будівництва у відбудовний період висвітлюються у статті Е. М. Кадеєвої «В. І. Ленін про залучення вчительства до соціалістичного будівництва» (вип. 24, с. 90—98) і статтях В. М. Шийка — «Великий Жовтень і культурно-освітня діяльність наукової інтелігенції Української СРР (1921—1925)» (вип. 24, с. 58—65) та «З історії ідейно-політичного перевиховання старого вчительства УСРР (1921—1925)» (вип. 25, с. 51—58). У першій з своїх статей В. М. Шийко одночасно розглядає дві проблеми — політико-виховну роботу серед наукової інтелігенції та діяльність науковців серед трудящих. Незважаючи на тісний взаємозв'язок між цими проблемами, кожна з них вимагає самостійного розгляду. Переплетенням же двох сюжетів утруднюється сприйняття читачем змісту статті. Друга стаття В. М. Шийка вводить до наукового обігу цікавий фактичний матеріал. Однак, на нашу думку, автор даремно солідаризується з висновком профспілки працівників культури, яка проводила у 1923 р. обстеження учителів Києва, про те, що тоді 80% з них були політично неграмотні, а 20% — напівграмотні. Справжня картина, безумовно, не була такою безвідрадною.

Суспільно-політична проблематика відбудовного періоду досліджується у статтях В. М. Духопельникова — про зміцнення Рад на Харківщині у 1921—1922 рр. (вип. 21, с. 81—91) і В. Ф. Шарапи — про участь сільських Рад України у проведенні соціально-економічної політики Радянської держави на селі в 1921—1929 рр. (вип. 25, с. 32—37). Слід вітати залучення до авторського колективу ленінградського дослідника І. Я. Трифонова, який виступив із статтею «З історії концесійної і орендної політики Радянської держави в 20-ті роки» (вип. 25, с. 44—50). Цикл матеріалів про участь Червоної Армії у відбудові сільського господарства України на початку 20-х років підготував В. Ф. Чуркін (вип. 22, с. 79—87; вип. 23, с. 9—15; вип. 24, с. 71—79). Дослідник змістовно показав велику роль червоноармійців у боротьбі з господарською розрухою, голодом, в утвердженні Радянської влади на селі. Вперше в історіографії наводяться систематизовані дані про діяль-

ність армійських комуністів по створенню ревкомів й організації місцевих Рад. Стаття О. О. Кучера «Роль Червоної Армії у ліквідації озброєної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921—1923 рр.» (вип. 23, с. 3—8) присвячена головним чином агітаційно-пропагандистській діяльності бійців — аспект, не відображений у монографії цього ж автора, яка видана у 1971 р.

Реконструктивний період 1926—1937 рр. також представлено у збірнику значною кількістю статей. Однак їх зміст не охоплює в належній мірі тему: переважна більшість статей стосується історії робітничого класу і промисловості. Зокрема, трудову активність робітничого класу відображено в матеріалі В. М. Довгопола «Боротьба робітників України за підвищення продуктивності праці в перші роки соціалістичної індустріалізації» (вип. 21, с. 107—116). Із знанням справи тут аналізуються суто економічні питання — вдосконалення організації виробництва, нормування й оплата праці, співвідношення між рівнем продуктивності праці та заробітної плати. Цінність статті полягає в новому підході до цих питань, у дослідженні цілеспрямованої роботи трудових колективів над поліпшенням результатів виробництва. Б. М. Барак у статті «Робітниче випахідництво і раціоналізаторство на підприємствах сільгоспмашинобудування України в роки першої п'ятирічки» (вип. 22, с. 98—107) спиняється на висвітленні тільки даних за 1931—1932 рр.

Особливий інтерес викликає вже самою постановкою проблеми дослідження А. І. Епштейна «Вклад робітничого класу в розвиток експорту промислової продукції в роки першої п'ятирічки» (вип. 24, с. 79—84). Вперше в історіографії тут наводяться факти про налагодження випуску експортної продукції підвищеної якості, про діяльність створених профспілковими організаціями експортних осередків. Як показано у статті, участь робітників у розширенні експорту і відповідному нагромадженні валютних резервів відіграла важливу роль у виконанні програм соціалістичної індустріалізації країни. Дві статті цього ж автора присвячено зростанню провідної ролі робітничого класу в період створення фундаменту соціалізму (1926—1932). В одній з них (вип. 22, с. 124—133) А. І. Епштейн порушує надто широке коло проблем, що негативно позначається на аргументації висновків. Не можна погодитися з головним висновком статті про те, що формування робітничого класу як класу соціалістичного суспільства вже наблизилося до завершення на кінець першої п'ятирічки. В радянській науковій літературі доведено, що робітничий клас СРСР можна назвати соціалістичним лише після остаточної ліквідації приватної власності на засоби виробництва і перемоги соціалізму — у другій половині 30-х років¹¹. Друга стаття (вип. 25, с. 74—80) відзначається великою інформаційною насиченістю. В ній показано, що партійні, радянські й профспілкові організації розгорнули у першій п'ятирічці велику роботу по формуванню трудових колективів на новобудовах промисловості шляхом переведення туди працівників з діючих підприємств, підготовки на них, а також на спеціальних курсах кадрів для нових галузей промисловості. У статті підкреслюється, що для формування таких колективів на Україні велике значення мала братерська допомога робітничого класу Російської Федерації.

У статті М. П. Трояна «Підготовка кадрів кваліфікованих робітників на підприємствах Донбасу в 1933—1935 рр.» (вип. 25, с. 80—88) приділяється увага проблемі технічного навчання. З одним із висновків автора погодитися не можна: він стверджує, що початок масовому виробничому навчанню поклала постанова Ради Праці і Оборони від 30 червня 1932 р., згідно з якою робітники 255 провідних професій

¹¹ Ворожейкин И. Е., Сенявский С. Л. Рабочий класс — ведущая сила советского общества: Вопросы методологии и историографии. М., 1977, с. 106.

могли допускатися до керування складними агрегатами й машинами тільки після здачі відповідного технічного мінімуму. Немає, мабуть, потреби переглядати усталеного висновку про те, що масовий рух за опанування нової техніки почався в країні після Всесоюзної конференції працівників соціалістичної промисловості (січень — лютий 1931 р.).

Привертає увагу змістовний матеріал Н. С. Шаповалової «Участь іноземних робітників і спеціалістів у соціалістичному будівництві на Україні в роки першої п'ятирічки» (вип. 25, с. 66—74). Раніше дослідники не розглядали цього питання, хоч на новобудовах республіки на початку 30-х років працювали представники більш як 20 країн. Користуючись документами Бюро по роботі серед іноземців при Президії ВУРПС, автор докладно проаналізувала діяльність профспілок по залученню зарубіжних трудящих до соціалістичного змагання, роботу раціоналізаторів та виробничих нарад, боротьбу за опанування нової техніки. Спільна праця іноземців з радянськими трудящими, підкреслює Н. С. Шаповалова, стала школою пролетарського інтернаціоналізму, школою політичного виховання.

Одну з нечисленних статей з історіографії, які публікувалися в рецензованому виданні, присвячено аналізу наукових праць про робітничий клас України в роки другої п'ятирічки (вип. 22, с. 115—124). Її автор — Т. Л. Степаненко — розглядає монографічну літературу, що вийшла як в нашій республіці, так і поза її межами. Підхід до об'єкту дослідження здебільшого у нього критичний, але бездоказовий. Наприклад, автор не погоджується з висновком колективної монографії «Історія робітничого класу Української РСР» (К., 1967. Т. 2) про те, що в другій п'ятирічці робітничий клас поповнювала головним чином молодь, але своєї позиції не пояснює. Що ж до дискусійного в літературі питання про те, хто переважав у нових поповненнях — робітники чи селяни, то в статті його обійдено.

Дослідженню реконструктивних процесів у промисловості під час індустріалізації країни присвячено два матеріали збірника. Розповідаючи про реконструкцію машинобудівних підприємств у роки першої п'ятирічки (вип. 21, с. 99—107), О. Д. Зубалій зазначає, що даному питанню в історичній літературі приділяється мало уваги. Це правильно. І пояснюється, очевидно, тим, що проблема технічної реконструкції є суто економічною в самій своїй постановці. Разом з тим слід зауважити, що економісти мають чималий доробок, про який майже зовсім не згадує автор. Навіть з узагальнюючої колективної праці «Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні», виданої Інститутом економіки АН УРСР у 1969 р., дослідник запозичує тільки випадкові дані, а тим часом у ній є цілий розділ про технічну реконструкцію народного господарства.

Високим науковим рівнем відзначається стаття М. С. Руденка і Ф. Г. Турченка про розробку проектів Дніпровської гідроелектростанції ім. Леніна й заводу Дніпровського промислового комбінату (вип. 25, с. 58—66), яка теж є суто економічною. В сучасній літературі є багато праць про Дніпрогес, але творчий геній його будівників оцінено недостатньо: їх задум полягав не тільки у спорудженні потужної електростанції, а й у створенні Дніпрокомбінату, тобто групи виробництв — споживачів енергії, які звільняли Радянський Союз від необхідності імпорту стратегічних матеріалів (алюмінію, магнію, високоякісної сталі). Заслугою авторів є введення до наукового обігу нових даних з історії Дніпрокомбінату.

Історія селянства і сільського господарства в 20—30-х роках досліджується в республіці меншим колом учених. До того ж переважають торовані стежки в аграрній проблематиці. Це спостереження підтверджуються змістом матеріалів рецензованого видання. Даної проблематики стосується лише стаття М. І. Олійника «Створення перед-

умов для соціалістичної перебудови сільського господарства Донбасу (1927—1929)» (вип. 24, с. 85—90).

Проблема культурного будівництва в роки соціалістичної реконструкції народного господарства розглядається також тільки в одному матеріалі — статті С. Д. Плахотнюка «Зростання культурно-освітнього рівня українського селянства в роки першої п'ятирічки» (вип. 23, с. 39—46). Надто широка постановка питання не дала можливості автору збагатити історіографію теми новими даними, оригінальними положеннями. На жаль, стаття не є кроком уперед порівняно з опублікованою у 1963 р. монографією О. О. Михайлова «Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва».

Проблемі суспільно-політичного життя 30-х років присвячено два матеріали. В. І. Булах у статті «Дострокові часткові вибори до сільських Рад України в 1930 р.» (вип. 22, с. 107—115) розглядає недостатньо досліджений аспект історії колективізації сільського господарства. В. В. Іваненко у статті «Деякі питання шефської роботи модрівських організацій України в 1933—1937 рр.» (вип. 23, с. 47—53) спиняється на порівняно мало досліджених формах діяльності республіканської організації МОДРу та її осередків на підприємствах. Автор робить висновки про те, що допомога політв'язням капіталістичного світу через МОДРу сприяла вихованню трудящих України в дусі пролетарського інтернаціоналізму.

В українській радянській історіографії питання соціально-класової структури суспільства тільки починають ставати предметом серйозного дослідження. У рецензованих збірниках друкуються дві статті на цю тему. Обидві належать перу Ф. Г. Турченка. В першій з них — «Зміни в соціальній структурі робітничого класу України в 20-і роки» (вип. 21, с. 73—81) — вдало використовується методика відомого ленінградського дослідника О. І. Шкаратана, згідно з якою соціальні групи у робітничому класі виділяються за такими ознаками — наявність і характер зв'язку з дрібнотоварним господарством, наявність і частка непролетарських прибутків, стаж за наймом і спадкоємність праці у промисловості. Автор подає аргументовані висновки про розвиток кадрового ядра робітничого класу, характер і темпи соціального визрівання робітників.

Друга стаття Ф. Г. Турченка — «Дрібнобуржуазні і буржуазні верстви в соціально-класовій структурі міського населення Радянської України в 20-і роки» (вип. 23, с. 30—39) — є першою на цю тему. У ній на основі ленінської методології розглядається групування класів і соціальних верств у перехідний період від капіталізму до соціалізму. Автор наводить цікаву таблицю соціальної структури самодіяльного населення міст, розроблену на п'ять різних років — у період з 1923 до 1931. За ці роки є чимало статистичних джерел, але майже в кожному з них упорядники застосовували власні, далекі від наукових, принципи групування населення. Ф. Г. Турченко не визначає шляхи обробки первісних статистичних даних, що є недоліком статті. Не можна погодитися з автором і в тому, що одним з джерел формування нової буржуазії були радянські установи. Випадки використання службового становища для незаконного збагачення були цілком можливими, оскільки Радянська влада широко використовувала знання і досвід буржуазних спеціалістів. Однак держава диктатури пролетаріату вміла захищати народне надбання, й окремі випадки безкарних зловживань не дають підстави розглядати радянські установи як соціальне джерело для поповнення нової буржуазії.

Роки третьої п'ятирічки ще рідко стають предметом дослідження істориків. У рецензованих збірниках є тільки дві статті, присвячені цьому періоду, і в обох розглядаються питання зміцнення обороноздатності країни. Зокрема, стаття Б. Ф. Харчука «Військове навчання

і патріотичне виховання трудящих на Україні в передвоєнні роки (1936—1941)» (вип. 22, с. 64—68) не містить у собі будь-яких узагальнень, фактичні дані запозичено лише з двох газет за період 1939—1941 рр. Набагато змістовніша стаття Д. М. Бурлуцького «Трудящі західних областей України у боротьбі за зміцнення обороноздатності СРСР напередодні Великої Вітчизняної війни» (вип. 25, с. 88—95).

Проблематика Великої Вітчизняної війни представлена матеріалами І. К. Рибалка «Комуністична партія — натхненник і організатор всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників» (вип. 21, с. 3—10), Б. К. Мигалья і Ю. Й. Журавського «Внесок науковців Харківського державного університету у боротьбу радянського народу проти фашистської Німеччини» (с. 10—19), М. О. Немченка і Л. П. Латишевої «Медичні працівники в героїчній обороні Одеси (серпень — жовтень 1941 р.)» (с. 20—26). На основі даних архівів західних областей УРСР написано статтю П. О. Савчука про масово-політичну роботу партизанів серед населення України в 1941—1944 рр. (вип. 22, с. 69—78).

Короткі відомості про відбудову народного господарства Криму в 1944—1945 рр. містяться у статті М. М. Максименка і О. Г. Попова (вип. 25, с. 96—102).

Післявоєнний період представлено у збірнику невеликою кількістю досліджень, і всі вони, за винятком одного, виконані на матеріалі окремих регіонів. У статтях Б. Д. Лановика (вип. 22, с. 141—146; вип. 24, с. 22—27), наприклад, ідеться про розвиток цукрової промисловості в західних областях України. Три статті присвячено Донбасу. В матеріалі Г. І. Божка «Розвиток соціалістичного змагання серед гірників Донбасу в роки четвертої п'ятирічки» (вип. 23, с. 59—64) перелічуються різноманітні форми творчої активності трудящих у відбудовному процесі. На жаль, фактичні дані викладено хаотично. Про останні роки п'ятирічки зовсім не згадано. Подив викликає невмотивований висновок про те, що соціалістичне змагання серед гірників басейну в четвертій п'ятирічці сприяло виникненню і розвитку вищої форми змагання — руху за комуністичне ставлення до праці. Адже він виник у країні через десятиріччя після цього. В. А. Рибалко у досить змістовній статті (вип. 23, с. 64—70) розглядає досвід партійних, радянських і комсомольських організацій у виховній роботі серед населення, переважно на підприємствах і в організаціях. Стаття Л. О. Крутової «Діяльність Рад Донбасу по підвищенню загальноосвітнього рівня населення» (вип. 25, с. 103—109) присвячена періоду 1951—1958 рр. В ній наводяться цінні дані у справі реалізації закону про охоплення навчанням усіх дітей шкільного віку, висвітлюється робота по виявленню неписьменних та організації їх навчання. Д. С. Рященко своєю статтею «Форми і методи підготовки і підвищення виробничої кваліфікації робітників України (1946—1950 рр.)» (вип. 23, с. 53—58), присвяченою першій післявоєнній п'ятирічці, вносить порівняно мало нового в історіографію питання, яке вже досліджувалося В. О. Романцовим та іншими вченими. Позитивним у статті є наявність зведених статистичних даних по основних формах підготовки і перепідготовки робітників.

У переважній більшості статей, що стосуються періоду зрілого соціалізму, вивчаються проблеми розвитку робітничого класу і промисловості. У статтях В. В. Тимофеева «Участь робітників-машинобудівників України в русі винахідників і раціоналізаторів (1966—1970)» (вип. 25, с. 109—115) і В. М. Артеменка «Рух винахідників і раціоналізаторів промисловості Української РСР за прискорення технічного прогресу в 1971—1975 рр.» (вип. 25, с. 115—122) широко використано поточні архіви профспілок та Української республіканської ради Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів, на основі яких

зроблено обгрунтовані висновки про велику економічну ефективність раціоналізаторського руху.

Діяльності професійних спілок присвячено статті І. Ф. Гриви «Творча участь робітничого класу України в управлінні суспільним виробництвом у роки семирічки» (вип. 21, с. 117—125) і Т. А. Чебаненко «Роль профспілок у розвитку соціалістичного змагання в колгоспах і радгоспах УРСР (1966—1970)» (вип. 24, с. 111—117). Автор першої з них вносить мало нового у висвітлення важливої теми. У статті не названо нових форм і методів економічної діяльності профспілок, які виникли у досліджуваній період. У статті Т. А. Чебаненко наводиться багато відомостей, що не стосуються безпосередньо теми дослідження, а про головне — про керівництво соціалістичним змаганням з боку профспілок — не наведено конкретних даних. Стаття Д. І. Гом'юка про діяльність місцевих Рад УРСР по підвищенню ефективності промислового виробництва в роки восьмої п'ятирічки (вип. 23, с. 70—75) виконана на матеріалах архівів західних областей України. В ній досить детально аналізується організаторська робота Рад у господарській сфері.

П. Т. Рущенко у дослідженні про промисловий розвиток Української РСР в роки семирічки (вип. 22, с. 133—141) розглянув результати зростання галузей промисловості, динаміку основних економічних показників. Однак його аналіз суто формальний, бо промисловість України він вивчав без зв'язку з економікою всього Радянського Союзу, а про співробітництво союзних республік у сфері економіки згадав лише в останньому абзаці. В іншій його статті у співавторстві з М. В. Яремченком (вип. 24, с. 118—124) кваліфіковано і досить вичерпно проаналізовано корінні зрушення в економічній підготовці кадрів у період восьмої п'ятирічки.

Питанням розвитку радгоспного виробництва в цей і пізніший період присвячено статті О. І. Задніпровського «Зміни у складі робітників радгоспів Донбасу в 1959—1970 рр.» (вип. 23, с. 75—79) і Б. П. Крачковського «Запровадження досягнень науки і передового досвіду в радгоспах Української РСР (1965—1977)» (вип. 24, с. 103—111). Вони ґрунтуються в основному на архівному матеріалі. На жаль, у першій з них надто багато випадкових цифр, а даних про кількість робітників радгоспів Донбасу в досліджуваній період читач не знайде.

Актуальна тема про дружбу та співробітництво народів СРСР в усіх сферах суспільного життя на сучасному етапі у збірниках висвітлюється недостатньо. Можна назвати лише змістовну розвідку Р. І. Шевченка про діяльність громадськості по інтернаціональному та патріотичному вихованню підростаючого покоління в першій половині 60-х років, виконану на матеріалах суміжних областей РРФСР і УРСР (вип. 21, с. 126—134).

Аналіз змісту п'яти випусків (21—25) наукового збірника «Вопросы истории СССР» дає можливість зробити висновок про його досить високий науковий рівень, корисність більшості опублікованих в ньому матеріалів. Отже, це видання вносить певний вклад у розвиток історичної науки в нашій республіці.

Разом з тим слід висловити ряд побажань щодо дальшого поліпшення наукового змісту збірника. Зокрема, бажано зробити чіткішою його тематичну спрямованість. Звичайно, при існуючій періодичності (один випуск на рік) не можна ставити питання про підготовку в цілому тематичних випусків, оскільки повністю втрапилася б оперативність друкування найновіших наукових розвідок. А саме це є перевагою будь-якого періодичного органу. Однак можна розширити практику формування тематичних груп статей у кожному випуску, повніше враховувати історико-революційні дати.

Потребує розширення й географія представництва авторів. На нашу думку, необхідно добитися того, щоб у збірнику діставали повніше

відображення теми, які досліджуються в Донецьку, Дніпропетровську, Одесі та інших центрах історичної науки в УРСР. Підготовку деяких випусків харківська редколегія могла б доручити іншим університетам (з утворенням окремої редколегії даного випуску).

Ретельніше треба добирати статті й повідомлення, усуваючи ті з них, що мають суто фактологічний характер, без нових наукових висновків та узагальнень, а також матеріали, які не ґрунтуються на солідній джерельній базі. Бажано активізувати роботу редколегії з авторами, що забезпечить більш цілеспрямоване формування змісту наукового збірника.

У проаналізованих випусках поза увагою редколегії практично залишилося викриття буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій вітчизняної історії, обмаль також статей з методологічних та історіографічних проблем, мало й матеріалів, що пропагують героїчні традиції нашого народу.

Слід також усунути один з поширених у випусках збірника недоліків, який полягає в тому, що автори ряду матеріалів майже зовсім не згадують своїх попередників, не висвітлюють стану вивчення проблеми. Цим самим створюється помилкове уявлення, начебто їх публікацією починається розробка того чи іншого питання. Дослідники не завжди чітко визначають завдання, які ставлять перед собою, не акцентують уваги на тому, що саме нового вони вносять в історичну науку. Більша вимогливість редколегії збірника до підготовлюваних матеріалів сприятиме піднесенню наукової цінності цього видання.

ПОВІДОМЛЕННЯ

3 історії робітничого класу України

УЧАСТЬ РОБІТНИЧОЇ МОЛОДІ В СОЦІАЛІСТИЧНОМУ ЗМАГАННІ В РОКИ ЧЕТВЕРТОЇ П'ЯТИРІЧКИ

А. М. БІЛЬКЕВИЧ (Тернопіль), Ф. Ф. ЧЕРНЯВСЬКИЙ (Тернопіль)

Післявоєнні завдання відбудови і розвитку народного господарства були визначені в плані четвертої п'ятирічки (1946—1950 рр.). Вони були покладені в основу діяльності всіх парторганізацій України.

Вирішальне значення в розв'язанні поставлених завдань мало посилення партійного впливу в найважливіших галузях народного господарства, дальше піднесення політичної і виробничої активності робітничого класу, розгортання соціалістичного змагання. Воно набрало масового всенародного характеру завдяки політико-виховній роботі парторганізацій, завдання якої були викладені в постанові ЦК ВКП(б) «Про агітаційно-пропагандистську роботу партійних організацій у зв'язку з прийняттям Закону про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 роки» (березень 1946 р.)¹.

Значну увагу ЦК Компартії України приділяв розгортанню соціалістичного змагання в західних областях УРСР, де продовження і завершення соціалістичних перетворень здійснювалось одночасно з відбудовою зруйнованого народного господарства і його дальшим розвитком. При цьому враховувалися специфічні особливості цих областей, пов'язані з нечисленністю робітничого класу, гострою нестачею місцевих кадрів, запеклим опором класового ворога — куркульства, залишків інших експлуататорських класів, банд українських буржуазних націоналістів².

Значну роль у соціалістичних перетвореннях в західних областях УРСР відігравала робітнича молодь. У роки четвертої п'ятирічки вона становила понад 70% від загальної кількості працюючих, в основному вихідців з села³. Це зобов'язувало партійні і комсомольські організації забезпечити належну організаційну і ідейно-виховну роботу серед молодих виробничників.

У квітні — травні 1946 р. на обласних, міських і районних зборах комсомольського активу, комсомольсько-молодіжних зборах західних областей були обговорені постанови ЦК ВКП(б) «Про агітаційно-пропагандистську роботу партійних організацій у зв'язку з прийняттям Закону про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 роки» та XV пленуму ЦК ВЛКСМ «Про участь молоді у виконанні п'ятирічного плану відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 роки» (квітень 1946 р.)⁴.

Для ознайомлення юнаків і дівчат з завданнями відбудови і розвитком народного господарства краю створювалися гуртки, читалися лекції, проводились бесіди. У Дрогобицькій області, наприклад, 572

¹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980. Т. 6, с. 151—154.

² Див.: Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977, с. 565.

³ Кошарний І. Я. Піднесення культурно-освітнього рівня робітників західних областей Української РСР.— УІЖ, 1964, № 4, с. 41.

⁴ Товарищ комсомол: Документи съездов, конференцій и пленумов ЦК ВЛКСМ. 1918—1968. 1941—1968.— М., 1969. Т. 2, с. 46—55.

гуртки об'єднували 4500 комсомольців і близько 3 тис. чол. неспілкової робітничої молоді⁵.

Керуючись постановами ЦК ВКП(б) «Про організацію Всесоюзного соціалістичного змагання за виконання і перевиконання п'ятирічного плану відбудови і розвитку народного господарства СРСР» (травень 1946 р.), ЦК ВЛКСМ «Про участь комсомольських організацій в соціалістичному змаганні за виконання і перевиконання п'ятирічного плану відбудови і розвитку народного господарства СРСР»⁶ (червень 1946 р.), партійні і комсомольські організації промислових підприємств і транспорту західних областей УРСР активно залучали молодь до участі в соціалістичному змаганні.

Значного поширення набрав серед робітничої молоді патріотичний рух в зв'язку з відзначенням 30-річчя Жовтня, 30-річчя ВЛКСМ, XVI з'їздом КП(б)У, XI з'їздом ВЛКСМ. У квітні 1947 р. ЦК ВЛКСМ в постанові «Про участь комсомольських організацій в соціалістичному змаганні на честь 30-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції»⁷ закликав комсомольців і молодь виконати річні виробничі завдання до ювілею Жовтня. На заклик палко відгукнулася вся робітнича молодь. Так, в Ровенській області в змаганні взяли участь 456 комсомольсько-молодіжних бригад, понад 5 тис. комсомольців і молоді. 137 молодіжних бригад Ровенщини, понад 6 тис. молодих робітників Львівщини до 30-річчя Жовтня виконали річні плани, а на Станіславському паровозоремонтному заводі 135 чол. річне завдання виконали у вересні 1947 р.⁸

Широку підтримку молоді західних областей дістав патріотичний почин робітників Ленінграда до 30-х роковин Жовтневої революції розгорнути соціалістичне змагання за виконання плану п'ятирічки за чотири роки⁹.

Почин ленінградців підхопили комсомольці 9-го нафтопромислу Борислава. Комсомольсько-молодіжна бригада, яку очолював посланець Азербайджану Ага Акперов, виконала план першого півріччя 1948 р. на 106,4%¹⁰.

Широкого розмаху набуло соціалістичне змагання в країні в дні підготовки до 30-річчя ВЛКСМ. Молодь західних областей, як і всієї країни, активно включилась в цей патріотичний рух. Так, на Львівщині до 29 жовтня 1948 р. річні виробничі програми виконали і перевиконали 10 тис. молодих робітників, 4-річні—470. На Луцькій взуттєвій фабриці комсомольсько-молодіжні бригади річний план виконали до 1 жовтня 1948 р.¹¹

Значних успіхів добилися молоді виробничники на завершальному етапі четвертої п'ятирічки. Соціалістичне змагання на той період набуло масовості, різноманітності форм. Лише у Львівській області в ньому взяли участь 25 тис. молодих робітників. До листопада 1950 р. понад 10 тис. з них достроково завершили річні, більше 3 тис.—п'ятирічні, а 2100—6—8-річні програми¹².

Соціалістичне змагання характеризувалось багатством змісту, ве-

⁵ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 5001, оп. 7, спр. 221, арк. 230.

⁶ История Коммунистической партии Советского Союза.— М., 1981. Т. 5, кн. вторая, с. 138; Комсомольская правда, 1946, 23 июня.

⁷ Сборник постановлений ЦК ВЛКСМ (ноябрь 1946 года — август 1947 года).— М., 1984, с. 65—67.

⁸ Комуністична партія — патхенник і організатор соціалістичних перетворень в західних областях УРСР.— Вид-во Київського університету, 1960, с. 12; Вільна Україна, 1948, 8 лют.; Прикарпатська правда, 1947, 9 груд.

⁹ Правда, 1947, 2 и 19 ноября.

¹⁰ Радянське слово, 1948, 22 вер.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 6, спр. 560, арк. 16; Радянський Львів, 1939—1955. Докум. й матер. Львів, 1956, с. 301—302.

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 6, спр. 1007, арк. 9; Вільна Україна, 1950, 14 лип.; У боротьбі за комунізм: 36 статей.— Львів, 1964, с. 180.

ликою кількістю трудових починів, які зародилися на передових підприємствах Москви, Ленінграда, Уралу та інших міст і промислових районів Радянського Союзу. Партиїні, комсомольські організації західних областей впроваджували нові форми змагання. Вони проводили наради новаторів, зльоти стахановців, організували стахановські школи та школи колективної стахановської праці.

Одним з напрямів соціалістичного змагання була боротьба за ефективну організацію праці, вдосконалення виробничого процесу. У 1946 р. на озокеритних шахтах Дрогобиччини робітнича молодь підтримала і наслідувала почин донецьких шахтарів М. Лукичова і О. Денисенка, які виступили ініціаторами боротьби за підвищення продуктивності праці, збільшення випуску продукції. Завдяки досконалій організації праці вони 27 березня 1946 р. перевищили змінну норму у 20 разів¹³.

У нафтодобувній промисловості комсомольсько-молодіжна бригада 9-го нафтопромислу Борислава застосувала вахтно-зустрічний метод, запроваджений в Баку Алі Мардановим, і за 4 місяці 1948 р. дала 20 тис. крб. економії, підняла середньодобовий видобуток нафти на 15%, а продуктивність праці — на 30%. Для поширення досвіду цієї бригади комсомольська організація нафтопромислу організувала стахановську школу. В результаті всі молоді робітники виконували виробничі норми¹⁴.

Однією з форм соціалістичного змагання була боротьба за рентабельну роботу фабрик і заводів та збільшення надпланових нагромаджень. Партиїні і комсомольські організації західних областей УРСР, як і всієї країни, провели значну організаторську роботу по впровадженню цих починів.

У листопаді 1949 р. колективи 88 підприємств Москви і Московської області виступили з ініціативою збільшення випуску продукції на кожну тисячу карбованців основних фондів з кожного квадратного метра виробничої площі¹⁵. За почином москвичів у Львові був оголошений місячник раціоналізаторських пропозицій. Комсомолец О. Чувашов з депо Львів-Схід запропонував за рахунок більш раціонального використання виробничої площі встановити додатково агрегат теплової промивки, а молоді робітники механічного цеху доповнили цю пропозицію, встановивши за рахунок ущільнення агрегатів консольний кран. Запровадження цих рацпропозицій дало 100 тис. крб. економії. Протягом місячника тільки у Львові в результаті рацпропозицій було вивільнено 62 378 квадратних метрів виробничої площі і додатково розміщено 17,5 тис. одиниць устаткування, що дало можливість збільшити потужність підприємств¹⁶.

Одним з напрямів розвитку соціалістичного змагання в 1946—1950 роки була боротьба за економію і бережливість, що знайшло відбиття в документах ЦК ВЛКСМ «Про роботу комсомольських організацій по виявленню внутрішніх резервів виробництва, економії і бережливості» (лютий 1948 р.), «Про дальшу роботу комсомольських організацій по режиму економії на виробництві» (червень 1948 р.)¹⁷. Молоді робітники західних областей активно включилися в реалізацію цього завдання. Вони також підтримали трудові почини колективів сталінградського заводу «Красный Октябрь» боротися за економію

¹³ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України.— К., 1979, с. 464.

¹⁴ ПАІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 6, спр. 588, арк. 31; Радянське слово, 1948, 29 трав., 4 лип., 8 вер.

¹⁵ Правда, 1949, 3 нояб.

¹⁶ Гурладі Н. С. Деякі питання виховної роботи серед робітничої та селянської молоді західних областей УРСР в роки першої післявоєнної п'ятирічки.— Наукові записки Львівського політехнічного інституту. Вип. 47. Серія суспільних наук, № 1. Львів, 1957, с. 72.

¹⁷ Сборник постановлений ЦК ВЛКСМ (сентябрь 1947 — июнь 1948 гг.).— М., 1948, с. 14—17; 18—22.

сировини і матеріалів, дев'яти московських заводів про переведення підприємств на рентабельну роботу і відмову від дотацій, 35 московських заводів за збільшення надпланових нагромаджень¹⁸. Так, комсомольці і молодь Львівської області, включившись у змагання за бережливість і рентабельність підприємств, дали за 1948 р. 5 млн. крб. надпланових нагромаджень, Дрогобиччини — 4 млн. крб., комсомольці вагонної дільниці Сарненського залізничного вузла — 25 тис. крб. економії¹⁹.

Новим етапом патріотичного руху став почин колективів 103 підприємств Москви і Московської області, які в січні 1949 р. виступили з ініціативою боротися за внутріпромислові нагромадження шляхом прискорення оборотності коштів. Колектив Дрогобицького нафтопереробного заводу № 1, де працювала в основному молодь, за почином москвичів зобов'язався прискорити оборотність оборотних коштів на 20 днів і завдяки цьому у 1949 р. вивільнити з обігу для потреб народного господарства 600 тис. карбованців. Комсомольці заводу подавали допомогу партійній організації, господарникам у виявленні браку, втрат реагентів, електроенергії, сировини, різних матеріалів. Велику роль у цьому відігравали новатори виробництва. Раціоналізаторські пропозиції 30 комсомольців заводу дали країні 65 тис. крб. надпланових нагромаджень²⁰.

За прикладом передовиків московських і ленінградських підприємств 13 комсомольсько-молодіжних бригад Дрогобицького нафтопереробного заводу № 1 запровадили бригадні і особисті рахунки економії. Змагаючись на честь 32-ї річниці Жовтня, бригада В. Шабашова зекономила 70 978 крб., Г. Розової — 56 500 карбованців. На Львівському механічному заводі молодий конструктор О. Кузнецов запропонував відкрити особисті рахунки раціоналізаторів. За його почином рахунки відкрили 54 робітники заводу. Вони зобов'язалися внести рацпропозиції, від впровадження яких загальний економічний ефект становив би 800 тис. карбованців. У жовтні 1950 р. на особистому рахунку О. Кузнецова було 21 тис. крб. економії, токаря Д. Мадонникова — 24 тис. карбованців. На Львівському електроламповому заводі від впровадження раціоналізаторських пропозицій молодих робітників завод одержав 100 тис. крб. економії²¹.

У 1950 р. змагання за бережливість і економію окремих видів сировини переросло в змагання за комплексну економію сировини, ініціаторами якого виступили бригадир комсомольсько-молодіжної бригади московської взуттєвої фабрики «Парижская коммуна» Л. Г. Корабельникова та старший майстер Московської фабрики шкіряних виробів Ф. М. Кузнецов. Вони зобов'язалися один день у місяць працювати на заощадженій сировині. Економія досягалася за рахунок перегляду норм витрачання сировини і матеріалів, удосконалення техніки та підвищення культурно-технічного рівня робітників. Поширенню цього почину в західних областях УРСР сприяв приїзд Л. Корабельникової і Ф. Кузнецова у Львів у травні 1950 р. Було проведено нараду передовиків легкої промисловості, показ москвичами нових методів роботи безпосередньо на робочих місцях²².

Послідовниками почину москвичів стали комсомольські організації електролампового заводу, трикотажної, панчішної, бавовнопрядильної фабрик Львова²³, підприємств легкої промисловості в Ужгороді,

¹⁸ Правда, 1948, 2 февр., 14 июля; 29 авг.

¹⁹ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 373, арк. 11; Радянський Львів, с. 301; Червоний прапор, 1948, 29 жовт.

²⁰ Радянське слово, 1949, 11 лют.

²¹ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 5001, оп. 10, спр. 217, арк. 207; Молодь України, 1950, 18 жовт.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 222, арк. 225.

²³ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 554, арк. 192.

Чернівцях, Ровно, Тернополі та інших містах. Комсомольці Сарненської електростанції звернулися до всіх молодих електриків Ковельської залізниці щомісячно працювати на заощадженому паливі. До листопада 1950 р. молодіжні бригади Сарненської і Здолбунівської електростанцій зекономили понад 300 т палива. В депо Львів-Схід молодіжна бригада старшого машиніста П. Даниліна зобов'язалася раз в місяць водити пасажирський поїзд на заощаджених паливі й мастилі, а в депо Львів-Захід молодіжні бригади старших машиністів В. Зубіташвілі і М. Радкевича — водити по три товарних поїзди. ЦК ЛКСМУ схвалив цю ініціативу. Почин був поширений серед паровозників Львівської залізниці. За 3 місяці 1950 р. вони зекономили 22 100 т вугілля і перевезли понад план 1200 т вантажу, зекономили 2,5 млн. карбованців. Робітнича молодь залізничного транспорту виступила ініціатором боротьби за щоденний пробіг паровоза до 500 км при безаварійній роботі і економії палива. Одним із перших на Львівській залізниці цього досяг машиніст Стрийського депо Л. Бриль. За перше півріччя 1950 р. він заощадив близько 100 т палива і 10 тис. крб. державних коштів²⁴.

Одним з напрямів соціалістичного змагання у досліджуванні період була боротьба за випуск продукції відмінної якості, ініціатором якого виступив помічник майстра Краснохолмського камвольного комбінату О. С. Чутких. Партійні організації західних областей республіки виховували робітничу молодь на прикладі краснохолмського новатора. На підприємствах проводилися технічні конференції по якості, організовувалися школи якості, розгорталося змагання за звання цеху, бригади, підприємства відмінної якості, діяли пости комсомольського контролю. У 1950 р. в Львівській області працювали 227 комсомольсько-молодіжних бригад відмінної якості, в Дрогобицькій — 128²⁵.

У квітні 1949 р. бригада майстра 9-го нафтопромислу Борислава комуніста Д. Ніконова виступила ініціатором змагання за звання «Бригада високої культури нафтовидобутку». Вона зобов'язалася щоквартально виконувати норму на 105%, перейти на господаррахунок, плановий виробіток кожного робітника планувалося збільшити на 5%²⁶. Партійна і комсомольська організації фабрики провели значну роботу по вивченню цього методу. На відкритих комсомольських зборах молодь фабрики зобов'язалася завдяки ощадливому використанню сировини зекономити до 30-річчя Жовтневої революції 200 тис. карбованців. На кожного учасника змагання відкрили особистий рахунок. Зобов'язання було виконано успішно, до ювілею Жовтня фабрика понад план випустила 14 850 пар взуття²⁷.

У липні 1947 р. майстер московського заводу «Калібр» М. О. Російський виступив з ініціативою організації колективної стахановської праці, що було новою, вищою формою соціалістичного змагання. В його популяризації в західних областях республіки значну роль відіграли зльоти молодих майстрів, бригадирів комсомольсько-молодіжних бригад, змін та дільниць. Почин М. Російського швидко поширився на підприємствах Львова, Чернівців, Ужгорода, Луцька, Ровно, Тернополя, Станіслава та інших міст.

На стахановську працю почали переходити цілі підприємства. Так, в 1949 р. стахановськими стали обидва нафтопереробні заводи Дрогобича. В досягнення цього успіху гідний вклад внесли комсомольці, які домоглися виконання виробничих норм усіма молодими робітниками

²⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 6, спр. 1054, арк. 161; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 222, арк. 219, 284; спр. 221, арк. 22; Радянське слово, 1950, 30 серп.

²⁵ У боротьбі за комунізм, с. 180; Радянське слово, 1950, 30 серп.

²⁶ Радянське слово, 1949, 20 квіт.

²⁷ Гурладі Н. С. Назв. праця, с. 70.

і завоювали звання стахановських цехів²⁸. У наступному році право на присвоєння звання «Підприємство колективної стахановської праці» завоювали львівські підприємства — бавовнопрядильний комбінат, авторемзавод, механічний завод, панчішна фабрика, завод низьковольтних електроламп, а на початку 1951 р. на колективну стахановську працю перейшли ще 15 підприємств²⁹.

Трудовий героїзм робітничої молоді був важливою складовою частиною успіхів радянських людей, які забезпечили виконання промисловістю країни четвертого п'ятирічного плану за 4 роки і 3 місяці. У 1950 р. в порівнянні з 1940 р. рівень промислового виробництва був перевершений в 2,2 раза, а промисловістю Львова — в 5 разів³⁰.

Соціалістичне змагання, ідейно-виховна робота партійних і комсомольських організацій, докорінні соціалістичні перетворення в західних областях УРСР в роки четвертої п'ятирічки породжували глибокі зрушення в свідомості молодих робітників, утверджували в них почуття дружби народів, радянського патріотизму, колективізму, відповідальності за загальнодержавні інтереси. Масова участь робітничої молоді в патріотичному русі, активна підтримка нею починів новаторів, погляд на працю, як на служіння народові, справі соціалізму, свідчили про її безмежну відданість Комуністичній партії, ленінським заповітам і ідеалам.

²⁸ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 5001, оп. 10, спр. 217, арк. 207; Радянське слово, 1949, 31 груд.

²⁹ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 554, арк. 22; Радянський Львів, с. 345.

³⁰ Торжество історичної справедливості.— Львів, 1968, с. 696.

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (1848—1890 рр.)

Г. І. КОВАЛЬЧАК (Львів)

Питання про формування кадрів робітничого класу на західноукраїнських землях після буржуазної революції 1848—1849 рр., зокрема у загарбаній Австро-Угорщиною Східній Галичині, досліджене ще недостатньо. Крім невеликого за обсягом матеріалу, який вміщено в монографіях Є. А. Яцкевича і В. К. Макаєва¹, у радянській історіографії досі немає спеціального дослідження з цієї проблеми. Однак процес формування пролетаріату в даному регіоні мав певні особливості. Їх вивчення допоможе глибше відобразити роль робітничого класу у суспільно-політичному житті краю, зокрема в революційному русі.

У даній публікації автор робить спробу показати найважливіші сторони процесу формування кадрів пролетаріату Східної Галичини, зміни в його соціальному становленні у період капіталізму.

Буржуазна революція 1848—1849 рр. стала важливою віхою в соціально-економічному житті західноукраїнських земель. Підірвавши феодално-кріпосницькі відносини, вона розчистила шлях для розвитку капіталізму. Проте в краї не відбулося піднесення продуктивних сил, притаманного центральній частині Габсбурзької імперії. Промислове виробництво й сільське господарство протягом десятиріч тупцювали на місці. Західноукраїнські землі включалися у загальноавстрійський капіталістичний внутрішній ринок, будучи економічно відсталими. Вони

¹ Яцкевич Є. А. Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму. К., 1958, с. 15—18; Макаєв В. К. Робітничий клас Галичини в останній третині XIX ст. Львів, 1968, с. 28—35.

неминуче перетворювалися у сировинний придаток і ринок збуту промисловості західних районів імперії.

До того ж у народному господарстві західноукраїнських земель зберегалися численні залишки феодалізму, які перешкождали зростанню продуктивних сил. Однією з основних причин застою в індустріальному розвитку краю було, зокрема, те, що колонізаторську економічну політику правлячих кіл Австро-Угорщини активно підтримували польські поміщики, які після революції зберегли свої економічні і політичні позиції. Маючи у своїх руках всю повноту влади в Східній Галичині, польська земельна аристократія боялася зростання нової суспільної сили — пролетаріату. В зв'язку з цим вона негативно ставилася до розвитку фабрично-заводської промисловості на західноукраїнських землях, намагалася всіляко гальмувати його.

Фабрик і заводів виникло в краї дуже мало, а існуючі мануфактурні, ремісничі, й кустарні підприємства, не витримуючи дедалі зростаючої конкуренції з боку привізних виробів промисловості західних районів, занепадали і розорявалися. В результаті кількість зайнятих у промисловому виробництві, як показують підсумки проведених 1869 р. та 1890 р. переписів населення Східної Галичини, зростала повільно². При загальному збільшенні його на 24% кількість зайнятих у промисловості й будівництві зросла всього на 10%, а їх питома вага серед усіх працюючих знизилася до 5%.

Напередодні скасування кріпосного права у 1848 р. в Східній Галичині функціонувало 60—70 підприємств мануфактурного і фабрично-заводського типу, на кожному з яких працювали в середньому понад 20 робітників. Усього на них було зайнято близько 6 тис. чол. А більше ніж по 100 робітників мали лише 2 тютюнові фабрики, солеварня й цукровий завод. Вони являли собою переважно кріпосні мануфактури, де понад три чверті зайнятих становили селяни, які працювали, виконуючи феодальні повинності, хоч і часто за певну додаткову плату. Після скасування кріпосного права більшість цих мануфактур поступово занепадала. Замість них виникло приблизно стільки ж нових невеликих капіталістичних підприємств. У 1870 р. їх діяло в краї близько 70. На них працювали навіть менше 6 тис. робітників. Крім цього, у селах при поміщицьких фільварках, як і раніше, функціонувало близько 20 порівняно великих гуралень, які мали по 20—40 сезонних робітників, переважно селян.

Тільки у 70—80-х роках в промисловості Східної Галичини відбулися певні зрушення: чисельність підприємств лише у переробній галузі, на кожному з яких працювали понад 20 робітників, зросла приблизно в 3, а кількість зайнятих на них — у 2 рази. В 1890 р. у цій галузі в краї діяло близько 280 підприємств, на яких працювали всього 15 тис. чол.³

З початку 70-х років на західноукраїнські землі дедалі більше проникав австро-угорський та німецький капітал, який знайшов там дешеві джерела сировини. За його участю почала швидко розвиватися добувна промисловість — нафтова, озокеритна, лісозаготівельна.

² Підсумки перепису населення Східної Галичини 1869 р. і 1890 р. опубліковані відповідно в кн.: *Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder dann der Militärgränze nach der Zahlung vom 31 December 1869*. Wien, 1871. Н. II, S. 130—137; *Österreichische Statistik*. Wien, 1894, В. 33, Н. 11, S. 2—137, 260—317, 498—555. Наведені тут і далі дані щодо кількості й структури робітничого класу взяті автором з цих джерел або підраховані на їх основі.

³ Докладніше про розвиток фабрично-заводської промисловості Східної Галичини в другій половині XIX ст. див.: Ковальчак Г. І. Розвиток капіталістичної промисловості Східної Галичини в перші десятиріччя після скасування кріпосного права.— У зб.: *З історії західноукраїнських земель*. К., 1957. Вип. 2, с. 108—123; його ж. Розвиток капіталістичної промисловості Східної Галичини у 70—80-х роках XIX ст.— У зб.: *З історії західноукраїнських земель*. К., 1958. Вип. 3, с. 3—22; його ж. Розвиток фабрично-заводської промисловості в Східній Галичині в кінці XIX — на початку XX ст.— У зб.: *З історії західноукраїнських земель*. К., 1960. Вип. 5, с. 57—74.

Разом з тим ремесла й кустарні промисли під тиском конкуренції фабричних виробів занепадали. Великі майстерні дрібніли, багато їх розорювалося. «Ремесло в Галичині, як і на Буковині, зовсім занепало,— писав у звіті за 1885 р. австрійський промисловий (фабричний) інспектор. — Тільки у великих містах, а саме в Краківі, Львові й Чернівцях є ремісники, які мають більше челядників* та учнів. В інших містах працюють майстри з одним — двома челядниками або лише з учнями, а здебільшого — самі»⁴.

Такі у цілому повільні темпи розвитку фабрично-заводської промисловості, деградація дрібного ремесла й кустарного виробництва не могли не відбитися на зростанні кадрів пролетаріату, а звідси — і на його ролі в суспільстві. Чисельність найманих робітників у Східній Галичині в другій половині XIX ст. зовсім не збільшилася: у 1870—1890 рр. в промисловості та будівництві їх працювало, як свідчать підсумки переписів населення, близько 80 тис. Отже, 40 років розвитку економіки краю по капіталістичному шляху не привели до зростання кількості найманої робочої сили у цих галузях господарства.

Для досліджуваного періоду характерним є й інший процес — зменшення питомої ваги найманих робітників серед усіх, зайнятих у промисловому виробництві та будівництві, оскільки чисельність перших залишалася незмінною, а кількість останніх зростає на 10% — з 120 до 131 тис. чол. Це збільшення відбулося виключно в результаті зміни чисельності самостійних виробників — власників дрібних підприємств (з 41 тис. чол. до 54 тис.). Це й призвело до того, що питома вага найманих робітників серед усіх зайнятих у промисловості й будівництві знизилася з 65,4% в 1869 р. до 59,0% у 1890 р., а власників підприємств, відповідно, підвищилася з 34,6% до 41,0%.

Після скасування у 1859 р. цехових привілеїв значна частина челядників великих ремісничих майстерень, що розорювалися, організувала свої дрібні підприємства, де працювали вони самі та члени їх сімей. Таким чином підмайстри перетворювалися з найманих робітників на «власників» підприємств. Життєвий рівень цих «самостійних» виробників був, як правило, навіть нижчий, ніж раніше, коли вони працювали як наймані робітники у великих майстернях.

Отже, в Східній Галичині швидко занепадало ремесло, а мануфактурна і фабрична промисловість розвивалася повільно. В зв'язку з цим не могло відбутися крутої ломки суспільних відносин, істотне підвищення питомої ваги найманої робочої сили на підприємствах.

Однак у промисловості краю все ж проходив неминучий у умовах капіталізму процес пролетаризації дрібних товаровиробників та зростання чисельності пролетаріату. Він відбувався повільно й значною мірою приховано. Розорюючись, дрібні самостійні виробники, як правило, не перетворювалися відразу у найманих робітників, оскільки в них не було можливості швидко одержати роботу на фабриках та заводах даної галузі. Тому вони, як і колишні челядники з розорених майстерень, змушені були вести власне виробництво й будь-якою ціною утримувати свої невеликі підприємства.

Такі дрібні виробники, формально зберігаючи самостійність, потрапляли в економічну залежність від торгового й лихварського капіталу, втрачаючи таким чином свою фактичну незалежність. Туди, де не міг діяти промисловий капіталіст, проникав торговець, скупник і нещадно експлуатував цих юридично «самостійних» власників. Більшість цих товаровиробників поступово перетворювалася у найманих робітників скупника, які лише за зовнішніми ознаками залишалися самостійними.

За такими ознаками офіційні статистичні органи і визначали їх

* Маються на увазі підмайстри.

⁴ Bericht der K. K. Gewerbe-Inspectoren über ihre Amtsthätigkeit im Jahre 1885 Wien, 1886, S. 351.

статус, тобто брали до уваги лише наявність у них окремої майстерні й не вникали в їх соціальну природу. В дійсності ж у цій групі змішувалися дві протилежні соціальні категорії виробників — дійсно самостійні власники майстерень та напівпролетарі, наймані робітники на дому, справжнє становище яких було замасковане їх ілюзорною незалежністю.

Численні свідчення сучасників яскраво підтверджують цю думку. Як зазначав тодішній галицький економіст І. Гарасимович, у середині 80-х років XIX ст. ремісники Прикарпаття майже повністю були залежними від торговців⁵. За твердженням економістів Т. Рутовського та К. Пайгерта, останні контролювали усе шевське ремесло в центральних і східних районах краю⁶. Шевці працювали на одержаній у торговців сировині й віддавали їм усю продукцію по задалегідь обумовлених цінах. Такі ремісники експлуатувалися капіталом не менше, ніж наймані робітники, і жили, як показують навіть офіційні дані, в страхотливих умовах⁷. Вони перетворювалися на пауперів, не будучи формально найманими робітниками.

Ця прихована пролетаризація дрібних виробників, не зафіксована переписами населення, й була однією з характерних рис розвитку капіталістичних відносин у промисловому виробництві Східної Галичини після буржуазної революції 1848—1849 рр.

Незважаючи на відносну стабільність чисельності найманих промислових робітників, в їх середовищі проходили глибокі внутрішні процеси, що свідчили про формування якісно нового класу буржуазного суспільства — пролетаріату. Зростав, зокрема, прошарок фабрично-заводських робітників. У ряди промислового пролетаріату вливалися вихідці із села, які поступово втрачали зв'язок із сільським господарством, а також розорені ремісники.

Галицьке село з його карликовими земельними наділами, як відомо, мало сотні тисяч працездатних людей, які через величезне аграрне перенаселення не могли застосувати свою працю в сільському господарстві й не мали необхідних засобів для життя. Селяни, яких капіталізм виштовхував із сільськогосподарського виробництва, стали основним джерелом поповнення кадрів промислових робітників. Австрійський промисловий (фабричний) інспектор зазначав у своєму звіті за 1885 р., що «за винятком ремісничих челядників і учнів, робітників друкарень, невеликої кількості робітників різних дрібних машинобудівних заводів, залізничних ремонтних майстерень, небагатьох металоліварних підприємств, які живуть виключно із заробітків у промисловості, всі інші робітники, зайняті в різних галузях промисловості, є вихідцями із селян»⁸.

Поповнення рядів промислових робітників селянами в різних районах краю відбувалося дуже нерівномірно. Найбільш активний приплив їх у промисловість, який розпочався з кінця 60-х років, спостерігався переважно в Бориславському районі, де почали розвиватися озокеритові й нафтодобувна галузі, а також у Карпатах, де розгорнулися лісозаготівлі. Зокрема, у 70-х роках в озокеритодобувній промисловості Східної Галичини налічувалося 9—11 тис., а у нафтодобувній—близько 4 тис. робітників. Близько половини їх було сезонними, тимчасовими⁹. Тисячі таких трудівників працювали на лісозаготівлях і в лісопильнях. Якщо

⁵ Діло (Львів), 1886, № 83—95.

⁶ Rocznik statystyki przemyslu i handlu krajowego. № XIII/I, Lwów, 1889, s. 7; Payer C. Die sociale und wirtschaftliche Lage der galizischen Schumacher. Leipzig, 1891, S. 55.

⁷ Die Wohnungs- und Gesundheitsverhältnisse der Schumacher. Wien, 1906, S. 137—140.

⁸ Bericht der K. K. Gewerbe-Inspectoren über ihre Amtsthätigkeit im Jahre 1885, S. 351.

⁹ Windakiewicz E. Olej i wosk ziemny w Galicyi. Lwów, 1875, s. 11; Muck J. Erdwachsbergbau in Boryslaw. Berlin, 1903, S. 115.

додати до них ще й робітників млинів, гуралень, пивоварень, цегельнь, кам'яних кар'єрів та деяких інших підприємств, а також зайнятих у будівництві, які теж були переважно вихідцями із села, то чисельність цієї категорії трудящих у 70—80-і роки можна вважати близькою 25—30 тис. чол.

Це посередньо підтверджується також даними перепису населення 1890 р. про походження й сімейний стан робітників. Майже половина (а в гірничодобувній промисловості — 80%) постійних промислових і будівельних робітників були вихідцями переважно із сільської місцевості. Несімейні робітники віком понад 20 років становили 56% від усіх працюючих у промисловості, а в гірничодобувній та харчовій її галузях навіть ще більше — відповідно 63 й 68%.

Багато селян працювали також на будівництві воєнних об'єктів та залізниць. Чисельність таких тимчасових робітників в окремі роки була різною (залежно від обсягу робіт). Вона досягала іноді кількох десятків тисяч. Однак, як тільки закінчувалося будівництво об'єкту, вони розходилися по домівках, і лише незначна частина їх відправлялася на будови в інші райони краю. Поверталися у свої села після певного часу й робітники нафтової, озокеритної галузей промисловості та з лісозаготівель.

Порівняно невелику роль у поповненні кадрів робітничого класу відігравало залучення до виробництва жінок і підлітків. Тільки в окремі періоди вони становили значний процент його. А взагалі помітною була їх частка лише в ремеслі, де жінки й підлітки були здебільшого членами сімей власників майстерень, а не справжніми робітниками. Серед осіб найманої праці вони становили, за даними перепису населення 1890 р., 18%.

Певне місце у формуванні пролетаріату в Східній Галичині займали робітники, яких підприємці виписували із західних провінцій Австрії та інших країн. На початку 90-х років їх налічувалося у краї близько 2 тис. чол. Це були кваліфіковані кадри — машиністи, техніки, механіки тощо. Їх життєвий рівень був досить високим. Вони одержували заробітну плату часто в 10—15 і більше разів вищу, ніж місцеві некваліфіковані робітники¹⁰. У дещо кращому матеріальному становищі в порівнянні з основною масою останніх знаходилися також місцеві робітники державних підприємств — тютюнових фабрик, солеварень, а також залізничних ремонтних майстерень.

Незважаючи на повільні темпи формування й складність цього процесу, промисловий пролетаріат Східної Галичини на початку 90-х років являв собою вже досить значну суспільну силу. На основі даних перепису населення 1890 р. можна визначити кількість найманих робітників, які працювали у промисловості та будівництві наприкінці грудня, крім тієї частини їх, яка до кінця року повернулася на село. По галузях виробництва промислові й будівельні робітники, включаючи власників підприємств, розподілялися так (див. таблицю).

Як видно з наведеної таблиці, серед 131,2 тис. зайнятих у промисловості та будівництві було 75,6 тис. осіб найманої праці 10% з них (7,3 тис.) становили сезонні (не постійні) робітники і приблизно стільки ж — ті, які працювали на підприємствах швейної, взуттєвої, текстильної, галантерейної й деяких інших галузей, що були власністю членів їх сімей. Перших було найбільше в добувній (3,3 тис. чол.) та деревообробній (1,3 тис. чол.) галузях.

Крім того, перепис населення зафіксував ще 22,7 тис. чол., для яких праця у промисловості й будівництві не була основним джерелом існування, а лише побічним заняттям. Це були переважно селяни, що, як правило, мали невеликі клаптки землі та спорадично займалися домашнім ремеслом і промислами або йшли на заробітки. Серед них налі-

¹⁰ Яцкевич Є. А. Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму, с. 18—19.

чувалося 6,1 тис. осіб найманої праці, що працювали в різних галузях як надомні або сезонні робітники. Фактично ж їх було більше, оскільки селяни, які займалися домашнім ремеслом, приховували це, щоб не сплачувати податків. А у таких галузях, як швейна, взуттєва, галантерейна, текстильна тощо, наймані робітники, навіть враховуючи членів сімей власників підприємств, становили близько половини усіх зайнятих.

Галузі	Тис. чол.	
	усіх зайнятих	в т. ч. робітників
Промисловість		
Швейна, взуттєва і галантерейна	43,9	22,2
Харчова	22,6	13,1
Металообробна і машинобудівна (крім залізничних майстерень)	16,4	9,5
Деревообробна	13,2	8,4
Добувна (в т. ч. лізогагівельна)	6,1	5,6
Будматеріалів і скляна	3,5	2,1
Текстильна	6,6	3,1
Шкіряна	2,6	1,5
Хімічна	1,4	0,7
Поліграфічна	0,8	0,7
Паперова	0,7	0,4
Інші галузі	0,8	0,7
Загалом	118,6	68,0
Будівництво	12,6	7,6
Всього	131,2	75,6

Проте і в інших галузях переважали робітники дрібних підприємств. Так, за даними львівського закладу страхування трудящих від нещасних випадків, у якому було зареєстровано близько 30 тис. чол., лише половина з них працювала на підприємствах, що мали по 20 та більше робітників, інші — на дрібних підприємствах, які за розмірами не відрізнялися від ремісничих майстерень¹¹.

Великих підприємств, що мали понад 100 робітників, налічувалося близько 20. Це були 4 тютюнові фабрики й 4 залізничні майстерні, на яких працювало по 500—1500 чол. (всього — понад 6 тис. чол.), 2 паперові і кілька сірникових фабрик, кілька лісопилень, млинів та цегельень. У нафтодобувній промисловості діяли дрібні підприємства. І тільки озокеритодобувна промисловість відзначалася відносно великою концентрацією виробництва, перебувала в руках кількох великих фірм.

Уся ця порівняно невелика частина осіб найманої праці у промисловості була розпорошена по всій Східній Галичині. За даними перепису населення 1890 р., з 49 повітів краю лише в 10-х чисельність найманих робітників перевищувала 2 тис. чол., у двох з них — Львівському й Дрогобицькому — їх налічувалося понад 5 тис. чол., хоч у більшості цих 10 повітів центрами були міста з понад 10 тис. жителів (Перемисьль, Коломия, Станіслав і Тернопіль мали по 22—35 тис., а Львів — 128 тис.). Усі вони були ремісничими центрами, де промислові робітники становили лише невелику частку осіб найманої праці. Більше того, названі найбільші міста Східної Галичини тільки умовно можна назвати навіть ремісничими центрами. Населення, зайняте у промисловому виробництві, становило в них менше однієї третини. Так, у Львові в промисловості була зайнята лише четверта частина населення — менше, ніж у торгівлі.

Основну частину підприємств фабрично-заводського типу становили млини, цегельні, лісопиліні, нафтоочисні підприємства, солеварні та деякі інші, які вигідніше було будувати не у містах, а поблизу від сировинної бази. В результаті, наприклад, у Львові в 1890 р. на підприємствах, які мали по 20 і більше працюючих, налічувалося лише 3 тис.

¹¹ Sprawozdanie jubileuszowe Zakładu ubezpieczenia robotników od wypadków. Lwów, 1917, s. 196.

робітників, або менше однієї третини всіх осіб найманої праці у місті, в Станіславі й Перемишлі — до 500 чол., а у Коломиї та Тернополі їх майже зовсім не було¹².

Матеріали перепису населення 1890 р. дають змогу виділити робітників, які працювали в населених пунктах, де налічувалося понад 2 тис. жителів. На той час такі населені пункти являли собою вже міста, хоча й невеликі. Матеріали свідчать, що промислове виробництво в таких місцевостях, де концентрувалося дві третини робітників краю, було більш роздрібленим, ніж у селах, а промисловий пролетаріат — більш розпорошений серед ремісників. Понад половина з 38,7 тис. промислових і будівельних робітників, які проживали в містах, були зайняті у кравецькому та шевському ремеслі. Ті ж з них, хто проживав у сільській місцевості, хоч і працювали на більших підприємствах, ніж міські робітники, були тісно зв'язані з дрібним селянським господарством, що мало вплив на їх світогляд.

Особливо негативно відбивалася на формуванні класової свідомості промислових робітників відсутність у Східній Галичині справжнього великого промислового міста, яке б стало організуючим центром усього пролетаріату краю.

Своєрідність складу промислових робітників Східної Галичини яскраво виявлялася в їх матеріально-побутових умовах. Найгіршим було становище вихідців із сіл. «Селянський робітник, — зазначалося у звіті за 1885 р. австрійського промислового інспектора, — послужливий, слухняний, задовольняється дуже скромним харчуванням... На жаль, селянський робітник дуже неосвічений, переважно не вміє ні читати, ні писати...»¹³. Неписьменність їх і використовували промисловці, змушуючи таких робітників жити й працювати в жахливих умовах. Життя їх у Бориславі яскраво показане, наприклад, у творах Івана Франка.

Наймані робітники ремісничих підприємств, що, як правило, були потомственими, зосереджувалися переважно в містах. Вони часто мали власні хати і, хоч також багато терпіли від злиднів, відзначалися порівняно вищим життєвим рівнем від робітників селянського походження. Дещо краще жили постійні фабричні трударі.

Умови, в яких відбувалося формування кадрів пролетаріату Східної Галичини, його склад неминуче відбивалися на класовій свідомості робітників. До кінця 80-х років у краї мали місце тільки початкові вияви класової свідомості та здійснювалися перші кроки організованої діяльності пролетарів. Зокрема, в 1868 р. у Львові виникло товариство «Зірка», а наступного року — «Прогрес», які об'єднували в основному друкарських робітників. Вони почали видавати газети, але якоїсь чіткої програми ще не мали.

У 1870 р. товариство «Прогрес» організувало перший страйк робітників друкарень в Східній Галичині, а у наступному році — працівників швейних майстерень, що закінчилися частковою перемогою трудящих. У 1870—1871 рр. відбувалися також страйки на деяких підприємствах Львова. Для керівництва ними обиралися спеціальні комітети, які вели переговори з підприємцями. Такі виступи пролетаріату мали місце й пізніше, однак до 1890 р. їх відбулося всього близько 20. До того ж вони охоплювали тільки незначну кількість робітників¹⁴.

На початку 70-х років почали організовуватися товариства мулярів, теслярів, залізничників та робітників інших категорій як у Львові, так і в інших містах краю. Однак вони, як правило, мали характер спілок взаємодопомоги або культосвітній і охоплювали насамперед кваліфіко-

¹² Katalog powszechnej wystawy krajowej we Lwowie roku 1894. Lwów, s. 1—236

¹³ Bericht der K. K. Gewerbe-Inspektoren über ihre Amtsthätigkeit im Jahre 1885. S. 351—352.

¹⁴ Макаєв В. К. Робітничий клас Галичини в останній третині XIX ст., с. 74—127.

ваних робітників. Проте їх діяльність відіграла певну роль у справі формування класової свідомості пролетаріату.

Серед робітників Східної Галичини дедалі ширшу роботу почали розгортати члени таємних соціалістичних гуртків. Поступово стали виникати легальні й таємні робітничі організації. В них працювали, зокрема, український революціонер-демократ І. Франко, відомий учасник польського соціалістичного руху Л. Варинський та інші прогресивні діячі.

У 1878 р. в Львові почала виходити газета «Праця», яка незабаром стала першою робітничою газетою у краї. В пролетарські маси поступово проникали ідеї марксизму. Велику роль у їх поширенні відіграли зв'язки місцевих революціонерів з російськими, зокрема, з членами марксистської групи «Визволення праці». Робітники дедалі частіше проводили збори та мітинги для обговорення актуальних питань економічного й політичного життя. В їх середовищі поступово з'являлися активісти, здібні організатори мас¹⁵.

Розгортання страйкової боротьби, діяльність робітничих організацій, проведення зборів і мітингів трудящих свідчили про пробудження класової свідомості пролетаріату Східної Галичини. Її не могли придушити навіть репресії, до яких уже з середини 70-х років почали вдаватися габсбурзькі власті.

У 80-і роки завершився початковий період історії пролетаріату Східної Галичини, період становлення його як класу буржуазного суспільства. Хоч у його складі переважали ще робітники ремісничих підприємств, проте зростаючу роль почали відігравати й фабрично-заводські.

На початку 90-х років промисловий пролетаріат Східної Галичини рішуче виявив себе у класових боях, активно вставши на шлях революційної боротьби.

¹⁵ Там же, с. 83—116; Кравець М. М. Початок робітничого руху в Східній Галичині.—З історії західноукраїнських земель. К., 1958. Вип. 3, с. 23—59.

* * *

ПРО ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ СТРУКТУРИ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВИРОБНИЧИХ ОБ'ЄДНАНЬ

Л. М. БЕСОВ (Харків), Л. М. МОРДОВЕЦЬ (Харків)

Зростання керівної ролі Комуністичної партії в житті суспільства супроводжується систематичним підвищенням рівня партійного керівництва, активним творчим пошуком найбільш досконалих форм організації і методів діяльності всіх її ланок, у тому числі й первинних партійних організацій. Останнім, підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, належить першорядна роль у розв'язанні великих і різноманітних завдань комуністичного будівництва¹.

Особливо відповідальні функції покладаються на них у сучасних умовах, коли приділяється велика увага питанням підвищення ефективності суспільного виробництва на основі вдосконалення господарського механізму й структури управління народним господарством. Вже на XXIII з'їзді КПРС було вироблено новий підхід до керівництва економікою на сучасному етапі — спеціалізація і кооперування окремих підприємств та створення виробничих об'єднань.

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 85.

Відповідно до рішень наступних, XXIV й XXV з'їздів партії в країні здійснювалася перебудова організаційної структури управління народним господарством, створювалися виробничі та науково-виробничі об'єднання, в умовах яких питання прискорення науково-технічного прогресу розв'язуються набагато успішніше. «Нагромаджений досвід, — відзначалося на XXIV з'їзді КПРС, — показує, що тільки великим об'єднанням під силу зосередити достатнє число кваліфікованих спеціалістів, забезпечувати швидкий технічний прогрес, краще і повніше використовувати всі ресурси»².

Перші виробничі об'єднання були створені в країні ще в 1961 р. на базі підприємств легкої промисловості Львівської області³. В 1970 р. діяло вже 608 виробничих та науково-виробничих об'єднань, а в 1980 р. — 4083⁴.

Зростала кількість об'єднань і в Українській РСР. Тільки за період між XXV і XXVI з'їздами КПРС їх було створено більше 120 (Див. таблицю)*.

	1976 р.	1977 р.	1978 р.	1979 р.	1980 р.
Кількість об'єднань	709	764	803	816	834

В 1980 р. об'єднання республіки виробляли більше половини реалізованої продукції. Вони забезпечували все виробництво електроенергії, тепловозів, автомобілів, тракторів, майже весь видобуток вугілля, випуск більшості сільськогосподарських машин, меблів, швейних, бавовняних та шкіряних виробів, багатьох товарів широкого вжитку⁵.

У зв'язку з цим важливого значення набули питання вдосконалення роботи партійних організацій підприємств, що входять до складу об'єднань, з тим, щоб повніше використати можливості цієї якісно нової форми господарювання і управління.

Особливості проведення політико-масової роботи в умовах виробничих об'єднань, в тому числі й питання вдосконалення структури партійних організацій, почали досліджуватися тільки останнім часом⁶. Велике значення для вивчення і узагальнення нагромадженого партійними організаціями виробничих об'єднань досвіду мало спільне засідання редколегії журналу «Вопросы истории КПСС» та Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі іс-

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 78.

³ Рождено практикой: Из опыта работы парторганизаций в производственных объединениях Украины. К., 1981, с. 7.

⁴ Народное хозяйство СССР в 1980 г.: Стат. ежегодник ЦСУ СССР. М., 1981, с. 121.

* Таблиця складена за матеріалами: Українська РСР у цифрах у 1976 році: Короткий стат. довідник. К., 1977, с. 63; 1978, с. 51; 1979, с. 41; 1980, с. 47; 1981, с. 42.

⁵ Коммунист Украины, 1980, № 6, с. 9.

⁶ Партийная организация в условиях производственного объединения. По материалам Всесоюзной семинара секр. парторганизаций пром. предприятий. (Горький, апр. 1977 г.). М., 1977; Передовой опыт — в практику партийной работы: Материалы республиканской научно-практической конференции «XXV съезд КПСС и актуальные вопросы партийного строительства». К., 1977; Шевченко В. Ф. Підвищення ролі первинних партійних організацій в умовах розвинутого соціалізму. К., 1977; Совершенствование внутрипартийной работы в условиях развитого социализма: Из опыта работы парторганизаций Украины. К., 1979; Партийная работа в условиях специализации и концентрации производства. М., 1980; Рождено практикой: Из опыта работы парторганизаций в производственных объединениях Украины. К., 1981; Каландаров И. Повышение уровня организационно-партийной работы партийных организаций производственных объединений на современном этапе: Автореф. дис... канд. истор. наук. М., 1976; Грузнов П. Д. Повышение уровня работы партийных организаций в условиях производственного объединения и ее особенности. Автореф. дис... канд. истор. наук. М., 1979 та ін.

торії КПРС і партійного будівництва, проведене 11 грудня 1981 р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України⁷.

В даному повідомленні зроблено спробу проаналізувати питання удосконалення організаційної структури первинних партійних організацій, охарактеризувати найбільш раціональні форми координації їх роботи в умовах виробничих об'єднань промисловості Української РСР.

Враховуючи досвід партійних організацій перших об'єднань, XXIV з'їзд КПРС доповнив Статут партії положенням, згідно з яким «...в необхідних випадках з дозволу обкому, крайкому, ЦК компартії союзної республіки первинні парторганізації можуть створюватися в рамках кількох підприємств, які входять до виробничого об'єднання і розташовані, як правило, на території одного району або кількох районів одного міста»⁸.

Найважливішими і практично першими документами, в яких глибоко аналізувалася робота партійних організацій в умовах об'єднань, узагальнювався досвід, давалися конкретні рекомендації, як повніше використати їх можливості, були прийняті Центральним Комітетом КПРС постанови «Про роботу партійних організацій Горьковського автомобільного заводу в умовах виробничого об'єднання» (1976 р.) та «Про деякі питання організаційної побудови і форми роботи партійних організацій в умовах виробничих об'єднань у промисловості» (1977 р.). У постановах, а також у рекомендаціях Всесоюзного семінару партійних працівників, проведеного ЦК КПРС у квітні 1977 р. в м. Горькому, було накреслено заходи, спрямовані на підвищення рівня роботи в нових умовах, поліпшення керівництва парторганізаціями об'єднань. Центральний Комітет партії звернув увагу ЦК компартій союзних республік, крайкомів, обкомів, міськкомів і райкомів партії на необхідність систематичного вивчення і узагальнення досвіду роботи парторганізацій у виробничих об'єднаннях. Особливо наголошувалося на тому, що питання про їх структуру слід у кожному конкретному випадку розв'язувати згідно з Статутом КПРС, з урахуванням інтересів справи й умов виробництва.

Значну увагу цим питанням було приділено, зокрема, на XXV з'їзді й травневому (1976 р.) Пленумі ЦК Компартії України. Останній серед багатьох інших поставив завдання «...ретельно вивчити структуру і роботу партійних організацій у виробничих і науково-виробничих об'єднаннях, вжити заходів до її поліпшення у відповідності з сучасними вимогами»⁹. Така увага з боку партії викликана й тим, що рік у рік збільшується кількість комуністів, які працюють у виробничих об'єднаннях. Якщо в 1976 р. в них працювало 364 тис. членів і кандидатів у члени КПРС, або 42% від загальної кількості комуністів, зайнятих у промисловості, то на початку 1980 р. — 510 тис. (54%)¹⁰.

Обкоми, міськкоми і райкоми партії багато зробили для того, щоб організаційна структура партійних організацій об'єднань якомога повніше відповідала новим умовам. Це питання систематично виносить на обговорення пленумів і бюро партійних комітетів, розглядається на семінарах і нарадах партійного активу.

У 1976—1977 р., зокрема, Харківський обком Компартії України уважно вивчав структуру партійних організацій виробничих та науково-виробничих об'єднань. Враховуючи досвід роботи партійних орга-

⁷ Див.: Гордієнко Л. М., Плоха Д. С. Про досвід і деякі проблеми роботи партійних організацій виробничих об'єднань у промисловості.— УІЖ, 1982, № 2, с. 17—22.

⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 239.

⁹ Рад. Україна, 1976, 30 трав.

¹⁰ Передовой опыт — в практику партийной работы, с. 131; Рождено практикой, с. 14.

нізацій Ленінградської, Донецької, Львівської та інших областей, а також парторганізацій раніше створених у м. Харкові об'єднань, бюро обкому партії прийняло рішення про утворення партійних комітетів і партійних бюро у науково-виробничому об'єднанні «Монокристалреактив», а також у виробничих об'єднаннях «Дормашина», кондитерської промисловості, шкіряно-галантерейного, швейного («Красная нить»), трикотажного, енергетичного («Харківенерго») та виробничотехнічного («Промзв'язокавтоматика»). При цьому партійні комітети й партійні бюро були утворені при головних підприємствах, а партійні організації структурних підрозділів згідно з § 57 Статуту КПРС стали цеховими на правах первинних¹¹.

Питання роботи партійних організацій виробничих об'єднань і удосконалення їх структури систематично розглядалися й на бюро Київського міськкому партії. Тільки протягом перших двох років десятиї п'ятирічки було прийнято рішення про утворення партійних комітетів у 6-му об'єднанні «Авторемонт» та «Київкомунтехніка», єдиної первинної партійної організації і парткому — в хіміко-фармацевтичному об'єднанні «Дарниця» та в виробничому об'єднанні імені Артема, парткому — в науково-дослідному інституті мікроприладів виробничотехнічного об'єднання «Кристал» тощо¹².

Все цінне, повчальне, що є в діяльності партійних організацій виробничих об'єднань, вивчається, узагальнюється і розповсюджується місцевими партійними органами. З цією метою в 1977—1978 рр. у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Сумській, Харківській та інших областях республіки були проведені семінари секретарів партійних організацій об'єднань¹³. У лютому 1977 р. Одеський міський комітет партії провів такий самий семінар на базі об'єднання «Холодмаш», а в січні 1978 р. — в міськкомі партії. Нагромадженим досвідом і планами роботи обмінялися 14 секретарів партійних організацій об'єднань¹⁴. Ці заходи допомогли значною мірою підвищити рівень організаторської і політичної роботи у виробничих колективах.

В республіці, як і по країні в цілому, залежно від масштабів, характеру й специфіки кожного виробничого об'єднання, а також від територіального розміщення та правового статусу підприємств, склалися три основні варіанти організаційної побудови їх партійних організацій.

Перший варіант — єдина партійна організація, коли всі комуністи об'єднання перебувають на обліку в райкомі чи міськкомі партії за місцем знаходження головного підприємства, а партійні організації виробничих одиниць є цеховими.

У липні 1971 р. було створене виробниче об'єднання «Запоріжтрансформатор» ім. В. І. Леніна, до складу якого ввійшли трансформаторний завод (головне підприємство), завод високовольтної апаратури, ВНДІ трансформаторобудування та завод «Запоріжкабель». Всі ці підрозділи розташовані на території Ленінського району м. Запоріжжя. Їх об'єднує спільність технології і номенклатури продукції, що випускається. Виникло питання, як краще налагодити роботу комуністів у нових умовах, як побудувати партійні організації, щоб успішно вирішувати поставлені перед колективами завдання. Спираючись на досвід партійних організацій Москви, Ленінграда, Львова, а також

¹¹ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 168, спр. 43, арк. 59—63; оп. 171, спр. 35, арк. 13; оп. 175, спр. 51, арк. 37.

¹² Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 42, спр. 55, арк. 9—10; спр. 79, арк. 2; спр. 100, арк. 10; оп. 46, спр. 31, арк. 10; спр. 43, арк. 10.

¹³ Дніпровская правда, 1977, 19 дек.: Соц. Донбасс, 1978; 7 янв.; Индустриальное Запорожье, 1978, 21 февр.; Красное знамя, 1977, 2 окт.; Нариси історії Сумської обласної партійної організації. Харків, 1981, с. 268 та ін.

¹⁴ Борьянский В. Д. Коммунисты производственного объединения. Одесса, 1979, с. 32.

враховуючи, що підприємства об'єднання територіально розміщені близько одне від одного і перед їх комуністами стоять спільні завдання, Запорізький обком партії прийняв рішення про створення єдиної первинної організації об'єднання¹⁵.

На першій виборчій конференції, яка відбулася в листопаді 1971 р., було обрано розширений партійний комітет (45 чол.), а для ведення поточної роботи — бюро парткому (в складі 9 чол.). Парткому надано права райкому з питань прийому до КПРС, ведення обліку і розгляду персональних справ комуністів. Водночас він є і партійним комітетом трансформаторного заводу — головного підприємства об'єднання¹⁶.

Удосконалювалася і внутрішня структура партійної організації, яка на початку 1980 р. налічувала у своїх рядах більше 2,5 тис. комуністів, об'єднаних у 90 цехових парторганізаціях з правами первинних і 137 партійних групах¹⁷. За період між XXIV і XXV з'їздами КПРС було створено 11 цехових первинних партійних організацій і 47 партгруп, а за чотири роки, що пройшли після XXV з'їзду, відповідно, — 14 і 20¹⁸. При виконанні найбільш відповідальних виробничих завдань, коли в роботі беруть участь комуністи з різних підрозділів об'єднання, практикується створення тимчасових партійних груп¹⁹.

Існування єдиної партійної організації відіграло вирішальну роль у формуванні і згуртуванні нового трудового колективу, допомогло перебороти прихильності деяких працівників до старих методів і форм організації виробництва та управління. Виробниче об'єднання «Запоріжтрансформатор» — передове в галузі. Його колектив достроково справився з завданнями дев'ятої та десятої п'ятирічок.

До створеного в липні 1975 р. виробничого об'єднання «Орджонікідзевугілля» увійшло 10 шахт, ремонтно-механічний завод та 6 управлінь. Всі вони розміщені в м. Єнакієвому Донецької області. У ході формування і зміцнення єдиного трудового колективу, підвищення виробничої та громадсько-політичної активності його членів відбулися якісні зміни і в діяльності партійних організацій. У зв'язку з тим, що всі комуністи підприємства і управління входили до складу однієї міської партійної організації, у вересні 1975 р. було створено єдину первинну партійну організацію об'єднання. Партійний комітет об'єднання діяв на правах райкому партії²⁰.

За час існування єдиної партійної організації об'єднання помітно підвищилася бойовитість її низових ланок. Сталися зміни і в структурі. Були створені нові цехові партійні організації і 16 партгруп. На шахтах «Ольховатська» та «Булавінська» замість бюро були утворені парткоми²¹. Якщо в 1975 р. в об'єднанні налічувалося 2933 члени й кандидати в члени КПРС, об'єднані в 189 цехових та дільничних парторганізаціях, то у 1980 р. — вже 3360 комуністів, 221 цехова і дільнична парторганізація, 170 з яких мали права первинних²².

Такий же тип побудови партійної організації склався й у створеному в 1976 р. виробничому об'єднанні «Ждановважмаш». Єдині партійні організації діяли також у таких великих виробничих об'єднаннях, як «Завод імені Малишева» (м. Харків), «Павлоградугілля» (Дніпропетровська обл.), «Свема» (Сумська обл.), важкого кранобу-

¹⁵ Передовой опыт — в практику партийной работы, с. 342—343.

¹⁶ Партийная жизнь, 1977, № 5, с. 48.

¹⁷ Рождено практикой, с. 18.

¹⁸ Передовой опыт — в практику партийной работы, с. 347.

¹⁹ Рождено практикой, с. 19.

²⁰ Соц. Донбасс, 1976, 7 июля.

²¹ Громов В. И. Стахановская вертикаль: Об опыте работы парткома произв. объединения по мобилизации горняков на выполнение заданий десятой пятилетки. Донецк, 1980, с. 7.

²² Соц. Донбасс, 1976, 7 июля; Громов В. И. Указ. соч., с. 6.

дування імені Січневого повстання²³ та ін. У 1980 р. єдині парторганізації існували в 14 виробничих та науково-виробничих об'єднаннях Харківської області²⁴. В цілому ж по республіці на початку 1981 р. таких партійних організацій було 137, або 3,4% від загальної кількості первинних парторганізацій об'єднань²⁵.

Досвід показує, що створення єдиних партійних організацій об'єднань дає можливість ефективніше здійснювати керівництво господарською роботою, зосереджувати зусилля комуністів, усіх трудівників на розв'язанні загальних для об'єднання завдань, поліпшувати добір і розстановку кадрів, повніше здійснювати контроль за діяльністю адміністрації.

Значна частина партійних організацій виробничих об'єднань у республіці побудована за другим варіантом: комуністи, які працюють на головному підприємстві об'єднання та його філіалах, розташованих на території одного або кількох районів міста, становлять єдину парторганізацію; парторганізації виробничих одиниць, розташованих в інших містах чи областях, зберігають свою самостійність і підпорядковуються відповідним райкомам чи міськкомам партії за місцем розташування.

За цим варіантом побудована, наприклад, партійна організація Львівського виробничого об'єднання «Електрон», до складу якої ввійшли парторганізації головного заводу, конструкторського бюро та заводу телевізійних вузлів. Всі вони об'єднані в єдину парторганізацію, підпорядковану Залізничному райкому партії м. Львова. До її складу наприкінці 1980 р. входили 52 цехові парторганізації і 115 партгруп. Парткомові надано права райкому. Інші ж партійні організації об'єднання ввійшли до складу парторганізацій районів, на території яких вони розташовані²⁶.

Такий же тип організаційної побудови партійних організацій склався в Сумському машинобудівному виробничому об'єднанні ім. М. В. Фрунзе, яке було створене в 1976 р. Комуністи заводів ім. М. В. Фрунзе (головного підприємства) та важкого компресоробудування, а також спеціального конструкторського бюро і рембудуправління склали єдину парторганізацію, яка на кінець 1980 р. налічувала у своїх рядах понад 2,6 тис. комуністів. Керівництво нею здійснює партком у складі 19 чол., якому надані права райкому²⁷. В 1977 р. до складу об'єднання було введено Конотопський арматурний завод, комуністи якого складають самостійну парторганізацію, підпорядковану міськкому партії²⁸.

В цілому по республіці на початок 1981 р. діяла 181 партійна організація, побудована за другим варіантом²⁹. Це становило 4,5% від загальної їх кількості в об'єднаннях.

Слід відзначити, що партійні організації виробничих об'єднань перших двох варіантів за своїм кількісним складом є найбільшими. В 1980 р. з 75 парткомів, що мали права райкомів, 52 працювали в

²³ Борянський В. Д. Указ. соч., с. 36—38; Рад. Україна, 1979, 7 груд.; 1980, 15 лип.; Красное знамя, 1979, 7 марта.

²⁴ Очерки истории Харьковской областной партийной организации. Харьков, 1980, с. 510.

²⁵ Боевой отряд Ленинской партии: Компартия Украины в цифрах. К., 1981, с. 69.

²⁶ Бакуменко В. П. Признание и долг коммуниста.—Коммунист Украины, 1980, № 6, с. 60—61; Робітничя трибуна (орган парткому, профкому, комітету комсомолу та дирекції Львівського виробничого об'єднання «Електрон»), 1980, 23 жовт.

²⁷ Партархів Сумського обкому Компартії України, ф. 48, оп. 14, спр. 3, арк. 46—47; Фрунзенець (орган парткому, комітету профспілки, комітету комсомолу та адміністрації Сумського машинобудівного виробничого об'єднання ім. М. В. Фрунзе), 1980, 18 жовт., 23 жовт.

²⁸ Партархів Сумського обкому Компартії України, ф. 48, оп. 15, спр. 1, арк. 149.

²⁹ Боевой отряд Ленинской партии, с. 69.

партійних організаціях об'єднань першого і другого варіантів³⁰. Це дає можливість найбільш повно здійснювати ленінський принцип колективності керівництва.

Значний досвід роботи парткому в розширеному складі (55 чол.) нагромаджено в Київському авіаційному об'єднанні. Між колективами цехів і дільниць, низовими партійними ланками існують міцні зв'язки. Велика кількість робітників (27 чол.) у складі парткому сприяла підвищенню їх ролі у розв'язанні справ партійної організації, піднесенню її авторитету. Членів партійного комітету закріплено за цеховими партійними організаціями. Вони допомагають їм у підготовці й проведенні зборів, постійно інформують комуністів про рішення парткому та хід їх виконання, подають практичну допомогу секретарям, партгрупоргам, комісіям по контролю за діяльністю адміністрації. На засідання розширеного парткому, що відбуваються кожні два місяці, виносяться найактуальніші питання діяльності колективу. Поточні справи (питання прийому до КПРС, обговорення ходу виконання постанов, заслуховування звітів комуністів тощо) розв'язує бюро парткому, до складу якого обрано 11 чол.³¹.

Нині у виробничих об'єднаннях республіки діє 16 партійних комітетів розширеного складу³². Нагромаджений досвід показує, що практику створення таких партійних комітетів слід поширювати на партійні організації, які налічують у своїх рядах більше однієї тисячі комуністів. Настав час виробити єдине положення про парткоми розширеного складу.

Переважна більшість виробничих об'єднань в Українській РСР працює в умовах, коли їх підприємства — філіали знаходяться на значній відстані одне від одного, на території різних районів, міст і областей. Тому партійні організації підприємств, що входять до об'єднання, зберігають свою самостійність і підпорядковуються міськкомам та райкомам партії за місцем свого розташування. На початку 1981 р. в республіці налічувалося 3705 самостійних парторганізацій³³, або 92,1% від загальної їх кількості у виробничих об'єднаннях.

Створене в 1976 р. Кременчуцьке виробниче об'єднання «АвтоКрАЗ» включило в себе шість заводів п'яти областей: Кременчуцький автомобільний — головне підприємство, Кременчуцький колісний, Токмацький ковальсько-штампувальний, Ждановський радіаторний, Кам'янець-Подільський автоагрегатний та Сімферопольський моторемонтний завод. Всі вони зв'язані між собою кооперованими поставками і роблять, по суті, одну справу — виготовлення великовагових автомобілів³⁴. Загалом у партійних організаціях підприємств, які ввійшли до складу об'єднання, налічувалося близько 3 тис. комуністів, об'єднаних у 71 цеховій парторганізації та 218 партгрупах. Первинні партійні організації залишилися самостійними. Найбільша з них — партійна організація головного підприємства, яка в 1981 р. налічувала в своїх рядах понад 2 тис. комуністів, об'єднаних у 35 цехових партійних організаціях і 200 партгрупах³⁵.

Однак збереження самостійних партійних організацій у підрозділах виробничих об'єднань не завжди зумовлюється їх територіальною віддаленістю від головного підприємства чи апарату управління об'єд-

³⁰ Рождено практикой, с. 15, 21, 23 (підррахунки авторів).

³¹ Рабочая газ., 1977, 6 сент.

³² Шевченко В. Ф. XXVI з'їзд КПРС про підвищення ролі первинних парторганізацій як основи партії. К., 1981, с. 35.

³³ Боевой отряд Ленинской партии, с. 69.

³⁴ Правда України, 1977, 15 мая; 1978, 11 янв.; Автобудівник (орган парткому, завкому профспілки, комітету комсомолу та дирекції Кременчуцького автозаводу), 1976, 28 лип.

³⁵ Остапенко В. А. Авторитет коммуниста. Харьков, 1981, с. 7; Автобудівник, 1980, 31 жовт.

нання. У постанові ЦК КПРС «Про деякі питання організаційної побудови і форми роботи партійних організацій в умовах виробничих об'єднань у промисловості» відзначається, що при вирішенні питання про утворення партійних організацій у межах великого міста слід враховувати й тих комуністів, які працюють в інших районах³⁶.

Утворене в грудні 1975 р. Макіївське виробниче об'єднання по видобутку вугілля — це чотири шахти, що розташовані в різних районах міста. Однак створення єдиної партійної організації у цьому випадку виявилось нераціональним, оскільки до неї перейшло б понад 8 тис. комуністів, або 35% міської партійної організації. Радянська і Горняцька районні парторганізації втратили б половину, а Червоногвардійська — 80% свого загального складу³⁷.

Аналогічна ситуація виникла, коли розглядалося питання про структуру партійних організацій виробничого об'єднання «Донецьквугілля» (створене в 1975 р.). Там працювало понад 15 тис. комуністів, об'єднаних у 44 первинних парторганізаціях. У ряді районів шахтарі становили більшість усіх комуністів³⁸. Тому утворення єдиних парторганізацій могло б привести до послаблення впливу райкомів на розв'язання питань господарського й соціально-культурного будівництва. Зважаючи на це, Донецький обком партії прийняв рішення не створювати єдині партійні організації в цих об'єднаннях.

Самостійними є також партійні організації Харківського тракторобудівного виробничого об'єднання, створеного в 1973 р. на базі ХТЗ та Лозовського ковальсько-механічного заводу³⁹. Партійні комітети цих заводів працюють на правах райкомів і самостійно вирішують питання прийому до лав КПРС, обліку комуністів та розгляду їх персональних справ.

Отже, партійні організації підприємств більшості виробничих об'єднань залишаються самостійними. Однак спільні завдання, які стоять перед їх колективами та первинними парторганізаціями, потребують координації роботи останніх, забезпечення необхідної узгодженості в планах і діях. Цьому значною мірою сприяють збори партійно-господарського активу, взаємний обмін інформацією та досвідом роботи. Для партійних організацій, які діють в умовах другого і третього варіантів організаційної побудови, ефективною формою в цьому плані є ради секретарів парторганізацій. Вони створюються рішеннями обласних комітетів партії за місцем розміщення головного підприємства об'єднання. Досвід їх діяльності схвалено у постанові ЦК КПРС «Про роботу партійних організацій Горьковського автомобільного заводу в умовах виробничого об'єднання»⁴⁰.

Так, у відповідь на постанову Київський міськком партії прийняв рішення про створення рад секретарів у виробничих об'єднаннях, де працює кілька самостійних парторганізацій. Зокрема, в 1977 р. вони почали діяти у виробничих об'єднаннях «Завод Арсенал» ім. В. І. Леніна, ім. Артема, «Каштан», «Червоний екскаватор», «Поліграфкнига», ім. С. П. Корольова, «Більшовик», «Веда», 6-го «Авторемонт», «Київтрактородеталь», «Київпромарматура», «Точелектроприлад», виробничо-технічному — «Кристал» та науково-виробничому меблевому об'єднанні⁴¹.

³⁶ См.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1978. Т. 12, с. 465.

³⁷ Партийная организация в условиях производственного объединения, с. 127.

³⁸ Соц. Донбасс, 1976, 17 янв.; 1977, 16 нояб.

³⁹ Подшивалов В. И. Городская партийная организация и повышение эффективности производства. Харьков, 1978, с. 22.

⁴⁰ КПСС в резолюциях и решениях съездов..., т. 12, с. 336.

⁴¹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 42 спр. 85, арк. 2; оп. 46, спр. 19, арк. 11—12; спр. 37, арк. 11—12; спр. 58, арк. 12—13; спр. 64, арк. 3—7.

До складу рад включаються секретарі первинних партійних організацій усіх підприємств об'єднання. Очолюють їх, як правило, секретарі парткомів або партбюро головного підприємства. Так, у раді секретарів первинних парторганізацій виробничого об'єднання ім. С. П. Корольова працюють 8 чол., у тому числі секретар парткому заводу «Радіоприлад» та два його заступники, а також секретарі партійних організацій інших заводів⁴².

Ради секретарів партійних організацій виробничих об'єднань створено і в інших областях республіки. Якщо на початку 1977 р. їх було 134, то на початку 1981 р. — вже 227⁴³.

У своїй діяльності ради керуються положеннями, затвердженими бюро партійних комітетів. Їх засідання проводяться, як правило, щокварталу.

Чимало рад секретарів уміло здійснюють координацію партійної роботи в умовах виробничих об'єднань. Зокрема, успішно працює рада секретарів виробничого об'єднання «АвтоКрАЗ». Нею розроблено річний перспективний і кварталний плани. На засіданнях обговорюються питання поліпшення партійного керівництва виробництвом, добору, розстановки і виховання кадрів, організації соціалістичного змагання, удосконалення ідейно-виховної роботи тощо.

Рекомендації, дані радою, обговорюються й затверджуються в партійних організаціях підприємств об'єднання. За їх втіленням у життя встановлюється контроль.

Так, у 1976 р. рада секретарів глибоко вивчила стан добору, розстановки та виховання кадрів на підприємствах об'єднання і обговорила його на своєму засіданні. При цьому було звернуто увагу адміністрації головного підприємства та його філіалів на необхідність зміцнення слабких ланок виробництва кваліфікованими спеціалістами. Рекомендації були обговорені і затверджені в партійних організаціях заводів об'єднання. Реалізуючи рекомендації ради, адміністрація головного заводу направила на колісний завод, який працював нестабільно, 46 спеціалістів, у тому числі 25 комуністів.

Партійна організація колісного заводу, у свою чергу, підвищила особисту відповідальність кожного члена КПРС за доручену йому справу. На зборах і засіданнях бюро цехових партійних організацій, парткому підприємства регулярно заслуховувалися звіти і повідомлення комуністів про дотримання вимог Статуту КПРС і суворе виконання службових обов'язків. Все це дало можливість у порівняно короткі строки подолати відставання у діяльності окремих виробничих ланок підприємства⁴⁴.

Значний досвід у справі координації партійної роботи нагромадили ради секретарів партійних організацій виробничих об'єднань Харківської області. В 1980 р. там діяли 24 ради⁴⁵. Конкретністю і діловитістю відзначалася, зокрема, робота рад секретарів парторганізацій виробничих об'єднань «Дитодяг», «Укрелектромаш», «Красная нить» та ін.

Рада секретарів об'єднання «Укрелектромаш», наприклад, велику увагу приділяла питанням обміну інформацією, проведенню партгоспактивів, засідань парткомів і партбюро з однаковим порядком денним в усіх парторганізаціях філіалів. До підготовки питань, що виносилися на засідання ради, залучалися партійний актив, провідні спеціалісти, представники громадських організацій усіх підприємств об'єднання. Діяльність ради секретарів сприяла чіткій взаємодії пар-

⁴² Там же, оп. 46, спр. 58, арк. 35.

⁴³ Правда України, 1977, 24 мая; Комуніст України, 1981, № 9, с. 15.

⁴⁴ Правда України, 1977, 15 мая, 1978, 11 янв.; 1980, 1 февр.; Автобудівник, 1978, 1 лют.

⁴⁵ Харьковская областная партийная организация между XXIII и XXIV партийными конференциями. Харьков, 1981, с. 5.

тійних організацій. Її вплив на справи об'єднання виявляється насамперед у стабільно високому рівні його роботи⁴⁶.

Однак у роботі рад секретарів партійних організацій виробничих об'єднань є ще ряд недоліків і нерозв'язаних питань. Зокрема, трапляються випадки, коли вони дублюють роботу господарських керівників, захоплюються розглядом суто виробничих, технічних питань, тобто виходять за рамки своєї компетенції, визначеної положеннями про раду секретарів. Характерним недоліком є також відсутність чіткої системи підготовки засідань рад. Ефективність поданих ними рекомендацій знижується тим, що останні не завжди розглядаються і затверджуються в первинних парторганізаціях, не встановлюється належний контроль за їх виконанням. Очевидно при радах доцільно створювати комісії, які б узяли на себе цю функцію.

Варто, на наш погляд, при партійних комітетах організувати навчання голів рад. Доцільно також частіше проводити візні засідання рад секретарів у партійних організаціях виробничих підрозділів, що входять до складу об'єднань.

Таким чином, необхідність удосконалення структури первинних партійних організацій виробничих об'єднань зумовлюється об'єктивними змінами, у тому числі удосконаленням управління промисловим виробництвом, посиленням його концентрації та спеціалізації. Цей процес пов'язаний також з кількісним і якісним ростом партійних рядів, необхідністю раціональної розстановки комуністів на вирішальних ділянках виробництва.

Типи структури партійних організацій, що склалися й існують в умовах виробничих об'єднань промисловості, є результатом великої творчої роботи партійних комітетів республіки, спрямованої на пошуки найбільш оптимального варіанту їх організаційної побудови відповідно до вимог Статуту КПРС, з урахуванням інтересів справи, конкретних умов виробництва. Досвід партійного будівництва в умовах виробничих об'єднань свідчить про життєвість усіх трьох варіантів побудови первинних партійних організацій, які дістали закріплення як норми партійного життя у вже згаданих постановах ЦК КПРС.

⁴⁶ Правда України, 1980, 4 люня, 7 люня.

ЗАЛУЧЕННЯ ТРУДЯЩИХ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР ДО УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВОЮ (1945—1950 рр.)

М. О. ЛІЩЕНКО (Чернівці), Л. Д. АРШИНОВА (Чернівці)

Залучення робітників, селян і трудової інтелігенції до управління державою, постійне вдосконалення соціалістичної демократії — необхідні передумови успішного соціалістичного і комуністичного будівництва. «...Без залучення до суспільного будівництва нових верств народу, без пробудження активності широких мас... ні про яке революційне перетворення не може бути й мови»¹, — писав В. І. Ленін.

Історія державного будівництва в західних областях Української РСР протягом першого повоєнного п'ятиріччя знайшла певне висвітлення в історичній літературі². Проте окремі питання даної проблеми,

¹ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне збір. творів, т. 36, с. 146.

² Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. К., 1979. Т. 8, кн. 1; Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Ук-

зокрема, організаційно-масова робота місцевих Рад західних областей УРСР, залучення до управління державою робітників, селян та інтелігенції, виховання масового радянського активу висвітлені ще недостатньо.

Автори даного повідомлення роблять спробу проаналізувати різні напрями діяльності партійних організацій і державних органів регіону, спрямовані на посилення суспільно-політичної активності трудящих.

Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни радянський народ під керівництвом Комуністичної партії приступив до відбудови і дальшого розвитку народного господарства, завершення побудови соціалістичного суспільства і поступового переходу до комунізму. Перед трудящими західних областей УРСР стояло складне завдання — необхідно було, використовуючи досвід соціалістичного будівництва в СРСР і спираючись на братерську допомогу всіх народів нашої країни, продовжити перерваній війною процес докорінної, соціалістичної перебудови народного господарства.

Важливою умовою виконання цих завдань було даліше вдосконалення партійного керівництва Радами. КППС розробила конкретні заходи, спрямовані на перебудову їх роботи. Значну увагу партія приділяла зміцненню місцевих Рад у західних областях УРСР*. До початку квітня 1945 р. туди було направлено 49 тис. партійних, радянських, комсомольських і господарських працівників. Це дало змогу в основному укомплектувати керівними кадрами виконкоми Рад та їх відділи³.

Проте зрозуміло, що цей захід повністю не міг розв'язати кадрове питання. В зв'язку з цим партійні організації регіону розгорнули багатогранну діяльність по вихованню радянського активу з числа місцевого населення, залученню робітників, селян та інтелігенції до управління державою. В 1944—1945 рр. на керівну роботу в Радах Волинської, Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіславської і Тернопільської областей було висунуто 26 606 активістів з місцевого населення⁴. На січень 1947 р. у складі обласних, районних, сільських і селищних Рад депутатів трудящих згаданих вище областей налічувалося 22 877 депутатів⁵. У складі виконкомів районних і сільських Рад працювали 30 466 чол., у тому числі 7863 депутати⁶.

Чималу питому вагу серед радянського активу становили жінки. Так, у складі виконкомів сільських Рад депутатів трудящих їх було близько 4 тис., у постійних комісіях — 20 937 чол. Серед депутатів сільських Рад налічувалося 6118 жінок. Головами сільрад працювали 45, а секретарями — 850 жінок, що становило відповідно 0,9 і 15,8% від загальної кількості працівників даних категорій⁷.

Партійні організації західних областей у повсякденній роботі по вихованню масового радянського активу спиралися насамперед на комуністів, які були цементуючим ядром радянських органів. Серед членів виконкомів процент комуністів найвищим був в обласних Радах — 91,5,

раїнській Радянській державі, Львів, 1968; Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР: У двох книгах. К., 1974. Т. 2; Терлецький В. М. Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938—1958 рр.). К., 1966; Юрчук В. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.). К., 1965; Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. К., 1962 та ін.

* На січень 1947 р. депутати сільських і селищних Рад західних областей УРСР становили 32,0%, обласних — 31,7, районних — 22,9% їх довоєнної кількості. Підраховано за даними Архіву Президії Верховної Ради УРСР (далі — АПВР УРСР), ф. 1, оп. 4, спр. 65, арк. 1, 2, 20, 118, 146; спр. 87, арк. 46.

³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 17, спр. 339, арк. 55—56.

⁴ Там же, оп. 20, спр. 66, арк. 136.

⁵ АПВР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 65, арк. 1, 2, 8—11, 19, 20, 118, 146.

⁶ Там же, арк. 119, 123, 145; Львівський обласний державний архів, ф. Р-2022, оп. 1, спр. 3358, арк. 8.

⁷ АПВР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 65, арк. 120, 122.

а найнижчим у сільських — 1,7%⁸. Це пояснювалося нечисленністю на той час партійних організацій на селі. Серед депутатів обласних Рад демобілізовані з лав Радянської Армії становили 20,7, районних — 23,1, сільських — 13 і селищних — 12,5%. Чимало учасників війни було висунуто на посади голів, їх заступників і секретарів виконкомів сільських Рад. Головами сільрад, наприклад, працювали 1321 фронтовик, секретарями — 931 чол.⁹

Місцеві партійні організації при всебічній допомозі ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У проводили велику роботу по створенню і зміцненню органів Радянської влади в тільки-що возз'єднаному Закарпатті. 22 січня 1946 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила Указ «Про створення Закарпатської області в складі Української РСР», а 24 січня було затверджено склад виконкому Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих¹⁰. Згідно з ним замість Народних комітетів були організовані обласна, 5 міських, 13 окружних, 486 сільських і 22 селищні Ради¹¹, до роботи в яких було залучено широкі маси трудящих. До складу виконкомів окружних та сільських Рад було обрано 4648 чол., у тому числі 912 комуністів і 210 комсомольців. У складі постійних комісій сільських Рад працювали 14 118 активістів¹².

Партійні організації західних областей УРСР велику увагу приділяли підготовці кадрів з місцевого населення. Важливе значення у розв'язанні цього складного завдання відіграли постанови ЦК ВКП(б) від 27 вересня та 19 жовтня 1944 р. «Про хибі в політичній роботі серед населення західних областей України» і «Про зміцнення працівниками сільських, районних та обласних партійних організацій західних областей України і Білорусії», постанова ЦК КП(б)У і РНК УРСР від 16 лютого 1945 р. «Про заходи по підготовці масових кадрів для західних областей УРСР» та постанова ЦК КП(б)У від 10 липня 1945 р. «Про добір і виховання кадрів з активу місцевого населення західних областей УРСР» та ін.¹³.

Розглянувши питання про діяльність Волинського, Львівського, Ровенського, Станіславського, Тернопільського і Чернівецького обласних комітетів партії, серпневий (1946 р.) Пленум ЦК КП(б)У в своєму рішенні підкреслив, що залучення до активної партійної і державної роботи кадрів з активу місцевого населення, висунання їх на керівні посади є необхідними умовами зміцнення органів Радянської влади, розширення їх зв'язків з масами¹⁴.

За рішенням ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У в Москві та Харкові були відкриті спеціальні курси підготовки радянських працівників для західних областей республіки¹⁵. Уже в перший рік їх функціонування (1945 р.) курси закінчили 755 чол. Згодом вони були направлені на посади заступників голів, завідуючих відділами райвиконкомів і секретарів сільських Рад. На курсах, що діяли при республіканських партійних школах, було підготовлено 384 чол.¹⁶.

Багато радянських працівників регіону пройшли підготовку і перепідготовку на обласних постійно діючих курсах, семінарах, у райпартшколах тощо. У Станіславській області, наприклад, у 1946—

⁸ Там же, арк. 8—11, 119.

⁹ Там же, арк. 1, 2, 20, 118, 119, 120, 146.

¹⁰ Відомості Верховної Ради Української РСР, 1947, № 5—6, с. 5.

¹¹ Хайнас В. В., Шершун І. Г. Утворення і зміцнення Рад депутатів трудящих на Закарпатті.— УІЖ, 1972, № 1, с. 26.

¹² АПВР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 65, арк. 119, 123, 145.

¹³ Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР, 1939—1979. Зб. документів і матеріалів. К., 1980, с. 116.

¹⁴ Терлецький В. М. Назв. праця, с. 193.

¹⁵ УІЖ, 1972, № 1, с. 29.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 66, арк. 126; ф. 1, оп. 127, спр. 10, арк. 118.

1949 рр. обласні курси закінчили 2760 голів, заступників голів і секретарів сільських Рад. На 10-денних семінарах при облвиконкомі тільки в травні 1947 р. навчалися 11 362 працівники. В Чернівецькій області на курсах при виконкомі обласної Ради було підготовлено 400 голів та секретарів сільських Рад¹⁷.

Підготовка і перепідготовка радянських кадрів проводилася також на семінарах, організованих при виконкомах районних Рад депутатів трудящих. Так, Калуський райвиконком Станіславської області в 1946 р.— першому кварталі 1947 р. провів 20 семінарів, в роботі яких взяли участь голови, секретарі та актив сільрад. На них було заслухано й обговорено 24 доповіді на політичні теми. Учасники семінарів прослухали ряд лекцій про міжнародне становище, обмінялися досвідом роботи¹⁸.

У 1946/47 навчальному році на дев'ятимісячних курсах у Москві, в Київській, Харківській, Львівській і Закарпатській обласних партійних школах навчалися понад 1400 активістів із Закарпаття¹⁹.

Діюча система підготовки і перепідготовки кадрів сприяла залученню дедалі більшого числа трудящих західних областей УРСР до керівництва місцевими органами Радянської влади. Тільки в 1944—1945 рр. у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській областях з числа місцевого активу на керівну роботу в обласні, міські районні та сільські партійні, радянські, господарські й культурно-освітні органи було висунуто 26 606 чол.²⁰. У 1946 р. названі ділянки роботи очолювали понад 53 тис. працівників з місцевого населення²¹.

Якщо на початку 1946 р. головами і секретарями виконкомів міських і районних Рад у західних областях республіки працювали 86 чол., то у квітні 1947 р.— 187²². Так, головою виконкому Бориславської міської Ради депутатів трудящих було обрано забійника шахти рудоуправління «Укрозокерит» В. П. Халаявка. Робітник І. Ю. Кравчук став головою Дрогобицького облвиконкому, робітник-котельник В. А. Шевцов очолив виконком Мизоцької районної Ради Ровенської області. Син селянина-бідняка М. І. Черничко був обраний заступником голови Мукачівської міської Ради Закарпатської області. У Тернопільській області спочатку головою сільради, а потім головою виконкому Збарзької міської Ради був висунутий М. В. Литвинчук. Місцевий активіст Ф. І. Пізнак став головою Нижне-Устрицького райвиконкому, В. І. Сім'янович — головою виконкому Миколаївської районної Ради депутатів трудящих Дрогобицької області. У Краснянському районі Львівської області головою сільської Ради, а пізніше головою райвиконкому працював селянин-активіст М. І. Мартин²³.

Важливою передумовою піднесення суспільно-політичної активності трудящих західних областей УРСР, зростання їх культурно-освітнього рівня була ліквідація масової неписьменності й малописьменності серед дорослого населення. На початок 1945 р. там налічувалося понад 300 тис. чол., які або зовсім не вміли ні читати, ні писати, або робили це з великими труднощами²⁴. Як вказував В. І. Ленін, «неписьменна людина стоїть поза політикою, її спочатку треба навчити азбуки. Без

¹⁷ Там же, оп. 1—8, спр. 1605, арк. 171; оп. 4, спр. 87, арк. 32; Чернівецький обласний державний архів, ф. Р-3, оп. 2, спр. 95, арк. 25.

¹⁸ Івано-Франківський обласний державний архів, ф. Р-295, оп. 6, спр. 57, арк. 9.

¹⁹ УІЖ, 1972, № 1, с. 29.

²⁰ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 66, арк. 136.

²¹ Правду не здолати. Львів, 1974, с. 157.

²² Юрчук В. Назв. праця, с. 131.

²³ Чернявський Ф. Ф. По пути социализма. Львов, 1978, с. 129; Троян М. В. Того дня зійшло сонце возз'єднання. Ужгород, 1979, с. 126; Радянський селянин, 1946 6 і 16 жовт.

²⁴ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К., 1977, с. 163.

цього не може бути політики, без цього є тільки чутки, плітки, байки, забобони, але не політика»²⁵.

Зразу ж після визволення західних областей УРСР від німецько-фашистських загарбників місцеві Ради під керівництвом партійних організацій розгорнули велику роботу по ліквідації неписьменності й малописьменності. В 1946 р. там діяло 3257 шкіл і 11 729 гуртків, в яких навчалось 211 747 чол.²⁶

На початок 50-х років неписьменність і малописьменність у цьому регіоні в основному були ліквідовані. Це створило ще більш сприятливі умови для залучення до суспільно-політичної діяльності, в тому числі й до керівництва державою, широких мас трудящих.

Вихованню радянського активу, керівних кадрів Рад з місцевого населення сприяли вибори до Верховної Ради СРСР (лютий 1946 р.) і до Верховної Ради УРСР (лютий 1947 р.), широка агітаційно-пропагандистська, масово-політична й організаційна робота, яку розгорнули в зв'язку з виборчою кампанією партійні організації регіону. Вибори до найвищих органів Радянської влади допомогли парторганізаціям виявити «справжніх організаторів, людей з тверезим розумом і з практичною кмітливістю, людей, які поєднують відданість соціалізму з умінням... налагоджувати міцну і дружню спільну роботу великої кількості людей в рамках радянської організації»²⁷.

Українські буржуазні націоналісти намагалися зірвати процес соціалістичного будівництва в західних областях УРСР. Вони чинили терористичні акти проти партійних, радянських, комсомольських і господацьких працівників, активістів та населення. Тільки в 1945 р. оунівські головорізи здійснили 3424 терористичні й диверсійні акції, спрямовані на знищення радянського активу²⁸. Вороги намагалися перешкодити проведенню виборів до центральних і місцевих органів Радянської влади. Вони розповсюджували антирадянські листівки, закликали бойкотувати вибори, палили або обстрілювали виборчі дільниці, руйнували телефонний зв'язок тощо. Подібні провокації напередодні виборів до Верховної Ради СРСР українські буржуазні націоналісти вчинили, наприклад, у ряді сіл Тербовлянського, Золотниківського, Підгаєцького, Великоглибочацького, Товстенського, Бережанського, Копичинського, Мельнице-Подільського і Чортківського районів Тернопільської області²⁹.

Проте намагання ворога були марними. Трудячі західних областей УРСР під керівництвом партійних організацій успішно провели виборчу кампанію. До Верховної Ради СРСР було обрано 39, а до Верховної Ради УРСР — 96 кандидатів у депутати — найкращих представників робітничого класу, селянства та інтелігенції регіону³⁰.

Незважаючи на ряд труднощів, викликаних різким скороченням депутатського складу, відсутністю досвідчених радянських кадрів, низьким культурно-освітнім рівнем населення тощо, Ради депутатів трудящих західних областей УРСР протягом двох перших років після закінчення Великої Вітчизняної війни виховали чималий радянський актив. Проте завдання дальшого розвитку соціалістичної демократії, впровадження передбаченого Радянською Конституцією порядку формування місцевих органів державної влади не могли бути виконані без поновлення депутатського складу, залучення до управління державою дедалі

²⁵ Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт.— Повне збір. творів, т. 44, с. 165.

²⁶ Терлецький В. М. Назв. праця, с. 197.

²⁷ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Повне збір. творів, т. 36, с. 182.

²⁸ Масловський І. Дорога в безодню. Львів, 1978, с. 163.

²⁹ Радянська Тернопільщина 1939—1958: Документи і матеріали. Львів, 1971, с. 191—193.

³⁰ Торжество історичної справедливості..., с. 671.

ширших верств робітників, селян і трудової інтелігенції. А цього можна було досягти тільки шляхом проведення виборів до місцевих Рад.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради УРСР від 20 вересня 1947 р. вибори до місцевих Рад республіки були призначені на 21 грудня того ж року. До їх проведення було залучено широкий актив. Наприклад, у Чернівецькій області він налічував 60 тис. чол.³¹. У Львівській області тільки членами виборчих комісій працювали близько 55 тис. активістів³². У день виборів за кандидатів у депутати голосувало 99,9% виборців³³. Це свідчило про зростання політичної активності трудящих, про їх відданість Радянській владі.

В результаті перших повоєнних виборів у місцеві Ради депутатів трудящих «до самостійної участі в управлінні державою не теоретично, а практично»³⁴, за словами В. І. Леніна, були залучені широкі маси трудівників міст і сіл західних областей УРСР. Загалом до місцевих органів Радянської влади в регіоні було обрано близько 83 тис. найактивніших представників робітничого класу, селянства і трудової інтелігенції³⁵. Переважна більшість з них депутатами були обрані вперше. Так, у Дрогобицькій області вони становили 82,0%, в тому числі серед депутатів селищних Рад — 94,5, міських обласного підпорядкування — 90,4, міських районного підпорядкування — 89,2, в сільських — 88,0, в районних — 87,7, в обласних Радах — 65,7%³⁶. У Станіславській області процент вперше обраних депутатів до місцевих Рад становив 94,6³⁷. У місцевих Радах Львівської області вперше обраних було 83%, а у Волинській — близько 90%³⁸.

Вибори до місцевих Рад ще раз продемонстрували трудівникам міст і сіл регіону, що Радянська влада є дійсно «небувалим ще ніде народним парламентом нового типу»³⁹. Так, з 22 440 депутатів місцевих Рад Дрогобицької і Станіславської областей другого скликання робітників і селян налічувалося 17 013, або 75,8% від загального числа депутатів⁴⁰. У Закарпатській області серед депутатів сільських Рад робітників і селян було 4974 чол., що становило 78,9% від загальної кількості депутатів⁴¹. Переважну більшість обраних становили уродженці західних областей УРСР. Наприклад, депутатами Чернівецької обласної Ради були обрані голова сільськогосподарської артілі «Перемога» Кельменецького району В. С. Ткач, голова колгоспу в с. Шинківцях Новоселицького району К. Г. Андрійчук, голова колгоспу ім. Т. Г. Шевченка Хотинського району І. М. Колодрібський. Селянина В. М. Гуменюка було висунуто на посаду голови Заставнівського райвиконкому, син селянина-бідняка з с. Витилівки Кіцманського району Є. Т. Карп'юк обраний заступником голови виконкому Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих⁴².

У місцевих Радах регіону були широко представлені жінки. У Дрогобицькій області серед депутатів їх налічувалося 3088, або 31,9%⁴³, а в Станіславській — 3962, або 31,3% від загального числа депутатів⁴⁴.

³¹ Чернівецький обласний державний архів, ф. 1, оп. 2, спр. 513, арк. 6.

³² Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, т. 2, с. 18—19.

³³ АПВР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 346, арк. 7—9.

³⁴ Ленін В. І. Сьомий екстрений з'їзд РКП(б).— Повне збір. творів, т. 36, с. 69.

³⁵ АПВР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 121, арк. 1—4.

³⁶ Львівський обласний державний архів, ф. Р-2022, оп. 1, спр. 367, арк. 2—7.

³⁷ Івано-Франківський обласний державний архів, ф. Р-295, оп. 5, спр. 388, арк. 1—6.

³⁸ АПВР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 97, арк. 115, 116.

³⁹ Ленін В. І. Промова в Московській Раді.— Повне збір. творів, т. 36, с. 222.

⁴⁰ Львівський обласний державний архів, ф. Р-2022, оп. 1, спр. 367, арк. 2—7; Івано-Франківський обласний державний архів, ф. Р-295, оп. 5, спр. 388, арк. 1—6.

⁴¹ Торжество історичної справедливості, с. 672.

⁴² Рад. Буковина, 1949, 26 груд.

⁴³ Львівський обласний державний архів, ф. Р-2022, оп. 1, спр. 367, арк. 2—7.

⁴⁴ Івано-Франківський обласний державний архів, ф. Р-295, оп. 5, спр. 888, арк. 1—6.

Так, депутатом Закарпатської обласної Ради була обрана передова ланкова колгоспу ім. Леніна з с. Великі Лучки Мукачівського округу Г. М. Ладані, а депутатами Чернівецької обласної Ради — краща колгоспниця колгоспу ім. О. Кобилянської Вашківського району П. О. Дарій, знатна ланкова артiлі ім. Леніна Заставнівського району І. Ф. Перепужняк, трактористка Чернівецької МТС М. М. Парашук, селянка с. Черешеньки Вишницького району О. І. Товарницька, депутатом Бродівської районної Ради Львівської області — О. В. Романець, а Герцаївської районної Ради — О. П. Подільчук⁴⁵.

Місцеві органи державної влади західних областей республіки були багатонаціональними за своїм складом. У них по-братерському співробітничали представники багатьох націй і національностей, що проживали в регіоні. Наприклад, у складі депутатів місцевих Рад Дрогобицької області українців було 9056, росіян — 318. Стільки ж було представників й інших національностей⁴⁶. Значну питому вагу серед депутатів становила молодь. Так, депутатів віком до 30 років на Станіславщині налічувалося 3234, або 25,4%, в тому числі комсомольців — 2,7%⁴⁷.

Важливу роль у дальшому зміцненні Радянської влади в західних областях УРСР, залученні до державного будівництва нових верств трудящих відіграли вибори до місцевих Рад, що відбулися 17 грудня 1950 р. До їх підготовки і проведення було залучено більш ширший актив, ніж у попередні вибори. Тільки членами обласних, окружних, районних, міських, сільських і селищних виборчих комісій працювали понад 200 тис. чол., у тому числі 2172 комуністи, 12 599 комсомольців і 189 495 безпартійних активістів⁴⁸.

Трудящі регіону знову з високою одноставністю проголосували за кандидатів блоку комуністів і безпартійних. До безпосереднього управління державою були залучені широкі маси трудящих. Тільки до обласних і сільських Рад було обрано 68 666 чол.⁴⁹ При цьому переважна більшість з них депутатами обрані були вперше. У Чернівецькій області, наприклад, серед депутатів сільських Рад вперше обраних було 3823, тобто 71,7%, а в Тернопільській — 8081, або 73,8%⁵⁰.

До місцевих органів Радянської влади в західних областях УРСР були обрані представники багатьох націй і національностей. Так, серед депутатів сільських Рад українці становили 94,3, росіяни — 1,4, молдавани — 1,4, білоруси — 0,9%. В складі депутатів були також румуни, євреї, угорці, поляки, вірмени та представники інших народів, які разом становили 2,0% від загального числа депутатів. Майже третину депутатів сільських Рад становили юнаки і дівчата. Депутатів віком до 30 років налічувалося 21 565, або 31,7%⁵¹.

Отже, у місцевих Радах депутатів трудящих західних областей Української РСР третього скликання були представлені всі класи і соціальні групи населення, молодь і люди старшого покоління, представники багатьох національностей. Працюючи пліч-о-пліч, вони разом розв'язували завдання як місцевого, так і загальнодержавного значення.

Таким чином, завдяки багатогранній і систематичній допомозі ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, Президії Верховної Ради СРСР і Президії Верховної Ради УРСР, копiткій організаторській та ідеологічній роботі партійних організацій і радянських органів за повоєнне п'ятиріччя до

⁴⁵ Рад. селянин, 1949, 14 січ.; Рад. Буковина, 1947, 26 груд.; Чернівецький обласний державний архів, ф. 1, оп. 2, спр. 720, арк. 48.

⁴⁶ Львівський обласний державний архів, ф. Р-2022, оп. 1, спр. 367, арк. 2—7.

⁴⁷ Івано-Франківський обласний державний архів, ф. Р-295, оп. 5, спр. 888, арк. 1—6.

⁴⁸ АПВР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 311, арк. 121—123.

⁴⁹ Там же, спр. 183, арк. 1; спр. 219, арк. 9.

⁵⁰ Там же, спр. 220, арк. 165, 138.

⁵¹ Там же, спр. 183, арк. 6, 105—107.

управління державою були залучені широкі маси трудящих західних областей УРСР. Тільки депутатами місцевих Рад у 1945—1950 рр. працювали близько 150 тис. кращих представників робітничого класу, селянства і народної інтелігенції. Численний актив з місцевого населення залучався до роботи в місцевих Радах через створені при них постійні комісії, а також шляхом участі в підготовці і проведенні виборчих кампаній.

Виховання масового радянського активу сприяло посиленню зв'язків трудящих регіону з апаратом державної влади й управління, що в свою чергу позитивно впливало на зміцнення органів Радянської влади на місцях, поліпшення їх діяльності. Спираючись на вихований радянський актив, Комуністична партія і Радянська держава мобілізували трудівників міст і сіл регіону на успішне здійснення планів соціалістичного будівництва.

СПІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ СЕКЦІЇ МОДР І ПОЛІТИКО-ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ УСРР ПО ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОМУ ВИХОВАННЮ ТРУДЯЩИХ (1926 — 1933 рр.)

В. П. КАМИШНИКОВА (Харків)

Міжнародна пролетарська солідарність — один з найважливіших виявів марксистсько-ленінського світогляду, об'єктивна закономірність революційного перетворення суспільства, невід'ємна частина ідеології й політики робітничого класу.

Важливу роль у розвитку пролетарської солідарності відіграла Міжнародна організація допомоги борцям революції (МОДР), створена 30 листопада 1922 р. за рішенням IV конгресу Комінтерну¹. Основним її завданням було «подання матеріальної, політичної допомоги жертвам революційної класової боротьби в усіх країнах шляхом пробудження й активного розвитку міжнародної солідарності трудящих»².

Свою діяльність МОДР проводила під безпосереднім керівництвом Комінтерну, в тісному зв'язку з іншими міжнародними організаціями (КІМом, Профінтерном, Міжнародною робітничою допомогою). Вона мала національні секції, які вели роботу по вихованню широких трудящих мас у дусі пролетарського інтернаціоналізму. Невід'ємною складовою частиною радянської секції МОДР була її українська секція, організована в 1923 р.³ Її діяльність по розвитку дружніх зв'язків з трудящими зарубіжних країн особливо активізувалася у другій половині 20-х років. Українська секція МОДР у зазначений період провела ряд масових інтернаціональних кампаній солідарності з ними. Одне з провідних місць в їх організації належало політико-освітнім закладам УСРР.

Вивчення та узагальнення досвіду, нагромадженого цими закладами, має не тільки наукове, а й велике практичне значення у справі інтернаціонального виховання трудящих, особливо молодого поко-

¹ Коммунистический Интернационал в документах (решения, тезисы и воззвания конгресса Коминтерна и пленумов 1919—1931 гг.) М., 1934, с. 461.

² 10 лет МОПР в резолюциях и документах 1922—1932 гг. М., 1932, с. 29.

³ Довгопол В. М. З історії Міжнародної організації допомоги борцям революції на Україні в 20-х роках. — Питання історії народів СРСР. Харків, 1971. Вип. 12, с. 77.

ління. Проте це питання ще не знайшло належного висвітлення в радянській історіографії⁴. Автор даного повідомлення робить спробу певною мірою дослідити його.

Діяльність МОДР Української СРР — одна з яскравих сторінок в історії нашої республіки. За роки свого існування ця організація багато зробила у справі подання матеріальної допомоги зарубіжним революціонерам, виховання трудящих республіки в дусі пролетарського інтернаціоналізму. Виконуючи вказівку В. І. Леніна про те, що «інтернаціоналізм полягає не у фразах, не у висловленні солідарності, не в резолюціях, а в ділі»⁵, радянські люди активно відгукувалися на всі важливі події, пов'язані з класовою і національно-визвольною боротьбою за кордоном, подавали моральну й матеріальну допомогу борцям за життєві інтереси трудящих. Секції МОДР існували у кожному місті й селі, майже на всіх підприємствах республіки.

У квітні 1926 р. ЦК КП(б)У закликав окружками Компартії України посилити керівництво роботою низових модрівських організацій і запропонував виділити відповідальних представників для постійної роботи в окружних осередках МОДР⁶. 28 листопада 1929 р. Центральний Комітет Міжнародної організації допомоги борцям революції України скликав у Харкові агітаційно-пропагандистську нараду, в роботі якої взяли участь представники десяти окружних модрівських організацій. А 1—4 грудня того ж року у Москві відбулася всеокупа аналогічна нарада МОДР⁷. На них було накреслено план роботи клубних закладів країни по вихованню трудящих у дусі інтернаціоналізму. Зокрема, планувалося проведення тематичних вечорів, на яких із спогадами мали виступати учасники російського революційного руху й політемігранти, влаштовуватися художні виставки літератури та інших матеріалів про роботу МОДР тощо.

Українська секція Міжнародної організації допомоги борцям революції проводила свою роботу в трьох напрямках: залучення до руху інтернаціональної солідарності найширших верств трудящих республіки і подання матеріальної підтримки зарубіжним революціонерам; шефство над політичними в'язнями у капіталістичних країнах; подання всебічної допомоги політемігрантам.

Форми роботи модрівських організацій УСРР були різноманітними. Серед них важливе значення мало проведення різноманітних політичних кампаній, мітингів, зборів, інтернаціональних вечорів та ін.

Велику роль в інтернаціонально-виховній роботі МОДР України відігравала, зокрема, її участь у проведенні міжнародних кампаній, присвячених знаменним політичним датам. Серед них найбільш широко відзначався день Паризької Комуни — 18 березня, який став сим-

⁴ Аврус А. И. МОПР в борьбе против террора и фашизма 1922—1939 гг. Саратов, 1976; Васильева А. Н. Из истории интернационального воспитания трудящихся (к 50-летию советской секции МОПР). — История СССР, 1973, № 2; Гусаров В. К. Діяльність модрівських організацій Української РСР у справі зміцнення інтернаціональних зв'язків з зарубіжним пролетаріатом (1922—1928 рр.). — Питання нової та новітньої історії. К., 1972. Вип. 4; Кравченко В. В. МОДР на Дніпропетровщині в 1922—1932 рр. — УІЖ, 1972, № 11; Львунин Ю. А. Из истории создания и первых лет деятельности советской секции Международной организации помощи борцам революции (1922—1928). — Вестник МГУ, История, 1973, № 1; Гващенко В. В. Діяльність організації МОДР Української РСР по інтернаціональному вихованню трудящих (1933—1937). — УІЖ, 1975, № 5; Пиковская Р. И. Деятельность советской секции МОПР в 1922—1932 гг. М., 1970; Стальный В. А. Роль МОПР СССР в развитии интернациональных связей советского народа (1922—1939 гг.). — Ученые записки Куйбышевского государственного педагогического института им. В. В. Куйбышева, кафедра всеобщей истории, 1960. Вып. 60; Фещенко Р. А. Партиіне керівництво діяльністю МОДР на Україні по інтернаціональному вихованню трудящих (1926—1932 рр.). — УІЖ, 1971, № 8.

⁵ Ленін В. І. Криза назріла. — Повне зібр. творів, т. 34, с. 265.

⁶ Бюлетень Всеукраїнського ЦК МОДР, 1926, № 9, с. 111.

⁷ Червоний клич (орган ЦК МОДР УСРР), 1930, № 54, с. 7.

волом інтернаціональної солідарності революційного пролетаріату, а також й інші дати — день Кантонської Комуні — 12 грудня, Міжнародний антивоєнний день — 1 серпня, Міжнародний день боротьби з безробіттям — 6 березня. Широко святкувалося 1 Травня — день єднання пролетарських сил у світовому масштабі. Під час підготовки і святкування Великого Жовтня основна увага зверталася на міжнародне значення першої в світі соціалістичної революції та будівництва нового суспільства в СРСР. Інтернаціональну спрямованість мало й відзначення інших революційних подій. Так, у 1925 р. минула перша річниця з дня смерті засновника Болгарської комуністичної партії Д. Благоева. Вона відзначалася і в УСРР. Зокрема, на мітингу трудящих Одеси, які зібралися 7 травня 1925 р. в інтернаціональному клубі ім. К. Маркса, було прийнято резолюцію, де зазначалося, що «справа, за яку боровся Благоев, є загальною для всього світового пролетаріату і трудящі всього світу доведуть її до кінця»⁸.

Важливу роль у формуванні класової свідомості трудящих, їх інтернаціональному вихованні відігравали так звані «живі газети», учасники яких підтримували тісний зв'язок з осередками МОДРу. Вони брали участь в організації матеріальної допомоги міжнародному революційному руху, жертвам фашистського терору в країнах капіталу, політв'язням та їх сім'ям. На сценах клубів у художній, театралізованій формі вони пропагували модрівські ідеї. Так, у Харкові в 1926 р. оточком МОДР організував «живу газету» під назвою «Не забувайте нас»⁹. У своїх виступах її учасники рішуче засуджували вироки Сакко і Ванцетті, судовий процес над 500 учасниками татарбунарського повстання в Румунії та інші злочини реакції. Вони виступали у виробничих колективах міста і мали великий успіх. Збори від їх виступів йшли на користь політв'язнів у країнах капіталу¹⁰.

Багато клубів республіки ставили вистави, виручка від яких надходила у фонд допомоги міжнародному пролетаріату. Так, 22 серпня 1926 р. в Херсоні у клубі металістів відбувся вечір, присвячений страйкуючим англійським робітникам. На ньому була поставлена вистава за п'єсою І. Тобілевича «Наймичка»¹¹. Збори від неї надійшли до страйкарів Великобританії. Тільки в 1926 р. трудящі України зібрали у фонд допомоги їм 763 тис. крб.¹².

Підвищенню ефективності інтернаціонального виховання в республіці сприяло проведення в серпні 1926 р. Тижня допомоги фізкультурників МОДРу. Під час нього влаштовувалися спортивні виступи, змагання, свята. Зібрані від їх проведення кошти також йшли на допомогу зарубіжним революціонерам¹³.

Під час святкування 10-річчя Комінтерну (1929 р.) активну участь у популяризації його діяльності взяли, зокрема, одеські осередки МОДР, які оголосили конкурс на краще проведення бесід, присвячених цій даті. Вони провели тематичні збори в інтернаціональному клубі моряків з іноземних пароплавів Одеського порту, на яких були присутні англійці, німці, норвежці, греки, араби, французи, ірландці та представники інших народів. Учасники зборів надіслали вітальну телеграму Міжнародному антифашистському конгресу¹⁴.

Велика увага у досліджуваній період приділялася інтернаціональному вихованню молодого покоління нашої країни. На XIV з'їзді партії (1925 р.) підкреслювалося: «Пов'язання вимог повсякденного життя молоді з інтересами робітничого класу в цілому, а значить, і госпо-

⁸ Известия (Одесса), 1925, 15 мая.

⁹ Червоний клич, 1926, № 16, с. 30.

¹⁰ Червоний клич, 1928, № 2 (31), с. 11.

¹¹ Рабочий, 1926, 25 авг.

¹² Пролетарій, 1926, 23 верес.

¹³ Пролетарій, 1926, 1 авг.

¹⁴ Стальний В. А. Указ. соч., с. 130.

дарського будівництва соціалізму в СРСР, розуміння ролі СРСР, як бази соціалізму в усьому світі, і ролі нашої партії, як міжнародної сили, що повинна всемірно зміцнювати зв'язки з революційною молоддю пролетаріату всіх країн, — ось специфічні *теперішні* рейки інтернаціонально-революційного виховання молоді»¹⁵.

Вихованню інтернаціональних почуттів у молодого покоління Країни Рад сприяли, зокрема, гуртки юних друзів МОДРу (ЮДМ), створені при клубах і Будинках культури. Вони відіграли важливу роль у посиленні матеріальної допомоги жертвам політичного терору в країнах капіталу й зміцненні міжнародної пролетарської солідарності. Кількість членів ЮДМ у республіці невпинно зростала. Так, учні Слобожанської школи Краснокутського району на Харківщині (1930 року), ознайомившись з життям трудящих мас і революційними подіями у капіталістичних країнах, вступили в гурток юних друзів МОДРу. Вони звернулися до всіх учнів району із закликом розгорнути широку роботу по збору коштів на допомогу зарубіжним революціонерам¹⁶.

На юнацькому інтернаціональному конгресі, який відбувся у Києві в листопаді 1933 р., зазначалося, що школярі беруть активну участь у всіх політичних кампаніях Міжнародної організації допомоги борцям революції. На той час гуртки ЮДМ на Україні організували понад 150 модрівських ударних бригад та засіяли 27 гектарів посівної площі на користь МОДРу, провели 160 інтернаціональних суботників, надіслали за кордон 1200 листів і склали договори про соціалістичне змагання з піонерами Німеччини, Іспанії, Бельгії, Латвії, Польщі за краще проведення модрівської роботи¹⁷.

Отже, форми й методи агітаційної роботи політико-освітніх закладів України постійно розвивалися і збагачувалися, поповнювалися новим змістом, сприяли пропаганді революційної боротьби міжнародного пролетаріату.

Важливим аспектом спільної діяльності політико-освітніх закладів УСРР й української секції МОДР було шефство над в'язнями у країнах капіталу. На I Всесоюзному з'їзді Міжнародної організації допомоги борцям революції (1925 р.) було прийнято спеціальне Положення, в якому, зокрема, підкреслювалося: «Шефство над політв'язнями є найкращий конкретний засіб виявлення класової солідарності широких мас трудящих СРСР до борців революції у буржуазних країнах»¹⁸.

Українська секція МОДР у 1926 р. взяла шефство над політв'язнями 29 тюрем капіталістичних країн. Так, Одеська окружна організація встановила зв'язки з 45 учасниками татарбунарського повстання — в'язнями бухарестської тюрми¹⁹ та з 29 з кишинівської. 24 модрівські осередки Дніпропетровська підтримували зв'язки з політичними в'язнями, які знаходилися в тюрмах Монжі (Іспанія), Каподістрія (Італія), Кракова (Польща) та ін.²⁰

Велику роботу по інтернаціональному вихованню трудящих проводили клубні заклади УСРР. У своїй діяльності вони спиралися на постанову Президії Всеукраїнської ради профспілок (1931 р.), у якій зазначалося: «Президія ВУРПС зобов'язує всі організації: а) роботу МОДР серед робітників та службовців включити до спільного плану

¹⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 3, 1924—1927, с. 276.

¹⁶ Фарфоровский В. В. Патриотическое и интернациональное воспитание школьников. К., 1978, с. 58—59.

¹⁷ Комуністична освіта, 1934, № 4, с. 22—23.

¹⁸ Первый Всесоюзный съезд МОПР: Стеногр. отчет. М., 1925, с. 229.

¹⁹ Известия (Одесса), 1926, 18 марта.

²⁰ МОПР (орган Днепропетровского окружкома МОПР), 1928, № 2, с. 41; № 3, с. 11.

масово-культурної роботи на підприємствах (організація різних гуртків, проведення інтернаціональних вечорів, листування з підшефними політв'язнями капіталістичних тюрем); б) зобов'язати профспілкові клуби, червоні кутки включити до фондів їх бібліотек модрівську літературу, організувати спеціальні виставки МОДР, використовуючи заводську пресу для висвітлення інтернаціональної роботи модрівських організацій»²¹.

Важливими формами діяльності клубних закладів були агітсуди над білим терором²², що являли собою інсценізовані доповіді, та агіт-вагони, з площадок яких виступали іноземні робітники. Вони розповідали про тяжке становище політв'язнів у країнах капіталу²³. Поширювалася також і така форма клубної роботи, як проведення інтернаціональних вечорів. Так, лише у Луганську за останні два місяці 1932 р. робітничі клуби провели 7 таких вечорів²⁴.

Важливе місце в ідейно-виховній діяльності організацій МОДР відводилося засобам наочної агітації (плакати, листівки, діапозитиви тощо). Вони викривали свавілля влади і знайомили з боротьбою революціонерів Заходу.

У селах активісти МОДРу також проводили велику роботу. Вони збирали газетні й журнальні матеріали, які висвітлювали політичні події та факти фашистського терору в країнах капіталу, і наклеювали їх на сторінках спеціальних альбомів. Сам процес колективного збору матеріалу, його класифікація та оформлення альбомів значною мірою сприяли вихованню активістів осередків МОДР, залученню їх до вивчення питань класової боротьби в буржуазних країнах²⁵.

Важливе значення для зміцнення дружніх зв'язків з політемігрантами мало проведення політико-освітньої роботи в республіці серед них, у якій активну участь брала українська секція МОДР.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції СРСР був єдиною в світі країною, яка гарантувала «право притулку для пролетарських і національно-революційних політемігрантів, де останні користувалися всіма правами й одержували всесвітню підтримку»²⁶.

Для розв'язання питань, пов'язаних з прийняттям і обслуговуванням політемігрантів, навесні 1923 р. у Москві було організовано Товариство допомоги їм. 21 жовтня того ж року почало свою роботу Всеукраїнське товариство допомоги політемігрантам з центральним правлінням у Харкові та відділеннями в Києві й Одесі²⁷.

Підвищення ідейно-політичного рівня емігрантів, залучення їх до громадського життя трудящих Радянського Союзу були одними з головних аспектів діяльності політико-освітніх закладів УСРР. До цього їх закликала, зокрема, резолюція II пленуму ЦК МОДР СРСР (1931 р.), в якій указувалося на необхідність розгорнути виховну роботу серед політичних емігрантів²⁸.

Велику роботу в цьому напрямі проводили інтернаціональні клуби та організовані при них секції. Такі клуби діяли в Одесі, Харкові й Полтаві²⁹. Характерною рисою їх роботи була масовість. Так, Бал-

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 1445, арк. 37.

²² Червоний кліч, 1927, № 30, с. 16.

²³ Червоний кліч, 1931, № 29, с. 12.

²⁴ Червоний кліч, 1932, № 5–6, с. 14.

²⁵ Уткес Д. На службі інтернаціонального виховання. М., 1928, с. 63.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 1, арк. 58.

²⁷ Аврус А. И. Указ. соч., с. 120.

²⁸ Червоний кліч, 1931, № 9, с. 11.

²⁹ Полтавський обласний державний архів (далі ПОДА), ф. Р—1868, оп. 1, спр. 41, арк. 56; Харківський обласний державний архів (далі ХОДА), ф. Р—1010, оп. 1, спр. 1535, арк. 10; Одеський обласний державний архів (далі ООДА), ф. 969, оп. 3, спр. 466, арк. 42, 45.

канський клуб у Харкові (1928 р.) об'єднав 300 політемігрантів з Греції, Угорщини й Болгарії³⁰.

Для підвищення ідейно-політичного рівня членів клубів при секціях створювалися школи політемігрантів, де слухачам читалися лекції на політичні та економічні теми. Багато уваги в них приділялося також і питанням революційного руху в країнах капіталу, тактиці революційної боротьби. Так, в Одесі з доповіддю про політичне становище у Болгарії та діяльність Болгарської комуністичної партії в 1926 р. виступив Г. Димитров³¹.

В інтернаціональних клубах часто проводилися концерти, вистави, демонструвалися кінофільми, влаштовувалися художні та книжкові виставки. Вони мали бібліотеки, читальні зали, кімнати відпочинку, різні кутики (ленінський, МОДР, військовий та ін.)³². В клубах обиралися правління, до складу яких входили представники від усіх секцій. Їх кандидатури обговорювалися на загальних зборах членів клубу. Правління обирало робочу трійку, яка й керувала його діяльністю. При кожному клубному закладі функціонували масова, художня, бібліотечна та господарча комісії. Політичні емігранти брали участь в усіх інтернаціональних вечорах та інших політичних заходах, які проходилися в клубах. Так, на одному з таких вечорів у Харкові (травень 1926 р.) виступали емігранти з Польщі та Китаю³³.

Інтернаціональна бригада політемігрантів із західноукраїнської, ассирійсько-лезгінської, польської та інших секцій взяла, наприклад, активну участь у проведенні 23 інтернаціональних вечорів у травні-вересні 1930 р. Спільно з представниками китайської секції вона організувала, зокрема, інтернаціональний вечір, присвячений 5-річчю повстання в Шанхаї. Його відвідали близько 1 тис. чол.³⁴. Метою таких інтернаціональних вечорів було показати в живій, художній формі боротьбу революційних мас у різних за політичним й економічним становищем капіталістичних країнах. Наприклад, організовувалися вечори, присвячені будь-якій слаборозвинутій країні (наприклад, Латвія) та одній з великих імперіалістичних держав (Англія). На них робилися короткі доповіді, в яких розповідалося про політичне становище у цих країнах, класову боротьбу пролетаріату. Потім із спогадами про життя і свою революційну діяльність виступали політемігранти. Такі вечори були проведені у Дніпропетровську, Одесі та інших містах республіки.

Таким чином, політико-освітні заклади УСРР спільно з українською секцією МОДР відіграли важливу роль в інтернаціональному вихованні трудящих, у розширенні й зміцненні братніх зв'язків робітників і селян республіки з трудящими капіталістичних країн, поданні моральної та матеріальної допомоги зарубіжним пролетарям в їх боротьбі за мир, демократію і соціалізм. Підтвердженням цього є оцінка, яку дав Г. Димитров діяльності МОДР у доповіді на VII конгресі Комінтерну. Він, зокрема, підкреслив, що модрівські організації завдяки всебічній допомозі ув'язненим та їх сім'ям, політичним емігрантам, революціонерам й антифашистам врятували життя багатьом борцям робітничого класу в різних країнах. «Той з нас, хто сидів у в'язниці, — говорив він, — сам безпосередньо відчув на собі величезне значення діяльності МОДР»³⁵.

³⁰ ООДА, ф. 969, оп. 3, спр. 466, арк. 42, 45.

³¹ Там же.

³² Там же, спр. 466, арк. 45; спр. 584, арк. 6.

³³ Вісті, 1926, 5 трав.

³⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 82, оп. 1, спр. 29, арк. 46.

³⁵ Димитров Г. Избранные произведения. София, 1968. Т. 1, с. 712.

ВПЛИВ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА РОЗВИТОК РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ В ПІВНІЧНІЙ БУКОВИНІ (1917—1920 рр.)

Л. І. ВАСЮК (Чернівці)

Жодна подія в історії людства не може зрівнятися з Великою Жовтневою соціалістичною революцією за силою впливу на країни і народи, на їх історичну долю. Вона стала головною подією ХХ ст., яка, докорінно змінивши хід розвитку всього людства, відкрила нову еру — еру переходу народів світу від капіталізму до соціалізму.

Завдяки перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції український народ створив свою суверенну державу. В зв'язку з цим виникло питання про возз'єднання відторгнених раніше від України земель, серед яких була і Північна Буковина. Його вирішенню сприяв революційно-визвольний рух на окупованих територіях, який бурхливо зростав під впливом Жовтня. Своїм вістрям він був спрямований проти іноземних та «своїх» поневолювачів. У його основі лежало прагнення відторгненої частини українського народу до возз'єднання із своїми єдинокровними братами.

Трудящі Північної Буковини розуміли, що возз'єднання краю з Радянською Україною означатиме їх соціальне і національне визволення. Тому їх революційна боротьба після перемоги Жовтня стала ще більш рішучою, організованою та послідовною. Це питання й висвітлюється у пропонованому повідомленні.

В своїх «дослідженнях» австро-угорські та румунські буржуазні історики висвітлювали минуле Північної Буковини у спотвореному вигляді. Справді наукова розробка і висвітлення цієї проблеми, зокрема революційно-визвольної боротьби трудящих краю, належить радянським історикам. Наприклад, Ф. П. Шевченко в своїх працях¹ уперше в науковій літературі визначив найважливіші етапи історії революційного руху на Північній Буковині, показав вплив Жовтня на його розвиток, органічний зв'язок між революційними подіями в Росії, на Україні й у розглядуваному краї. Боротьбу трудящих Північної Буковини за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з УСРР вивчали К. Г. Ципко, І. І. Компанієць, В. М. Курило, В. М. Ботушанський та ін.² Їх праці є певним внеском у розробку проблеми революційно-визвольного руху, зокрема, на західноукраїнських землях. Однак ця тема потребує дальшого вивчення.

В жовтневі дні 1917 р. у Росії перемогла соціалістична революція. Зразу ж після цього трудящі України при підтримці великого російського народу почали активну боротьбу за встановлення в краї Радянської влади. Виражаючи їх волю, I Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся у грудні того ж року в Харкові, прийняв рішення про створення Української Радянської держави і проголосив її федеративний зв'язок з РСФРР. Проте частина західноукраїнських земель, у тому числі й Північна Буковина, залишалася ще в складі сусідніх буржуазних держав.

Окрилені перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, трудящі буковинці різко посилити боротьбу за визволення та возз'єднання з УСРР.

Звістка про перемогу Жовтневої революції в Росії, проголошення там Радянської влади й про перші її декрети викликала хвилю мітингів і демонстрацій у Північній Буковині. На багатолюдних мітингах

¹ Шевченко Ф. П. Революция в России и Буковина в 1917—1918 годах.— Вопросы истории, 1947, № 10; Селянський рух на Буковині в 40-х роках ХІХ ст.: Передмова. К., 1949 та ін.

солдатів 8-ї російської армії й населення краю в листопаді 1917 р. висловлювалася цілковита підтримка Жовтневої революції та готовність захищати її збройною силою².

Робітники й селяни Північної Буковини та Хотинщини розгорнули активну боротьбу за встановлення в краї Радянської влади. Всюди створювалися революційні комітети, які проводили в життя декрети II Всеросійського з'їзду Рад. Особливо велику роботу в даному напрямі провели делегати цього з'їзду від Хотинського повіту більшовики Л. Томах і Н. Адажій. Їх розповіді про виступи на з'їзді В. І. Леніна знаходили найгарячіший відгук у серцях трудящих. Л. Томах і Н. Адажій привезли значну кількість революційної літератури, зокрема багато примірників ленінських Декретів про мир та землю, й роз'яснювали докладно їх зміст і значення населенню краю.

Радянська влада на території Хотинського повіту й Північної Буковини встановлювалася в ході жорстокої боротьби проти буржуазних націоналістів. Викриваючи антинародну сутність їх політики, більшовики проводили роботу по підвищенню політичної свідомості трудящих, піднімали їх на боротьбу за владу.

Вже у грудні 1917 р. Ради діяли майже в усіх селах Хотинщини. Якщо раніше значну вагу в керівництві ними мали угодовські елементи, які всіляко саботували виконання прийнятих рішень, то наприкінці листопада — в грудні 1917 р. вони були в основному усунуті з Рад. Діяльність останніх почали спрямовувати більшовицькі організації краю.

В боротьбу за Радянську владу активно включилося селянство. 8—9 січня 1918 р. відбувся IV селянський з'їзд Хотинського повіту, який проголосив перехід влади на місці до Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. Рішення з'їзду відіграли важливу роль у мобілізації трудящих мас на здійснення революційних перетворень на Хотинщині.

Однак влада Рад проіснувала в краї недовго. У листопаді 1918 р. війська королівської Румунії вторглися в Північну Буковину й незабаром повністю її окупували. Проти волі населення вона була включена до складу цієї країни. Це був акт грубого насильства і сваволі.

Нова окупаційна влада насамперед намагалася придушити опір трудящих, ізолювати їх від революціонізуючого впливу Країни Рад, перетворити край у джерело дешевої сировини й продовольства, а його населення — в слухняних рабів. Цьому рішуче протидіяло трудове населення Північної Буковини, яке з новою силою піднялося на боротьбу проти імперіалістичного гніту та іноземного рабства, за возз'єднання з Радянською Україною.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції сприяла утворенню в багатьох країнах світу комуністичних партій, які очолили революційно-визвольний рух трудящих. У важких умовах іноземної окупації в Північній Буковині також формувалися підпільні комуністичні організації. З листопада 1918 р. в Чернівцях, у Народному домі (нині вулиця Українська, 31), відбулася нарада їх членів, які прибули на Всебуковинське віче. Вона стала організаційним початком створення Комуністичної партії Північної Буковини. До складу її першого Центрального Комітету, обраного на нараді, ввійшли С. Гуцуляк, І. Клевчук, С. Канюк, Д. Канюк, Ю. Пентелейчук. ЦК очолив С. Канюк

² Ципко К. Г. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною. Чернівці, 1958; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. К., 1960; Куріло В. М. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху на Буковині. Чернівці, 1973; Ботушанський В. М. Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму (1900—1914 рр.). К., 1975.

³ Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Українською РСР: Док. й матеріали. Чернівці, 1958, с. 61—63.

(С. Анніюта)*. Створення та організаційне оформлення Компартії Буковини було великим завоюванням трудящих, яке мало важливе значення для дальшого розгортання революційної боротьби у краї. Діючи в безпосередньому контакті й під керівництвом КП(б)У, вона стала натхненником, організатором і керівником цієї боротьби на буковинській землі.

Незважаючи на те, що збройний опір робітників і селян був придушений румунськими військами, їх боротьба, очолювана комуністами, розгорталася з новою силою. Вона відбувалася в найрізноманітніших формах і набувала дедалі більш цілеспрямованого та організованого характеру. Трудящі продовжували виступати за возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною⁴.

У перші ж місяці румунської окупації почалися масові страйки робітників. У 1919 р. в Північній Буковині в них брали участь залізничники, друкарі, працівники деревообробних підприємств, електростанції, трамваю, водопроводу, швейних і взуттєвих підприємств. Основні вимоги страйкарів зводилися до поліпшення матеріальних умов життя. Однак першотравнева демонстрація того ж року у Чернівцях, в якій взяли участь понад 10 тис. трудящих, показала, що в їх середовищі є й могутній заряд політичної боротьби. Демонстрацію очолив авангард чернівецьких пролетарів — друкарі. Її учасники вимагали негайного розв'язання соціальних проблем. Вони несли транспаранти з лозунгами: «Рівні права жінкам!», «Захист дітей!», «За мир між народами!». Не випадково ж соціал-демократична газета «Vorwärts» («Вперед») писала з приводу цієї демонстрації, що Чернівці є «червоним містом»⁵. У той же час посилювався й аграрний рух, що охопив десятки сіл Північної Буковини. Селяни ділили між собою поміщицькі землі, захоплювали ліси й пасовиська, виступали проти румунського панування.

Отже, трудящі краю масово, єдиним фронтом виступали проти румунських загарбників. Навіть офіційний друкований орган останніх — газета «Glasul Bucovinei» («Голос Буковини») не міг приховати цього. В одному з її номерів повідомлялося, що серед українського населення Північної Буковини «...ширяться більшовицький рух, яким охоплені сотні й тисячі людей»⁶.

До дедалі активніших революційних виступів трудящих спонукали надзвичайно тяжкі умови життя, утиски румунських властей. На їх адресу надходили сотні скарг, наприклад, про самоуправство жандармів. По всій Буковині, особливо у Вашківському, Вижницькому, Сторожинецькому, Кіцманському, Заставнівському і Чернівецькому повітах, мали місце різноманітні зловживання з боку «охоронців порядку», зокрема використання селянської праці на їх користь. «Тільки жандарми, — писав С. Канюк, — не здають землі в оренду, бо вони завели в селах нову панщину: селяни повинні обробляти ці землі даром»⁷. Відчайдушні прохання останніх захистити їх від сваволі залишалися без відповіді. Вони ще і ще раз переконувалися, що позбутися експлуатації, голоду та злиднів можна лише єдиним шляхом — боротися за своє соціальне й національне визволення.

Опортуністичні ж лідери буковинської соціал-демократії всю свою діяльність зводили до засідань, «теоретичних розмов про необхідність

* Склад першого ЦК Компартії Буковини подається на підставі аналізу автором різних джерел і документів. Див. також книги: Канюк С. Буковина в румунській неволі. Харків, 1930, с. 93; Василенко П. Нема безіменних героїв. Ужгород, 1967, с. 61.

⁴ Glasul Bucovinei, 1919, 4 січ.

⁵ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 119, оп. 1, спр. 9, арк. 6—9; Vorwärts, 1919, 10 Мај.

⁶ Glasul Bucovinei, 1919, 16 січ.

⁷ Канюк С. Під зоботом румунських бояр. Харків, 1930, с. 19.

агітації за скасування стану облоги і цензури»⁸. До порядку денного вони часом включали й питання про дорожнечу життя, але обговорення його з різних причин відкладалося. Активних форм боротьби ці «захисники» народу не пропонували. Навіть більше того, вони силкувалися перешкодити розвитку пролетарського руху — радили трудящим замість страйків звертатися до урядових органів з меморандумами, де викладалися б їх вимоги. Однак народні маси Північної Буковини не зважали на ці поради і йшли по шляху робітників Росії, очолюваних більшовиками.

Найяскравішою сторінкою боротьби трудящих краю проти румунських загарбників, за своє соціальне й національне визволення стало Хотинське повстання, підготовлене й кероване комуністами. Його джерелом було глибоке обурення трудящих насильницьким включенням Північної Буковини до складу королівської Румунії.

Більшовики й революційно настроєні колишні фронтовики краю, спираючись на люту ненависть до окупантів усього населення, почали підготовку до збройного повстання. Створювалися підпільні повстанські групи й комітети, роздобувалася зброя. Координував і спрямовував дії груп та комітетів, у цілому хід підготовки повстання Хотинський комітет (директорія) на чолі з більшовиком Й. І. Волошенком-Мардар'євим. До комітету входили також Л. Я. Тоқан, І. С. Дунгер, Є. В. Лисак та І. Ф. Лискун (останні двоє виявилися пізніше петлюрівськими провокаторами). Загалом склад цього керівного органу в політичному відношенні не був однорідним, що певною мірою негативно впливало на підготовку до збройного повстання. Однак, незважаючи на це, він відіграв значну роль у встановленні зв'язків з окремими загонами та групами, у тому числі й з тими, що знаходилися на лівому березі Дністра.

Повстанські комітети, керовані комуністами, було створено в багатьох селах. Під їх керівництвом здійснювалося поповнення бойових загонів особовим складом, постачання їх зброєю, а також встановлювалися й підтримувалися контакти із сусідніми селами. Безпосередньо в Хотині було сформовано три бойові загони під командуванням Г. Журавця, В. Кандиби, Дмитра Семеновича Чабана (у Хотинському повстанні брав участь ще Дмитро Степанович Чабан.—Л. В.). В с. Клішківці був створений загін у складі 400 чол., в Рукшині — 200, у Ленківцях — 150, в Стальнівцях — 120 чол.⁹ Такі загони виникли майже в усіх селах Хотинського повіту.

Підпільний повстанський комітет Хотина видавав відозви, в яких закликав робітників і селян до боротьби проти окупантів, і з цією метою проводив нелегальні збори трудящих на селі. Наприкінці 1918 р. було скликано нараду в с. Дарабани, в якій узяли участь представники ряду населених пунктів — Хотина, Рукшина, Атак, Каплівки, Кельменців, Долинян, Дарабан і Ставчан. Вона розробила план збройного повстання за відновлення Радянської влади у краї¹⁰.

В авангарді збройної боротьби йшли робітники насамперед хотинських підприємств, Зарожанського цукрового заводу, залізничники станції Ларга. Так, активну участь у повстанні взяли робітники Зарожанського заводу. Ф. І. Дубковецький (пізніше голова колгоспу «Здобуток Жовтня» на Черкащині, двічі Герой Соціалістичної Праці) очолив взвод повстанців, Д. Максимов і М. Нягу були командирами загонів¹¹.

⁸ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 3535, оп. 2, спр. 32, арк. 1.

⁹ Хотин в огне восстания: Сб. ст., посвященный десятилетию Хотинского восстания. М., 1929, с. 34—39, 49—54.

¹⁰ Із спогадів Н. Л. Адажія: Матеріали Чернівецького краєзнавчого музею; Рад. Буковина, 1957, 30 черв.

¹¹ Красная Бессарабия, 1935, № 7—8, с. 13.

Збройне повстання на Хотинщині розпочалося в ніч на 19 січня 1919 р. виступом партизанів у районі Окниці, Атак і Сокирян. Вони й склали збройне ядро повстанців, до яких незабаром приєдналися селяни в основному з вилами, сокирами та косами. Несподіваність виступу для окупантів забезпечила учасникам повстання перші серйозні успіхи: вони розгромили румунську охорону в селах Волошкове, Михалкове, Ломачинці, Непоротове та інших. Було захоплено перші трофеї й 300 полонених¹².

У ніч на 23 січня 1919 р. повстанці успішно здійснили операцію в районі Атак. Як головна ударна сила в цьому бою виступив загін з 300 чол. під командуванням Н. Адажія. В результаті вмілих і рішучих дій війська окупантів були розгромлені. Близько 100 чол. було взято в полон, захоплено 10 кулеметів¹³.

Тієї ж ночі повстанці кинули свої бойові сили проти військового гарнізону Хотина. Серед окупантів зчинилася паніка: вони кидали зброю, військове спорядження й тікали з міста. На ранок Хотин було повністю очищено від інтервентів. До рук повстанців потрапили військові склади, гармати, кулемети та інша зброя. Слідом за цим загальне збройне повстання швидко охопило всі села повіту. Було створено три полки — Анадольський, Данковецький і Рукшинський, а також кінний ескадрон, артилерійський дивізіон та значну кількість озброєних загонів селян. Вони, розгорнувши наступ на Новоселицю, Липкани й Окницю, незабаром очистили від румунських загарбників майже весь Хотинський повіт¹⁴.

У визволених містах та селах заново створювалися Ради робітничих і селянських депутатів. Центральна влада на цій території повіту зосередилася в руках повстанського комітету — директорії. Головними його завданнями були: керівництво боротьбою проти румунських окупантів, охорона порядку у визволених населених пунктах, відновлення всіх завоювань соціалістичної революції в краї та возз'єднання Хотинського повіту з Радянською Україною і Росією¹⁵.

Петлюрівські агенти (Лискун і Лисак), які входили до складу директорії, намагалися розколоти лави повстанців й применшити революційність загального збройного виступу, перешкодити передачі поміщицьких земель селянам та розгортанню активних бойових дій проти окупантів. Однак цим запродавцям не вдалося здійснити свої зрадницькі наміри. Бачачи це і злякавшись відплати за зраду, вони в розпал повстання втекли за Дністер, під захист своїх петлюрівських хазяїв.

Хотинське повстання викликало широкий рух солідарності серед трудового населення насамперед сусідніх з повітом областей та районів України. Трудящі Поділля, наприклад, вважали своєю кровною справою допомогти своїм братам в їх боротьбі за визволення краю від іноземних загарбників. Таку допомогу організовував і направляв, зокрема, Кам'янець-Подільський повітовий комітет КП(б)У, при якому діяла спеціальна комісія по забезпеченню хотинців зброєю та поданню їм іншої допомоги¹⁶.

Хотинське повстання охопило й частину Сорокського та інших повітів Бессарабії. Воно сприяло розвитку визвольної боротьби молдавського народу. Поневолене румунськими окупантами населення Бессарабії, особливо сусідніх з Північною Буковиною повітів, усіляко підтримувало хотинців.

У збройній боротьбі проти іноземних загарбників міцніла міжнародна солідарність трудящих. Основну масу повстанців становили

¹² Юрченко А. Хотинское восстание (январь 1919 г.). К., 1948, с. 97—98.

¹³ Хотинское восстание: Сб. док. и материалов. Кишинев, 1976, с. 69.

¹⁴ Українська РСР в період громадянської війни. К., 1968. Т. II, с. 119.

¹⁵ Хотинское восстание, с. 64—67.

¹⁶ Лихолат А. В. Хотинське повстання — героїчна сторінка боротьби трудящих Північної Буковини за владу Рад. — В кн.: Героїчна Хотинщина. Львів, 1972, с. 51.

українські робітники і селяни. Однак серед них було й багато молдаван, росіян та представників інших національностей, що населяли Північну Буковину. Це був революційний рух широких народних мас, які піднялися на рішучу боротьбу проти румунських окупантів.

Повстання на Хотинщині підтримали революційні робітники і селяни по всій Північній Буковині. Незважаючи на те, що на території краю було оголошено стан облоги й суворо заборонялися будь-які збори та виступи, трудящі Чернівців оголосили страйк. В окремих населених пунктах селяни захоплювали поміщицькі землі та ліси. Особливо рішучими були їх виступи в селах Калинівка, Босанче, Строешти та Балачани. В Тешівцях вони захопили ліс і пасовиська, що належали поміщикам й церкві¹⁷. Переляканий тим, що відбувається у краї, один з місцевих поміщиків писав у Чернівці: «Серед селян панує більшовицький рух, і якщо його тепер не задушити у зародку, то пізніше це вже не вдасться»¹⁸.

Наприкінці січня 1919 р. румунські загарбники перейшли в наступ. Розгорілася жорстока битва. Особливо напруженими були бої в Данківцях, Недобоївцях, Колінківцях, під Атаками, Стальнівцями, біля станції Окниця і в районі Хотина. Вирішальний бій за це місто відбувся в останніх числах січня. Під натиском переважаючих сил ворога повстанці, очолювані Й. Волошенком-Мардар'євим, Н. Адажієм, С. Болнарюком відійшли на лівий берег Дністра. Незважаючи на сильний вогонь противника, вдалося організовано переправити через ріку 4 тис. озброєних повстанців та понад 50 тис. біженців з Хотинщини¹⁹. За Дністром з них було створено 1-й, 2-й і 3-й Бессарабські полки²⁰. Багато учасників повстання із зброєю в руках пізніше продовжували боротьбу проти іноземних інтервентів та внутрішньої контрреволюції, за владу Рад на фронтах громадянської війни у складі бригади Г. І. Котовського і 45-ї стрілецької дивізії*.

Незважаючи на поразку, повстання мало важливе значення для розгортання визвольного руху і в наступні роки. Ідея визволення від румунських поневолювачів та возз'єднання з Радянською Україною жила в серцях трудящих загарбаного краю, які в умовах жорстокого терору і переслідувань продовжували боротьбу за краще майбутнє.

Комуністи Північної Буковини, уважно вивчивши досвід збройного повстання хотинців, прагнули використати для успішної визвольної боротьби трудящих головну опору боярської Румунії — її армію. Центральний Комітет Комуністичної партії Буковини посилив роботу в румунських військах, що дислокувалися в краї, зокрема в Чернівцях. Обстановка для цього була сприятливою. Румунські військові підрозділи в основному були укомплектовані буковинцями, переважно українцями. Солдати були змучені світовою війною, паличною дисципліною, поганим харчуванням. Вони сприймали румунську армію як знаряддя іноземного поневолення. Їх мрією, як і всього населення Північної Буковини, було визволення від боярсько-румунського гніту та возз'єднання з Радянською Україною.

Велика Жовтнева соціалістична революція показала, як треба використовувати армію в боротьбі проти буржуазного ладу. Більшовицькі лозунги закликали солдатів у сприятливий момент повернути зброю проти своїх гнобителів. Свідченням успішної роботи, зокрема, буковин-

¹⁷ Там же, с. 50.

¹⁸ Компанієць І. Боротьба за Радянську владу на Буковині. К., 1950, с. 54.

¹⁹ Діхлат А. В. Хотинське повстання — героїчна сторінка боротьби трудящих Північної Буковини за владу Рад. — В кн.: Героїчна Хотинщина, с. 54.

²⁰ Хотин в огні востання, с. 76—83.

* У ряді історичних праць стверджується, що Хотинське повстання було стихійним, спровокованим петлюрівцями. Останні дослідження українських і молдавських вчених, опубліковані спогади учасників повстання цілком спростовують це помилкове твердження. Вони свідчать, що це був очолений комуністами виступ трудящих проти румунських окупантів (див.: Героїчна Хотинщина, с. 49).

ських комуністів серед військ румунських окупантів було повстання 113-го піхотного полку.

Тривалий час у цьому полку, що дислокувався в Чернівцях, проводилася робота по підготовці повстання. Її очолювали комуністи С. Гуцуляк і В. Штерн²¹. Солдатам роз'яснювалися антинародна суть капіталістичного ладу і загарбницька політика буржуазії та поміщиків Румунії²².

Агітаційна робота у 113-му полку була складовою частиною підготовки загального повстання проти румунських окупантів. Неабияку роль у ній відіграли колишні солдати австрійської армії, які мали бойовий досвід ще з часів світової війни й служили в розглядуваній період у румунських військах. Метою збройного виступу було при наближенні Червоної Армії до Північної Буковини спільними зусиллями вигнати окупантів і возз'єднати край з Радянською Україною²³.

В 113-му полку було створено підпільний більшовицький осередок, який справляв безпосередній вплив на солдатів. Навіть румунські офіційні органи визнавали, що в цьому полку «більшовицьким духом була заражена більша частина солдатів»²⁴.

17 листопада 1919 р. солдати полку обеззброїли пости, розігнали офіцерів, оволоділи військовими складами і розібрали зброю. Всього повстало понад 2 тис. чол. Створивши три колони, повсталі рушили в різні напрями. Вони виступали під лозунгами: «Хай живуть Радянська країна і більшовики!», «Хай живе Радянська Україна!», «Хай живе 113-й більшовицький полк!»²⁵. Трудящі з великим піднесенням вітали повсталих солдатів, але безпосередньої підтримки їм не подали. Відсутність чіткої програми боротьби, єдиного організаційного центру й політичного керівництва позначилася на ході повстання. Спостерігалася розбіжність і в діях його учасників: частина їх прагнула перейти за Дністер на Радянську Україну, інші розходилися по домівках. Повстанці обмежувалися такими діями, як знищення документів румунських державних установ, прапорів та ін. Спроба залучити до повстання 25-й уланський полк не мала успіху²⁶. Все це з самого початку приречло збройний виступ 113-го піхотного полку на поразку.

Це повстання дуже схвилювало правлячі кола Румунії. На його придушення було кинуте значні збройні сили — 3-й прикордонний, 13-й і 114-й піхотні та 25-й уланський полки. Повсталі солдати чинили запеклий опір. Між залізничними станціями Іцкани та Дорменешти відбувся жорстокий бій, який тривав кілька годин²⁷. Однак сили були нерівними, й повстанці зазнали поразки.

Незважаючи на поразку, збройне повстання солдатів 113-го піхотного полку в Чернівцях було визначною віхою революційного руху у краї. Воно стало важливою ланкою в загальному ланцюгу виступів трудящих проти румунських загарбників, за соціальне й національне визволення, за возз'єднання Північної Буковини з Українською СРР.

Організатором і керівником революційної боротьби трудящих краю з перших же днів свого утворення була Комуністична партія Буковини. Вона озброювала робітників та селян ідеями марксизму-ленінізму, використовуючи для цього всі легальні й нелегальні можливості. У своїй діяльності партія спиралася насамперед на робітничий клас і бідніше селянство. В умовах жорстокого військово-окупаційного режиму вона діяла в глибокому підпіллі. Та, незважаючи на це, її вплив на маси зростав, збільшувалася кількість її членів. Якщо на час утворення

²¹ Курнло В. М. Назв. праця, с. 113.

²² ЧОДА, ф. 42, оп. 1, спр. 55, арк. 50; ф. 514, оп. 1, спр. 2, арк. 542.

²³ Там же, ф. 2545, оп. 1, спр. 45, арк. 2.

²⁴ Там же, ф. 119, оп. 2, спр. 1, арк. 64.

²⁵ Там же, ф. 80, спр. 55, оп. 1, арк. 50; Шевченко Ф. П. Указ. соч., с. 80.

²⁶ ЧОДА, ф. 6, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

²⁷ Там же, спр. 1, арк. 27.

в рядах партії їх налічувалося трохи більш як 100 чол., то на кінець 1920 р.— уже понад 1 тис.²⁸

ЦК Компартії Буковини підтримував тісний зв'язок з КП(б)У. Її Центральний Комітет постійно приділяв багато уваги ідейному керівництву діяльності Комуністичної партії Буковини, сприяв її організації згуртуванню й допомагав швидше позбутися помилок та недоліків у роботі. Велику роль у зміцненні КПБ відіграла I партійна конференція, що відбулася влітку 1919 р. Її рішення були спрямовані на посилення пропаганди комуністичних ідей, активізацію роботи членів партії у профспілках, військових частинах та серед молоді²⁹.

З метою поліпшення ідейно-політичної діяльності КПБ серед населення був створений Комітет Комуністичної партії Східної Галичини і Буковини при ЦК КП(б)У. Його друкованим органом стала газета «Галицький комуніст». У квітні 1920 р. в Києві відбулася перша конференція галицьких і буковинських комуністів. Вітаючи В. І. Леніна з п'ятдесятиріччям, її учасники дали урочисту клятву: «Всі сили і життя віддати за ту справу, за яку боровся стільки літ т. Ленін,— справу звільнення пролетарів усього світу від капіталістичної неволі», «...бути в тій борні такими ж непохитними і твердими, як т. Ленін»³⁰. Цій клятві буковинські комуністи були вірними протягом усього тривалого часу боротьби за соціальне і національне визволення трудящих краю, за возз'єднання його з Радянською Україною.

Багато зробив для ідейного та організаційного зміцнення Компартії Східної Галичини і Буковини особисто В. І. Ленін, який уважно стежив за революційними подіями на західноукраїнських землях. Наприкінці липня 1920 р. делегація КПСГ і КПБ на II конгресі Комінтерну мала зустріч з Володимиром Іллічем. Після розмови вождь світового пролетаріату занотував у записнику керівника делегації такі слова: «Привіт галицьким комуністам! 29.VII.1920. В. Ульянов (Ленін)»³¹. Це привітання було адресоване і буковинським комуністам, бо делегація, яку приймав Володимир Ілліч, була спільною. Ленінські праці й декрети, його особиста участь у вирішенні конкретних питань боротьби трудящих західноукраїнських земель за своє визволення та возз'єднання з Радянською Україною великою мірою сприяли піднесенню і поглибленню революційно-визвольного руху, зокрема, на тимчасово окупованій буковинській землі, зміцнювали лави комуністів краю, які йшли в його авангарді.

Завдяки зростаючій керівній ролі Компартії революційна боротьба трудящих Північної Буковини набувала дедалі більш організованого й рішучого характеру. Виступи робітників і селян краю почали тісніше пов'язуватися із завданнями та інтересами загальнорумунського революційного руху. Прикладом цього була підтримка буковинськими залізничниками страйкуючих робітників Бухареста в лютому 1920 р.³² У жовтні того ж року трудящі краю брали активну участь у всерумунському робітничому страйку³³. Загальний політичний виступ трудящих Північної Буковини був виявом солідарності й підтримки пролетаріату Румунії. В той же час румунський робітничий клас у своїй боротьбі також відстоював інтереси трудящих краю. Зокрема, крім вимог про свободу страйків, скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, він наполягав на скасуванні стану облоги в Північній Буковині. Це було яскравим виявом пролетарського інтернаціоналізму, свідчен-

²⁸ Ярошенко А. Д. В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях. Львів, 1969, с. 98.

²⁹ Каянок С. Буковина в румунській неволі. Харків, 1930, с. 101, 106—107.

³⁰ Червоний стрілець, 1920, 27 квіт.

³¹ Див.: Ярошенко А. Д. Назв. праця, с. 129.

³² ЧОДА, ф. 88, оп. 1, спр. 7119, арк. 40.

³³ Там же, ф. 119, оп. 1, спр. 43, арк. 10, 12; ф. 12, оп. 1, спр. 1532, арк. 1, 4, 5; спр. 1530, арк. 7.

ням ідейного загартування багатонаціонального робітничого класу Румунії.

В умовах іноземної окупації трудящі краю й далі продовжували наполегливу боротьбу за соціальне і національне визволення. Їх погляди були звернені на Схід, звідки вони чекали допомоги. І допомога прийшла: у 1940 р. Північна Буковина була визволена від іноземних загарбників й навіки воз'єднана з Радянською Україною у складі СРСР.

Цій історичній події передувала тривала самовіддана боротьба трудящих краю, яка велася при всебічній підтримці українського й усього радянського народу, керованого ленінською Комуністичною партією. Постійна братерська підтримка відіграла вирішальну роль у визволенні трудящих Північної Буковини від багаторічного соціального і національного поневолення.

Нещодавно трудящі Радянської Буковини у дружній багатонаціональній сім'ї народів нашої соціалістичної Батьківщини відзначили знаменну дату — 60-річчя утворення Союзу РСР.

Проти буржуазної фальсифікації історії

КРИТИКА БУРЖУАЗНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ РОЛІ КПРС У ЗМІЦНЕННІ ДЕРЖАВНОЇ ЄДНОСТІ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ

Л. П. ГРОМОВА (Вінниця)

У Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік законодавчо закріплено роль Комуністичної партії як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, яка виступає ядром його політичної системи. «Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму»¹, — записано в ст. 6 Основного Закону СРСР.

КПРС реалізує свою політичну лінію насамперед через Радянську багатонаціональну державу — динамічну й ефективну форму об'єднання радянських націй і народностей, розраховану на весь історичний період переростання соціалістичної державності в комуністичне громадське самоврядування. Зміцнення Союзу РСР як форми державної єдності радянського народу, що себе повністю виправдала історично, є одним з найважливіших напрямів національної політики КПРС на сучасному етапі.

Діяльність Комуністичної партії, спрямована на дальше зміцнення і вдосконалення інститутів як союзної, так і національної державності народів СРСР, є об'єктом найгострішої ідеологічної боротьби. Це пояснюється насамперед тим, що саме на основі Радянської держави вперше в історії вдалося розв'язати складне, драматичне, національне питання. В умовах, коли 90% націй і народностей планети входять до складу багатонаціональних держав, радянський досвід національно-державного будівництва є притягальним прикладом, виступає вагомим аргументом на користь соціалізму у протиборстві двох протилежних суспільних систем.

¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — К., 1977, с. 7.

Заснована на ленінських інтернаціоналістських принципах Радянська багатонаціональна держава, що органічно включає різні форми соціалістичної національної державності, відіграла і продовжує відігравати першорядну роль в утвердженні найтіснішої єдності націй, формуванні й зміцненні нової соціальної та інтернаціональної спільності людей — радянського народу, мобілізації його на розв'язання завдань комуністичного будівництва.

Пильна увага наших ідейних противників до питань соціалістичної державності не має нічого спільного з науковими цілями. Вона, по-перше, продиктована тим, щоб послабити притягальну силу радянського досвіду розв'язання національного питання, по-друге, буржуазні ідеологи і пропагандисти намагаються підірвати єдність Комуністичної партії і радянського народу, нацькувати одна на одну соціалістичні нації і, в остаточному підсумку, «ерозувати» радянське суспільство, тобто розкласти його зсередини. Вони пускають «...в хід цілу систему засобів, — відзначається в матеріалах XXVI з'їзду КПРС, — розрахованих на підрив соціалістичного світу, його розмивання»².

Особливу активність виявляє у цьому напрямі західнонімецький «остфоршунг». Ширмою «дослідження Сходу» маскується розгалужена мережа ідеологічних установ і організацій ФРН (понад 100), що спеціально займаються вивченням країн соціалізму. Будучи слухняним зряддям імперіалізму ФРН в його боротьбі з комуністичною ідеологією, «остфоршунг» приділяє особливу увагу перекрученню національних відносин в СРСР, ролі КПРС у процесі створення і зміцнення радянської соціалістичної федерації, політичній системі соціалізму.

Особливий характер радянської федерації, її принципова відмінність від будь-якої буржуазної федерації минулого й теперішнього формально визнані західнонімецьким «остфоршунгом». «Порівняльна» енциклопедія «Радянська система і демократичне суспільство» виділяє соціалістичні федерації в особливий тип, підкреслюючи при цьому, що «радянський федералізм не відповідає державно-правовим масштабам західної теорії федералізму»³. Ступінь і причини цієї «невідповідності» по різному розцінюються західнонімецькими юристами. Найбільш права частина з них продовжує експлуатувати найреакційнішу концепцію «російської винятковості». «Порівняння Радянського Союзу, — пишуть остфоршери П. Пульте і Я. Райнарц, — з державами іншого типу, чи то демократичні багатопартійні... чи авторитарні однопартійні, можливі, але утруднені і в основі своїй безплідні»⁴. І далі вони твердять, що СРСР є, мовляв, зовсім особливим видом держави і, отже, «радянський федералізм не має нічого спільного з тим, що в західному світі розуміється під федеративним устроєм держави»⁵.

Інша частина західнонімецьких радянологів, при всій відмінності в поглядах, вдається до запозичених із політології компаративістських, тобто порівняльних, методів «дослідження». Ці автори відносять СРСР до загальної схеми модернізації⁶, яка охоплює, на їх думку, все людство, і навіть «зберігають» за Радянським Союзом право на особливий шлях прилучення до універсальної моделі постіндустріального суспільства. Намагаючись заповнити своїх читачів у

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 10.

³ Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopedie. Bd. 2. — Freiburg—Basel—Wien, 1968, S. 553.

⁴ Pulte P., Reinartz J. Die Verfassung der Sowjetunion. — München, 1975, S. 13.

⁵ E b e n d a.

⁶ Siehe: Simon G. Die nichtrussische Völker in Gesellschaft und Innenpolitik der UdSSR. — Osteuropa, 1979, Hf. 6, S. 449—451.

тому, що радянська і західна політична й економічна системи перебувають у стані «дрейфу» назустріч одна одній (причому західна модель виглядає, природно, більш досконалою), ця частина остфоршерів застосовує до оцінки як радянського, так і західного федералізму єдині, тобто вироблені буржуазною юридичною наукою критерії, свідомо ігноруючи найістотніші відмінності між радянською і буржуазною федераціями.

А втім, повне чи часткове використання компаративістських методів не виключає різнобою в трактуваннях. У той час як автори вищезазначеної «порівняльної» енциклопедії пропонують, хоч і з багатьма застереженнями, «не виключати» радянський федералізм із класу федералізму⁷, більшість радянологів характеризують його як «порожню посудину»⁸, підкреслюючи його «суто формальний» характер. Інші, як, наприклад, старший радник федерального міністерства досліджень і технології Ю. Арнольд, вважають СРСР у цілому унітарною державою із включенням конфедеративних елементів, привнесених Законом від 1 лютого 1944 року⁹, який надав союзним республікам право вступати в безпосередні стосунки з іноземними державами і мати свої збройні формування.

Для «обґрунтування» фальшивих версій «радянського унітаризму» остфоршери звичайно наводять три головні «доводи»: а) централізоване керівництво КПРС перетворює, мовляв, радянську федерацію на фікцію; б) дійсна влада в Радянському Союзі належить, нібито, РРФСР, яка займає привілейоване становище серед радянських республік, і росіянам, які становлять більшість населення; в) принцип демократичного централізму в національно-державному будівництві несумісний нібито з федералізмом.

Взявши за зразок федерації США, західнонімецькі остфоршери вбачають важливу гарантію федералізму в територіальному принципі побудови політичних партій США. Через це відсутність федеративного членства в КПРС автоматично видається ними за доказ «формального характеру» соціалістичної федерації¹⁰. При цьому свідомо упускається з думки принципова відмінність КПРС від будь-якої буржуазної партії США, які, будучи політичними організаціями пануючого класу, покликані бути знаряддям у боротьбі за владу його політичних угруповань. Організаційна структура цих партій, незважаючи на складність і хаотичність, цілком підпорядкована завданням виборчої боротьби, центр ваги якої припадає, безперечно, на штати.

Зовсім іншу роль відігравала й відіграє Комуністична партія Радянського Союзу. Будучи передовим загоном найреволюційнішого класу сучасності, вона, за словами В. І. Леніна, покликана «...об'єднати, виховати, організувати... авангард пролетаріату і всієї трудящої маси..., керувати всією об'єднаною діяльністю всього пролетаріату, тобто керувати ним політично...»¹¹, очолювати і спрямовувати його боротьбу за диктатуру пролетаріату, за побудову і зміцнення комунізму в нашій країні.

У цих умовах висока організованість партії робітничого класу, вибір нею таких принципів побудови й діяльності, які забезпечували б єдність дій, згуртованість партійних рядів і, в остаточному підсумку, сприяли високій дієвості партійних організацій, є закономірністю її розвитку.

⁷ Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Bd. 2, S. 572.

⁸ Siehe, z. B.: Pulte P., Reinartz J. Die Verfassung der Sowjetunion S. 118.

⁹ Arnold J. Die nationale Gebietseinheiten der Sowjetunion.— Köln, 1973, S. 37.

¹⁰ Meissner B. und Hacker J. Die Nation in östlicher Sicht.— Berlin, 1977, S. 31.

¹¹ Ленін В. І. X з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р.— Повне зібр. творів, т. 43, с. 84.

Такі організаційні принципи були вироблені В. І. Леніним. Він поставив завдання: «...утворити єдину — значить, централістичну — партію»¹², яка об'єднала б місцеві організації в монолітне ціле. Тільки централізована і єдина організація пролетаріату, вважав В. І. Ленін, що спирається на весь пролетаріат без відмінності національностей, вільна від сепаратизму й націоналізму, може перетворитися на бойову, матеріальну силу в боротьбі за соціалізм і комунізм. VIII з'їзд РКП(б) вказав у резолюції «З організаційного питання», що, хоч Україна, Латвія, Литва і Білорусія існують як окремі республіки, з цього не випливає, що «...РКП повинна, в свою чергу, зорганізуватися на основі федерації самостійних комуністичних партій»¹³. З'їзд визнав за необхідне «...існування єдиної централізованої Комуністичної партії з єдиним ЦК, що керує всією роботою партії в усіх частинах РСФРР»¹⁴.

Багаторічний досвід нашої країни показав, що принципи радянського федералізму цілком сумісні з демократичним централізмом у партійному й державному будівництві. Партія послідовно здійснює курс на зміцнення морально-політичної та ідейної єдності радянського народу, на вдосконалення інститутів союзної і національної державності. На травневому (1977 р.) Пленумі ЦК КПРС Л. І. Брежнев підкреслював: «Досвід показав, що основні риси федеративного устрою СРСР цілком виправдали себе. Тому немає потреби вносити якісь принципові зміни у форми радянської соціалістичної федерації»¹⁵.

Таким чином, соціалістичний федералізм, як і раніше, залишається важливим інструментом КПРС у будівництві комунізму. Більше того, в умовах загальнонародної держави значно розширилась соціально-політична база радянського федералізму. Він став формою устрою загальнонародної держави, що виражає владу не лише робітничого класу, а й державні інтереси всього радянського народу. Це зумовлює дальше підвищення ролі радянського федералізму на сучасному етапі комуністичного будівництва як одного із засобів зміцнення інтернаціональної єдності радянського народу. Як підкреслюється в Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», «правильне, основане на марксистсько-ленінських принципах партійне керівництво сферою національних відносин — неодмінна умова прогресу багатонаціонального соціалістичного суспільства»¹⁶.

Фактором, що зводить нанівець федеративний характер Радянської багатонаціональної держави, західнонімецькі остфоршери оголошують також «переважаючу роль РРФСР серед інших радянських республік»¹⁷ і привілейоване нібито становище російського народу, який, на думку співробітника Федерального інституту вивчення Сходу і міжнародних відносин у Кельні Г. Зімона, володіє в нашій країні «головними знаряддями панування»¹⁸.

Тим часом, одним з ленінських принципів побудови соціалістичної федерації є саме рівноправність її суб'єктів. Відомо, з якою рішучістю В. І. Ленін боровся проти плану «автономізації», головний недолік якого полягав у тому, що він враховував виключно вимоги суворой централізації зусиль радянських республік, порушуючи при цьому їх суверенні права. Піддавши критиці ідею «автономізації», В. І. Ленін запропонував проект добровільного об'єднання республік

¹² Ленін В. І. Наше найближче завдання.— Повне збір. творів, т. 4, с. 182.

¹³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979. Т. 2, с. 72.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті.— К., 1978. Т. 6, с. 370.

¹⁶ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року.— К., 1982, с. 13.

¹⁷ Pulte P., Reinartz J. Die Verfassung der Sowjetunion, S. 120.

¹⁸ Simon G. Nationalitätenpolitik. Politische Studien.— München, 1974, Hf. 214, S. 167.

СРСР на основі їх повної рівноправності. Принцип рівноправності суб'єктів федерації був закріплений у Конституції СРСР 1924 р., в ст. 13 Конституції СРСР 1936 р., а потім у розд. 9 нині діючої Конституції.

Рівноправність суб'єктів федерації виражається в широкому і рівному представництві у вищих органах влади федерації, в тому, що кожна республіка приймає свою Конституцію, має свою територію, громадянство, має однакову з іншими компетенцію. У складі ЦВК СРСР, пізніше — у складі Верховної Ради СРСР було створено спеціальний орган національного представництва — Раду Національностей. Спочатку кожна союзна республіка була представлена в Раді Національностей п'ятьма депутатами. Конституція 1936 р. розширила це представництво, і нині діюча Конституція закріпила представництво в кількості 32 депутатів від кожної республіки (ст. 110). Всі голови Президій Верховних Рад союзних республік є за посадою заступниками Голови Президії Верховної Ради СРСР, а голови Ради Міністрів союзних республік — членами уряду Союзу РСР.

Більше того, юридична рівноправність націй і народностей СРСР, проголошена першими декретами Радянської влади, була доповнена досягненням їх фактичної рівності. Як підкреслюється в Програмі КПРС, всі радянські національні республіки створили у себе сучасну промисловість, національні кадри робітничого класу та інтелігенції, розвинули національну форму, соціалістичну змістом культуру¹⁹.

Разом з тим, не можна недооцінювати роль Російської Федерації в створенні і зміцненні Союзу РСР. Будучи самою великою і розвинутою в промисловому відношенні республікою, вона внесла вирішальний вклад у розвиток економіки всієї країни, подала неоціненну допомогу національним республікам в піднесенні їх соціалістичного народного господарства. Російський народ пішов на численні жертви, небачене напруження сил з метою забезпечення фактичної рівності всіх націй і народностей країни. Досить згадати, що за роки Радянської влади обсяг промислового виробництва РРФСР збільшився в 501 раз, тоді як Киргизької РСР — у 711, Білоруської — в 729, Таджикицької — в 902, Казахської — в 928, Молдавської — в 973, Вірменської — в 1036²⁰.

Нині РРФСР являє собою найбільшу союзню республіку нашої країни. «В сузір'ї рівноправних республік, — відзначав Л. І. Брежнєв, — РРФСР займає провідне місце — і за своїм населенням, і за територією, і за своїми природними багатствами, і за економічним і науково-технічним потенціалом»²¹. У Російській Федерації виробляється 62% всієї електроенергії, 56% готового прокату, 74% сталених труб, 86% автомобілів, видобувається 86% нафти (включаючи газовий конденсат) і 54% вугілля. На нивах Росії вирощується понад половину хліба в країні²².

З цих вихідних даних у повній відповідності з практикою буржуазних федерацій наші ідейні вороги роблять висновок про неминучу гегемонію РРФСР над іншими націями і народностями, про використання нею в своїх інтересах об'єднаного економічного, наукового і культурного потенціалу Країни Рад. Свідомо чи несвідомо ігноруючи класову протилежність буржуазних і соціалістичних федеративних держав, західнонімецькі «спеціалісти із східного права» намагаються ототожнити РРФСР з царською Росією, затушувати принципову відмінність національної політики царизму і КПРС. А втім соціалізм повністю ліквідував можливість експлуатації одних республік іншими. Навпаки, протягом багатьох років перерозподіл коштів ішов від цент-

¹⁹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1962, с. 14.

²⁰ Правда, 1982, 24 травня.

²¹ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті.— К., 1972, Т. 3, с. 366.

²² Соломенцев М. С. Российская Федерация.— М., 1978, с. 20.

ру до периферії; саме безкорислива допомога російського народу забезпечила розв'язання завдання ліквідації фактичної відсталості націй. Якщо обсяг капіталовкладень за 1922—1981 рр. зріс в РРФСР у 557 разів, то в Казахській РСР — у 1033, а в Туркменській — у 1317 разів²³.

Буржуазні політики і пропагандисти не хочуть бачити і того, що економічний потенціал кожної з радянських республік є складовою частиною єдиного народногосподарського комплексу СРСР, що становить матеріальну основу Радянської багатонаціональної держави.

У рамках єдиного народного господарства СРСР зміцнюються економічні зв'язки республік, відбувається спеціалізація їх господарства на основі загальносоюзного поділу праці. Сьогодні РРФСР вивозить в інші республіки 12% вироблених машин і промислового устаткування, 13% продукції лісової, деревообробної і целюлозно-паперової промисловості, 15% продукції хімічної і нафтохімічної промисловості, 20% виробів із бавовняних тканин. У той же час за рахунок ввезення із союзних республік задовольняється близько 15% потреб Російської Федерації в залізній руді і чорних металах, 10% у хімічних продуктах. Міжреспубліканські поставки покривають усі потреби республіки в бавовні, велику частину потреб у цукрі, виноградному вині, фруктових і яблучних консервах, тютюнових виробках²⁴.

Спеціалізація господарства РРФСР у загальносоюзному поділі праці проявляється, отже, в тому, що, маючи наймогутніший економічний потенціал, республіка забезпечує все зростаючі потреби решти країн в засобах виробництва і продукції важкої промисловості, одержуючи при цьому з інших союзних республік значні ресурси продукції, що формує її фонд споживання. Так, у 1972 р. на частку засобів виробництва припадало близько 70% усієї продукції, що ввозять із республіки, а на частку предметів споживання — 30%²⁵.

Таким чином, РРФСР використовує свій величезний економічний потенціал не з метою встановлення гегемонії над іншими народами СРСР, а для максимально швидкого піднесення економіки всієї країни в цілому, ефективного розв'язання радянським народом завдань комуністичного будівництва. Природно тому, що, виступаючи на XXVI з'їзді Комуністичної партії Грузії кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Комуністичної партії Грузії Е. А. Шеварднадзе, висловивши думку всіх радянських людей, назвав російський народ хребтом, фундаментом великого Союзу РСР і висловив йому глибоку подяку і вдячність²⁶.

Найважливішим організаційним принципом радянської федерації є принцип демократичного централізму. До його критики західнонімецькі радянологи звертаються особливо часто, вбачаючи нерозв'язну суперечність між ним і федеративним устроєм держави. Цим буржуазним філістерам, як писав колись Ленін з приводу Бернштейна, «...просто не може спасти на думку, що можливий добровільний централізм...»²⁷. Для них «...централізм уявляється, як щось таке, що тільки згори, тільки чиновництвом і вояччиною може бути нав'язане і збережене»²⁸. «У цій командній системі демократичного централізму, —

²³ Великий Октябрь и образование Союза ССР.— Коммунист, 1982, № 15, с. 14.

²⁴ Соломенцев М. С. Указ соч., с. 18.

²⁵ Гужвин П., Лукьянов В. Баланс производства и распределение продукции РСФСР.— Вестник статистики, 1976, № 5, с. 21.

²⁶ Отчетный доклад ЦК Компартии Грузии XXVI съезду КП Грузии. Доклад кандидата в члены Политбюро ЦК КПСС, первого секретаря ЦК КП Грузии Э. А. Шеварднадзе.— Заря Востока, 1981, 22 янв.

²⁷ Ленін В. І. Держава і революція.— Повне зібр. творів, т. 33, с. 51.

²⁸ Там же.

пише Ю. Арнольд, — немає місця державності або автономії національно-територіальних одиниць»²⁹.

Як уся буржуазна радянологія, Арнольд трактує демократичний централізм надто спрощено, тобто бачить у ньому тільки другу його частину. Тим часом принцип демократичного централізму в теорії і практиці радянського національно-державного будівництва не тільки ніколи не суперечив демократії, а, навпаки, міцно ґрунтувався на демократичному визнанні широких прав і самостійності національно-державних утворень у місцевих питаннях. Роз'яснюючи питання про співвідношення радянської федерації і демократичного централізму, В. І. Ленін підкреслював, що коли федерацію проведено в розумних, з економічної точки зору межах, коли вона ґрунтується на серйозних національних відмінностях, що викликають справжню необхідність у національній державності, то така федерація не тільки не суперечить демократичному централізму, а, навпаки, сама є його втіленням. «На прикладі Російської Радянської республіки, — писав Володимир Ілліч, — особливо наочно показується нам якраз, що тепер федерація, яку ми запроваджуємо і яку ми будемо запроваджувати, послужить саме найпевнішим кроком до найміцнішого об'єднання різних національностей Росії в єдину демократичну централізовану Радянську державу»³⁰.

Принцип демократичного централізму, послідовно здійснюваний в організації і діяльності Радянської багатонаціональної держави, являє собою гармонійне поєднання справжнього народовладдя, найширшої участі всіх націй і народностей країни в державному управлінні із суворою централізацією, необхідною для планового ведення господарства і зосередження в центрі всіх фінансових і матеріальних коштів країни. З другого боку, як підкреслюється в Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», саме в органічному поєднанні соціалістичного федералізму з демократичним централізмом «...партія вбачає надійний заслін як від проявів місництва і національної обмеженості, так і від зневажливого ставлення до специфічних інтересів націй і народностей»³¹.

Треба відзначити, що, хоч обидва принципи організації (централізм і демократія) проявляються в будь-якій суспільно-економічній формації, але форма розв'язання суперечності між ними має класовий характер. Суперечність між централізмом і демократією антагоністична у формаціях, заснованих на приватній власності на засоби виробництва, оскільки централізм установлений в інтересах груп власників, а демократія формальна і заперечується такого роду централізмом. Антагонізм цієї суперечності проявляється у формі бюрократичного централізму.

Суспільний характер власності на засоби виробництва усуває антагоністичну суперечність між централізмом і демократією, забезпечує органічну єдність обох сторін принципу демократичного централізму. Через це в Радянській багатонаціональній державі реалізація цього принципу активно сприяє здійсненню економічної політики партії, організації і регулюванню відносин між СРСР і республіками в процесі проведення єдиної соціальної і культурної політики.

Діалектична суть демократичного централізму як єдності централізму і демократії принципово відкидається нашими ідейними противниками. Розглядаючи процес становлення і розвитку радянської соціалістичної федерації крізь призму буржуазних уявлень, вони бачать у ньому лише одну його сторону — зміцнення централізму, закономір-

²⁹ Arnold J. Die nationale Gebietseinheiten der Sowjetunion, S. 124.

³⁰ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне збір. творів, т. 36, с. 143.

³¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 12.

не посилення союзних начал при одночасному «обмеженні» прав республік. Новим кроком у цьому напрямі західнонімецькі «спеціалісти із східного права» оголошують прийняття Конституції СРСР 1977 року.

Стаття 70 Основного Закону СРСР характеризує Союз Радянських Соціалістичних Республік як єдину союзнa багатонаціональну державу. Це визначення, що відображає новий ступінь у розвитку нашої союзної багатонаціональної держави, привернуло до себе пильну увагу наших ідейних противників. «Суперечливість радянських федеративних конструкцій, — пише Зімон, — знайшла своє вираження у визначенні СРСР як «єдиної багатонаціональної союзної держави... Держава, — відзначає він далі, — може бути або єдиною, або федеративною»³².

Тим часом поняття єдиної багатонаціональної соціалістичної держави зовсім не обов'язково передбачає унітарну форму її організації. СРСР як союзна держава з самого початку характеризувалася ознакою єдності. Так, у резолюції XII з'їзду РКП(б) з національного питання говориться: «Об'єднання національних республік у Союз Радянських Соціалістичних Республік є заключним етапом розвитку форм співробітництва, який набрав на цей раз характеру військово-господарського і політичного об'єднання народів у єдину багатонаціональну Радянську державу»³³. Природно, змістовне багатство цієї ознаки зростало, ставали різноманітнішими форми її вияву. Нині наша держава досягла такого ступеня зрілості, що ознака єдності при характеристиці СРСР закріплена в Конституції розвинутого соціалізму.

Єдність як суттєва характеристика радянської союзної держави на сучасному етапі розвитку СРСР є результатом тих соціально-економічних і політичних перетворень, які відбулися в нашій країні за минулі шість десятиліть. Ці перетворення привели до якісних змін усередині радянського суспільства, до встановлення в СРСР зрілих соціалістичних відносин, формування на основі зближення всіх класів і соціальних верств, націй і народностей країни, їх братерського співробітництва і взаємодопомоги нової історичної спільності людей — радянського народу. В результаті було досягнуто високого ступеня єдності і монолітності радянського суспільства, радянської соціалістичної багатонаціональної держави.

Отже, конституційне закріплення ознаки єдності радянської федеративної держави виражає високий ступінь зрілості соціальних відносин у нашій країні, вона ні в якій мірі не суперечить якісній характеристиці СРСР як союзної держави.

Особливо багато спекуляцій нагромаджується західнонімецькими остфоршерами навколо закономірного процесу закріплення союзних начал у Радянській багатонаціональній державі. При цьому вони не тільки перекручують його суть, а й по-різному оцінюють причини. Частина з наших ідейних противників, наприклад, схильна вважати, що «всі старі федерації розвиваються сьогодні в централізовані унітарні держави»³⁴. Інші хотіли б видати закріплення союзних начал за результат «тоталітарної форми однопартійного панування»³⁵.

Посилення союзних начал у розвитку радянської загальнонародної держави являє собою глибоко закономірний процес. Він зумовлений, насамперед, потребами суспільного розвитку, а централізм необхідний для функціонування великого виробництва, планового ведення

³² Simon G. Die richtrussische Völker in Gesellschaft und Innenpolitik der UdSSR, S. 455.

³³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979. Т. 2, с. 419.

³⁴ Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Bd. 2, S. 573.

³⁵ Meissner B. Die Vorgeschichte und die «besonderen» Wesenzüge der neuen Bundesverfassung der UdSSR.— Osteuropa — Recht, 1978, Hf. 1—2, S. 6—21.

господарства, суворой економії праці, найповнішого задоволення потреб усіх націй і народностей СРСР, дальшого прогресу нової спільності людей — радянського народу. Необхідність посилення союзних начал впливає також із зрослих завдань наукового управління суспільством, використання досягнень НТР; вона диктується зміцненням загальнонародного характеру нашої держави.

Нині всім ходом суспільного прогресу на перший план дедалі більше висуваються загальнонародні завдання комуністичного будівництва, зростає їх значення для всіх націй і народностей СРСР.

Усього цього не хочуть бачити наші ідейні противники. Не хочуть вони зрозуміти і того, що процес посилення союзних начал в радянській багатонаціональній державі далеко не тотожний тим тенденціям, які є в усіх буржуазних федераціях. В антагоністичній за своєю природою буржуазній федерації всяке розширення прав кожного з її членів являє собою загрозу цілісності федеративного союзу. Саме тому загальна тенденція розвитку буржуазної федерації зводиться до значного розширення в ній компетенції центральної влади за рахунок відповідного зменшення компетенцій членів федерації.

Навпаки, в радянській федеративній державі, що відрізняється не тільки за своєю принципово новою класовою суттю і цілями, а й за новими організаційно-політичними принципами побудови, процес централізації, зміцнення єдності радянської державної влади ні в якій мірі не є альтернативою розвитку національно-державних утворень. В умовах нашої країни централізм має воістину демократичний характер, полягає в єдності інтересів, цілей і дій усіх народів. Це такий централізм, який не насаджується «зверху», тобто з боку тих чи інших центральних органів, а є вираженням потреб загального розвитку всіх радянських республік. Посилення союзних начал в умовах Радянської багатонаціональної держави супроводжується створенням оптимальних умов для вільного розвитку народів, задоволення їх специфічних інтересів. Розвиток Радянської держави в умовах комуністичного будівництва переконливо свідчить, що оскільки посилення централізму відбувається на основі соціалістичного федералізму — федералізму нового, вищого типу і в поєднанні з автономією, то це не тільки не обмежує суверенні права суб'єктів радянської федерації, а й створює максимально сприятливі умови для їх реального втілення. «Досвід нашої країни наочно показує, — говорив кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС Б. М. Пономарьов, — що чим демократичніша політична система, чим ширше користуються трудящі плодами демократії, тим більша сила взаємного притягання всіх націй і народностей. Ця закономірність визначає посилення союзних начал в житті радянського суспільства...»³⁶.

Нарешті, для радянської соціалістичної федерації характерне прагнення не до розширення компетенції Союзу за рахунок компетенцій республік і навпаки, а вдосконалення кола компетенцій для кожного суб'єкта федерації. Тому поряд з посиленням союзних начал відбувається таке розширення прав союзних республік, яке об'єктивно зумовлене потребами суспільного розвитку на даному етапі комуністичного будівництва. Цей факт змушені визнати навіть окремі «спеціалісти із східного права». Так, Шнайдер, правда, з левими застереженнями, констатує доповнення гарантії прав союзних

³⁶ Пономарев Б. Н. Ленинская национальная политика КПСС на этапе развитого социализма и ее международное значение. — Доклад на Всесоюзной научно-практической конференции «Развитие национальных отношений в условиях зрелого социализма. Опыт и проблемы патриотического и интернационального воспитания» 28—30 июня 1982 г. Рига, 1982, с. 13—14.

республік у новій Конституції СРСР³⁷, Зімон відзначає певне розширення цих прав³⁸.

У чому полягає розширення прав союзної республіки відповідно до нової Конституції СРСР?

1. Союзним республікам в особі їх найвищих органів влади надано право законодавчої ініціативи у Верховній Раді СРСР (ст. 113);

2. Конституційного закріплення набуло право союзних республік брати участь у розв'язанні питань, що перебувають у віданні Союзу РСР (ст. 77);

3. Більш виразно зафіксовані повноваження союзних республік, покликаних забезпечити комплексний економічний і соціальний розвиток на всій території, сприяти здійсненню на цій території повноважень Союзу РСР, втілювати в життя рішення найвищих органів влади і управління СРСР. З питань, що належать до її відання, союзна республіка координує і контролює діяльність підприємств, установ і організацій союзного підпорядкування (ст. 77);

4. Згідно із статтею 114 союзні республіки дістали право на входження у Верховну Раду СРСР або Президію Верховної Ради СРСР з пропозицією про винесення на всенародне обговорення проектів Законів та інших найважливіших питань державного життя.

Отже, при найближчому розгляді спроби західнонімецьких «спеціалістів із східного права» зобразити нову Конституцію СРСР як документальне свідчення фронтального наступу Союзу на права суб'єктів федерації виявляються зовсім безпідставними.

Навпаки, Комуністична партія Радянського Союзу проводила і неухильно проводить політику, спрямовану на вдосконалення форм і інститутів радянської (в тому числі національної) державності, узагальнення досвіду національно-державного будівництва в нашій країні, постійне вдосконалення федеративної структури радянської соціалістичної держави. Хочуть чи не хочуть цього наші ідейні противники, федерація, створена народами Країни Рад, була й залишається ефективним знаряддям КПРС у боротьбі за побудову комунізму. Вона сильна якраз керівництвом Комуністичної партії, роль якої в умовах розвинутого соціалізму закономірно і неухильно зростає.

---

³⁷ Schneider E. Politische Aspekte des neuen sowjetischen Verfassungsentwurfs.— Köln, 1977, S. 18.

³⁸ Simon G. Die nichtrussische Völker in Gesellschaft und Innenpolitik der UdSSR, S. 456.

Трибуна молодого автора

А. Є. СКЛЯРЕНКО (Коростень)

УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ У СПОРУДЖЕННІ НОВОБУДОВ СИБІРУ І ДАЛЕКОГО СХОДУ В РОКИ ДЕСЯТОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Комуністична партія неухильно здійснює ленінський курс на постійне нарощування матеріального й духовного потенціалу кожної республіки і разом з тим на його максимальне використання для гармонійного розвитку всієї країни, вбачаючи в цьому необхідну умову прогресу суспільства. Великі будови радянських п'ятирічок, у тому числі десятої,— яскравий зразок тісного братерського співробітництва всіх націй і народностей нашої країни, результат їх інтернаціонального єднання. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії наголошувалося: «Підсумки розвитку народного господарства переконливо підтверджують правильність економічної стратегії партії. Країна істотно просунулась уперед на всіх напрямках створення матеріально-технічної бази комунізму»¹. Характерною особливістю розвитку економіки СРСР є формування територіально-виробничих комплексів у європейській частині РРФСР, на Уралі, в Сибіру, на Далекому Сході, в Казахстані і Таджикистані. Видобуток нафти в 1980 р. лише в районах північно-західного Сибіру зріс порівняно з 1970 р. більше ніж у десять разів, а газу — збільшився з 9,5 млрд. до 156 млрд. кубічних метрів².

Ще В. І. Ленін, виступаючи на VIII Всеросійському з'їзді Рад (1920 р.), геніально передбачав: «Гірничі багатства Сибіру — зовсім неосяжні, і ми навіть в кращому разі, при великому успіху, за кілька років не могли б розробити однієї соті частини їх»³. Нині для створення могутньої виробничої бази на Сході нашої країни склалися всі необхідні передумови. Здійснення грандіозної програми дальшого економічного розвитку районів Сибіру і Далекого Сходу — процес тривалий і складний, пов'язаний із залученням великої кількості робочих рук, значними матеріальними та фінансовими затратами. Його успішне завершення, як неодноразово підкреслювалося на з'їздах Комуністичної партії, в рішеннях її Центрального Комітету, неможливе без всебічної координації зусиль багатьох міністерств і відомств, братерського співробітництва трудящих усіх союзних республік.

Участь трудових колективів Радянської України, як й інших братніх республік, у цьому співробітництві виявляється в двох головних напрямках: постачанні широкого асортименту виробленої на підприємствах УРСР промислової продукції, а також безпосередній допомозі кадрами робітників та інженерно-технічних працівників різних спеціальностей новобудовам Сходу. «...Для комуністів, трудящих України, — відзначив у доповіді на урочистих зборах, присвячених 65-й річниці Великому Жовтню, Голова Ради Міністрів УРСР О. П. Ляшко, — справою першорядної ваги, завданням усіх завдань стало безперервне збільшення вкладу республіки в нарощування економічної могутності країни»⁴.

Важливу роль в освоєнні величезних багатств Сибіру і Далекого Сходу покликана відіграти Байкало-Амурська магістраль. У постанові

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 38.

² Див.: Там же, с. 39.

³ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 42, с. 108.

⁴ Рад. Україна, 1982, 6 листоп.

ЦК КПРС від 8 липня 1974 р. про її будівництво зазначалося, що ця магістраль довжиною 3200 км дасть можливість прискорити розвиток продуктивних сил Сибіру і Далекого Сходу, ввести в господарський обіг величезні запаси корисних копалин, лісу, забезпечити зростаючі обсяги перевезень народногосподарських вантажів, поліпшити зовнішньополітичні зв'язки Радянського Союзу через морські порти Далекого Сходу. Схваливши пропозиції партійних, комсомольських, профспілкових організацій, колективів трудящих оголосити спорудження БАМу всенародною будовою, Центральний Комітет рекомендував широко використовувати в процесі його будівництва славні традиції і досвід спорудження Дніпрогесу, Магнітки, Турксибу, Волзького автозаводу, освоєння цілини, відбудови Ташкента та інших великих будов, що символізують єдність, непорушне братерство і творчий ентузіазм народів СРСР. Було визнано за доцільне, щоб республіки взяли шефство над конкретними об'єктами БАМу і подали всебічну допомогу в їх спорудженні, зокрема кваліфікованими робітниками і спеціалістами⁵.

В умовах єдиного народногосподарського комплексу продукція підприємств Радянської України, їх безпосередня участь у спорудженні БАМу та інших важливих об'єктів Сибіру і Далекого Сходу стали складовою частиною тієї величезної роботи, що її здійснювали дружніми зусиллями всі народи нашої країни. Нині Сибір і Далекий Схід є районами, які ввібрали в себе досягнення передової науки і виробництва, найдосконаліших технічних засобів, сучасних інженерних розрахунків, механізмів і апаратури, здатних працювати в оптимальному режимі. І це цілком закономірно. В. І. Ленін ще в 1920 р. відзначав, що природні багатства Сибіру «...перебувають в таких умовах, де потрібне устаткування кращими машинами»⁶.

У забезпеченні промисловою продукцією новобудов Сибіру і Далекого Сходу в роки десятиї п'ятирічки брали участь підприємства всіх областей Радянської України. Однією з перших у республіці систематичні поставки туди устаткування і механізмів почала здійснювати Донецчина. Широким попитом користувалася в східних районах продукція Новокраматорського машинобудівного об'єднання, колектив якого лише в 1979 р. виготовив на замовлення будов Сибіру і Далекого Сходу 50 одиниць обладнання для 21 об'єкта. Партійна, профспілкова і комсомольська організації об'єднання взяли під контроль якість виготовлюваної продукції і план поставок⁷.

На заводі «Азовсталь» у 1978 р. було освоєно і введено в дію установку вакумування сталі, що дало можливість налагодити виготовлення морозостійкого металу, вкрай необхідного для північних районів. Потреба у спеціальних сталях, придатних для регіонів із суворим кліматом, прискорила виведення на проектну потужність киснево-конверторного цеху на заводі «Азовсталь», спорудження і введення в дію якого стало істотним вкладом у реалізацію рішень XXV з'їзду КПРС. На кінець п'ятирічки колектив підприємства довів добовий випуск сталі до 10 тис. т⁸.

6 травня 1978 р. в газетах «Днепровская правда» і «Социалистический Донбасс» був одночасно опублікований відкритий лист робітничих кореспондентів підприємств, які виконують замовлення новобудов Сибіру й Далекого Сходу. В ньому містився заклик посилити ува-

⁵ Див.: КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій и пленумов ЦК. М., 1978. Т. 11, с. 417—419.

⁶ Ленін В. І. Доповідь про концесії на фракції РКП(б) VIII з'їзду Рад, 21 груд.: VIII Всеросійський з'їзд Рад, 22—29 груд. 1920 р.—Повне зібр. творів, т. 42, с. 108.

⁷ Комсомольское знамя, 1980, 28 марта.

⁸ Комсомольское знамя, 1980, 23 дек.

гу до своєчасного і якісного виготовлення промислової продукції, що відправляється на схід. Цей заклик був підхоплений не тільки на підприємствах Донецької та Дніпропетровської областей, а й усієї республіки.

Замовлення Далекого Сходу виконували такі великі підприємства Дніпропетровська, як шинний, верстатобудівний, ресорний, металургійні імені Г. І. Петровського, імені Комінтерну, імені Ф. Е. Дзержинського, Новомосковський трубний, павлоградський «Хіммаш», Нижньодніпровський трубопрокатний імені К. Лібкнехта, Нікопольський південнотрубний та ряд інших заводів⁹.

На адресу новобудов Сибіру й Далекого Сходу відвантажували свою продукцію колективи підприємств столиці України і Київської області, в тому числі виробничого об'єднання «Більшовик», де виготовлялося обладнання для підприємств хімічної промисловості¹⁰, Білоцерківського виробничого об'єднання шин та гумоазбестових виробів. Останнє тільки в 1978 р. надіслало на новобудови 3 тис. покриттів для потужних автомобілів, понад 2 тис.— для сільгоспмашин, десятки тисяч — для легкових автомобілів¹¹.

Відмінної якості продукцію направляв для БАМу, Тюмені, Усть-Глімська колектив Одеського виробничого об'єднання важкого кранобудування імені Січневого повстання. Лише 1978 р. звідси було відправлено 35 самохідних кранів вантажопідйомністю 35—40 т кожний. Одеське підприємство налагодило систему комплексних поставок, яка передбачає відвантаження споживачеві не лише машин і запчастин, а й допоміжного обладнання до них. Це забезпечувало надійну роботу кранів у суворих кліматичних умовах Сходу¹². Замовлення новобудов Сибіру виконував і колектив харківського заводу «Трансв'язок». У 1977—1978 рр. він освоїв, а в 1979 р. впровадив у виробництво нову спеціальну апаратуру¹³.

Інтенсивне житлове й промислове будівництво, що розгорнулося на сході нашої країни, зокрема в районах спорудження БАМу, вимагало якісно нових інженерних розрахунків і будівельно-монтажного устаткування. Активний «діалог» з тюменськими будівельниками, наприклад, вели трест «Харківжитлобуд», Сумський та Кременчуцький домобудівні комбінати¹⁴. Останній з них освоїв випуск будинків модернізованої серії Ш-94-БАМ для Західносибірського нафтогазового комплексу, зокрема для тресту «Укртюменьбуд»¹⁵.

Колективи підприємств Радянської України багато зробили для поліпшення умов життя і праці будівельників та експлуатаційників, що працювали в районах Сибіру й Далекого Сходу. Лише в Тюменській області будівельні бригади з УРСР спорудили протягом п'ятирічки 5 шкіл на 2472 учні, 8 дитячих садків на 1530 місць, 3 лікарні на 510 ліжок, 3 поліклініки на 100 відвідувань щоденно. Вартий уваги такий факт. На території, де раніше на 5 кв. км жила тільки одна людина, здано в експлуатацію 150 тис. кв. м сучасного житла¹⁶. В цьому є заслуга й посланців України — членів будівельно-монтажних загонів і поїздів «Донбас», «Харків», «Карпати», «Дніпро» та ін.

На території Хабаровського краю успішно працювали будівельники поїзда «Укрбуд», який виконував широкий фронт робіт. З усіх областей республіки в його розпорядження надходило обладнання, інструменти, тисячі тонн металоконструкцій. «В умовах вічної мерзлоти,— писала газета «Радянська Україна»,— вони (будівельники.— А. С.)

⁹ Акімов Н. С. Тюменський меридіан. Дніпропетровськ, 1980, с. 3.

¹⁰ Вечірній Київ, 1979, 23 черв.

¹¹ Молода гвардія, 1978, 23 лип.

¹² Правда України, 1978, 27 июня.

¹³ Робітнич газ., 1978, 23 трав.

¹⁴ Комсомольское знамя, 1978, 27 июня; Рад. Україна, 1980, 3 лип.

¹⁵ Робітнич газ., 1980, 4 січ.; Комсомольское знамя, 1980, 17 фев.

¹⁶ Правда України, 1980, 18 сент.

навчилися зводити будинки на товстій подушці з гравію і гальки, будувати фундаменти на глибоких сваях, зварювати метал при низьких температурах»¹⁷.

Виявляючи піклування про своїх посланців та про якнайшвидше введення в дію нових промислових об'єктів, у спорудженні яких вони брали участь, трудящі Радянської України широко розгорнули соціалістичне змагання за дострокове виконання їх замовлень. У багатьох виробничих колективах воно проходило під девізом: «Замовлення Сибіру і Далекого Сходу виконувати з випередженням графіка!» Його ініціаторами виступили партійні, профспілкові та комсомольські організації підприємств, які палко підтримали починання московських робітників — забезпечити виконання замовлень Сибіру і Далекого Сходу достроково, з відмінною якістю. Так, Дрогобицький завод автокранів лише за вісім місяців 1978 р. достроково відвантажив у східні райони країни 427 автокранів¹⁸.

Виробничники Луцького приладобудівного заводу, де ініціатором змагання виступив колектив складального цеху, очолюваний Д. М. Щербою, виготовили для новобудов Сходу виробів на 2 млн. крб., виконавши завдання достроково. На Тюменський нафтопромисловий комплекс було відвантажено близько 300 одиниць апаратури на 2 місяці раніше передбаченого державним планом строку¹⁹. Рух за дострокове виконання замовлень Сибіру і Далекого Сходу дістав широке відображення в соціалістичних зобов'язаннях трудящих Житомирської, Донецької, Дніпропетровської, Львівської, Кримської, Київської, Харківської та інших областей республіки²⁰.

Замовлення сибіряків виробничники прагнули виконувати, застосовуючи передову технологію, на рівні кращих світових зразків. Трудівники Новокраматорського машинобудівного заводу, наприклад, виготовили десятикубовий крокуючий екскаватор для тресту «Красноярскуголь» та рудоподрібноючі млини для підприємств Нижнього Тагіла. При цьому передовики виробництва — комуністи А. Назаров і П. Дибленко, кадровий робітник А. Малєєв застосували прогресивну технологію, завдяки чому було скорочено час виготовлення корпусів опор, знижено трудомісткість робіт²¹. Високою якістю продукції відзначається виробниче об'єднання «Ватра» Тернопільської області, освітлювальні прилади якого були гідно оцінені нафтовиками Тюмені²².

Замовникам із Сибіру і Далекого Сходу відправлялося близько 80% виробів Середино-Будського заводу монтажних заготовок (Сумська область). В ході соціалістичного змагання, що розгорнулося на підприємстві за виготовлення партії високоякісних анодів і катодів для Красноярського, Іркутського та Новокузнецького алюмінієвих заводів, визначилися переможці — бригади, очолювані А. Коротченком та В. Личем. Почесні замовлення були виконані майже з чотиримісячним випередженням графіка²³.

На місяць раніше строку відправив свою продукцію для будівельників Байкало-Амурської магістралі колектив коростенського заводу «Жовтнева кузня» (Житомирська область). Машини, створені тут на базі Могильовського заводу, використовуються для ущільнення залізничного полотна, підготовки його до укладання шпал і рейок. Коростенські машинобудівники виготовили для трестів «Бамстроймеханизация», «Западебамстроймеханизация» 150 самохід-

¹⁷ Рад. Україна, 1979, 4 січ.

¹⁸ Правда України, 1978, 24 сент.

¹⁹ Рад. Волинь, 1978, 30 трав.

²⁰ Правда України, 1979, 31 янв.

²¹ Рад. Донеччина, 1978, 31 груд.

²² Рад. Україна, 1978, 20 січ.

²³ Ленінська правда, 1979, 14 січ.

них і причіпних котків. Продукція заводу відзначається високою якістю, свідченням чого є десятки позитивних відгуків на неї²⁴.

В роки десятої п'ятирічки, як відомо, широкого розмаху набрало соціалістичне змагання за принципом робітничої естафети. Яскравим прикладом цього можуть служити договірні зобов'язання будівельників одного з управлінь БАМу (Ургал) і колективу Криворізького домобудівного комбінату. На перших порах між суміжниками виникали певні непорозуміння. Перейти від взаємних претензій до справді творчої співпраці допомогла їм угода про соціалістичне змагання, укладена в 1978 р. Арбітром у ньому стала газета «Комсомольское знамя». Як показали підбиті в 1980 р. підсумки, за три роки бригада будівельно-монтажного поїзда «Укрбуд» спорудила і здала в Ургалі 40 тис. кв. м житла, а суміжники надіслали на будівництво 12 225 куб. м металоконструкцій, перевиконавши план поставок²⁵.

Того ж 1978 р. угоду про соціалістичне змагання уклали колективи Кременчуцького автомобільного заводу і тресту «Западбамстроймеханизация». Виготовлені у Кременчуку автомобілі випробовуються на міцність на будовах Сибіру і Далекого Сходу. Перша їх партія була відправлена на Далекий Схід ще в 1974 р. 72% «Кразів» відзначено державним Знаком якості. На початку 1981 р. кременчужани передали далеосхідникам 15 автомобілів, виготовлених понад план²⁶.

Особлива увага приділялася в республіці постачанню новобудовам Сходу технологічного устаткування для гірничодобувної та нафтохімічної промисловості. Виробничі колективи відповідних підприємств не лише виготовляли необхідні машини і механізми, а й подавали допомогу в їх монтажі, випробовуванні та експлуатації в перші місяці роботи. Радянська Україна здійснювала шефство над містом Нижньовартовськом — центром нафтодобувної промисловості Тюмені. В роки десятої п'ятирічки значно зросли поставки з УРСР обладнання для бурових вишок, транспортних засобів та запасних частин до механізмів, які використовувалися особливо інтенсивно. Так, виробниче об'єднання «Насосенергомаш» відправило в райони Сибіру і Далекого Сходу 80% виготовлених на підпорядкованих йому заводах нафтових насосів, 250 насосів для перекачування води. За успіхи в четвертому кварталі 1979 р. об'єднання нагороджено перехідним Червоним Прапором Міністерства хімічного і нафтового машинобудування СРСР та ЦК профспілки робітників важкого машинобудування²⁷. Неодноразово відзначалися в пресі виробничі досягнення колективу Сімферопольського арматурного заводу, який постачає обладнання в райони з арктичним кліматом, зокрема управлінню «Транссибірстройкомплектация»²⁸.

Значну допомогу подавало сибірським нафтовикам об'єднання «Укрнафта», працівники якого пробурили ряд складних свердловин в умовах вічної мерзлоти²⁹. Протягом тривалого часу, починаючи з 1975 р., в Тюменській області працювали будівельники, монтажники вишок та буровики з Бориславського управління нафтових робіт³⁰. Північновартовське родовище поряд з представниками багатьох національностей СРСР освоювали й посланці Української РСР. Зокрема, відмінно працювала тут бригада бурового майстра В. Макара — випускника Львівського геологорозвідувального технікуму. Вона діяла

²⁴ Робітнича газ., 1981, 1 лют.

²⁵ Комсомольское знамя, 1981, 17 февр.

²⁶ Рад. Україна, 1980, 21 січ.; Комсомольское знамя, 1980, 1 февр.; Робітнича газ., 1981, 7 січ.

²⁷ Комсомольское знамя, 1980, 1 февр.

²⁸ Там же.

²⁹ Львовская правда, 1979, 26 июня.

³⁰ Робітнича газ., 1979, 16 берез.

в тісному контакті з комсомольсько-молодіжним колективом І. Буртника з виробничого об'єднання «Укрнафта»³¹.

Численні посланці Радянської України зарекомендували себе на будовах Сибіру і Далекого Сходу з найкращого боку. І в тому, що на кінець 1980 р. наша країна завдяки дружнім зусиллям усіх народів СРСР одержала доступ до нових родовищ сибірської нафти й газу, побудувала близько двох тисяч кілометрів Байкало-Амурської залізничної магістралі, є частка і їх напруженої праці. Заслужений будівельник УРСР, електрозварювальник «Укрбуду» А. Карунський писав у газеті «Радянська Україна»: «Є будови, які по праву називають всенародними, тому що вони служать народу, мають загальнодержавне значення. І тому, що їх споруджує вся країна, весь народ»³². Саме такими є будови Сибіру і Далекого Сходу.

XXVI з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, який накреслив широку програму комуністичного будівництва на наступну п'ятирічку і на період до 1990 року, вказав шляхи ефективної реалізації могутнього економічного й науково-технічного потенціалу суспільства розвинутого соціалізму, відзначив необхідність дальшого розвитку нафтогазового комплексу Сибіру і Далекого Сходу, завершення будівництва Байкало-Амурської магістралі. Велику роль у виконанні поставлених партією завдань відіграє й відіграватиме братерське співробітництво народів СРСР. Свій гідний вклад у цю важливу справу внесуть і трудящі Радянської України.

³¹ Правда України, 1979, 18 янв.

³² Рад. Україна, 1979, 3 січ.

О. О. УДОВЕНКО (Луцьк)

ДЕЯКІ ПИТАННЯ БОРОТЬБИ СРСР ЗА КОЛЕКТИВНУ БЕЗПЕКУ В ЄВРОПІ У 30-х РОКАХ

Великі успіхи, досягнуті трудящими нашої країни у 30-х роках в будівництві соціалізму, сприяли неухильному зростанню впливу СРСР на міжнародній арені. В результаті цього правлячі кола капіталістичних держав були змушені співробітничати з Радянським Союзом у різних галузях, хоча розвитку такого співробітництва перешкоджали значні труднощі, зумовлені протилежністю класових інтересів буржуазії та пролетаріату.

В першій половині 30-х років гітлерівська Німеччина, мілітаристська Японія та фашистська Італія відкрито стали на шлях агресії, намагаючись силою перекроїти карту світу на свою користь. Гітлер проголосив програму встановлення цілковитого панування «Великої Німеччини» спочатку в Європі, а згодом і в усьому світі. У зв'язку з цим міжнародне становище значно ускладнилося. В різних країнах активізувалися фашистські та профашистські угруповання. Фашизм став головною небезпекю, яка загрожувала соціалізму, революційному руху, всьому прогресивному людству.

За таких умов Комуністична партія та Радянський уряд робили все можливе для того, щоб не допустити створення антирадянського фронту реакційних сил. Використовуючи свій зрослий авторитет на міжнародній арені, СРСР розгорнув активну зовнішньополітичну діяльність, спрямовану на оздоровлення політичного клімату та відвернення загрози виникнення нової війни.

В лютому 1933 р. Радянський Союз вніс на розгляд учасників Конференції по скороченню та обмеженню озброєнь, що проходила

в Женеві, проект декларації, в якому було дано чітке визначення агресора. В цьому документі акцент зроблено на тому, хто першим застосував збройну силу, і переконливо показано, що не має істотного значення факт оголошення чи неоголошення війни. В проекті містилося визначення нападаючої сторони, а також перераховувалися найбільш типові причини нападу однієї країни на іншу¹.

Запропонована радянською делегацією декларація була пройнята ідеєю мирного співіснування держав з різним суспільним ладом і відповідала інтересам усіх народів світу. Однак правлячі кола провідних капіталістичних країн негативно поставилися до пропозиції радянської сторони і добилися, що Конференція по скороченню та обмеженню озброєнь не схвалила внесеного нею проекту. Тоді уряд СРСР вжив заходів для того, щоб радянське визначення агресії набуло сили як міжнародно-правовий документ. Зокрема, 3 липня 1933 р. в Лондоні було підписано конвенцію між СРСР, Польщею, Румунією, Латвією, Естонією, Туреччиною, Іраном та Афганістаном про визначення агресії. 4 липня аналогічний документ скріпили своїми підписами представники СРСР, Румунії, Чехословаччини, Туреччини та Югославії. Надалі до цієї конвенції могли приєднатися й інші країни². Укладення конвенцій про визначення агресії було великим успіхом радянської дипломатії, миролюбної політики першої в світі соціалістичної держави. Воно певною мірою ускладнювало проведення антирадянськими колами країн, які підписали конвенцію, ворожого щодо СРСР політики.

Втілюючи в життя ленінське вчення про можливість мирного співіснування і співробітництва держав з різним суспільним ладом, ЦК ВКП(б) розробив план колективної безпеки, викладений у його постанові від 12 грудня 1933 р.³ Ним передбачалися вступ СРСР до Ліги націй та укладення регіональних угод між Радянським Союзом і багатьма європейськими країнами з метою їх взаємного захисту від агресії з боку третьої сторони. При цьому Комуністична партія і Радянський уряд керувалися принципом неподільності світу й необхідності його колективного захисту. На основі постанови ЦК ВКП(б) Народний комісаріат закордонних справ СРСР розробив розгорнутий план створення системи колективної безпеки в Європі, який був схвалений Політбюро ЦК 20 грудня 1933 р.⁴

У той час радянська дипломатія уважно вивчала і враховувала ставлення багатьох європейських урядів, у тому числі польського, до СРСР. Як відомо, в 1926 р. у результаті перевороту, здійсненого Ю. Пілсудським, у Польщі було встановлено реакційний режим, який демагогічно називав себе «санацією» («оздоровленням»). Його діячі вороже ставилися до Країни Рад і з приходом до влади в Німеччині Гітлера почали активно встановлювати контакти з нацистами.

Однак Радянський уряд зробив спробу нормалізувати відносини з Польщею. З цією метою в грудні 1933 р. він запропонував опублікувати спільну декларацію про прагнення обох сторін захищати мир у Східній Європі⁵. Уряд Польщі дав принципову згоду і заявив про свою готовність боротися разом з Радянським Союзом проти гітлерівської агресії в Прибалтиці. Проте водночас він вів переговори з Берліном⁶. 26 січня 1934 р. було опубліковано польсько-німецьку декларацію про дружбу й ненапад, яка, по суті, розв'язала руки Гітлеру для агресії проти СРСР. А 3 лютого польська сторона повідо-

¹ Документи внешней политики СССР. М., 1970. Т. 16, с. 80—81.

² Там же, с. 388—392, 403—406.

³ История второй мировой войны 1939—1945. М., 1973. Т. I, с. 283.

⁴ История внешней политики СССР. М., 1980. Т. I, с. 302.

⁵ Документы внешней политики СССР, т. 16, с. 746—747.

⁶ Centralne Archiwum przy Komitecie Centralnym Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej — CA KC PZPR), sygn. 158/IV—2, t. 14, k. 7.

мила, що прийняття радянсько-польської декларації не є актуальним⁷.

ЦК ВКП(б) та Радянський уряд вважали, що певну роль у справі відвернення нової війни може відіграти Ліга націй, в якій на початку 30-х років порівняно з попереднім періодом розстановка сил дещо змінилася. Багато її членів, зокрема Англія та Франція, вважали за доцільне прийняти до Ліги Радянський Союз з метою підвищення авторитету цього міжнародного органу в боротьбі проти агресивних устремлінь милітаристських кіл Німеччини, Японії та Італії. Лише керівні діячі Польщі неодноразово висловлювали своє скептичне ставлення щодо можливості вступу нашої країни до Ліги націй і розгорнули, за висловом наркома закордонних справ СРСР М. М. Литвинова, проти цього «скажену агітацію»⁸.

Однак всупереч протидії реакційних сил Радянський Союз став членом Ліги націй, що свідчило про його великий авторитет на міжнародній арені. Водночас цей акт сприяв зміцненню позицій Ліги, посиленню її ролі в справі приборкання агресорів і збереження миру.

Послідовно проводячи курс на створення системи колективної безпеки в Європі, СРСР розпочав наприкінці 1933 р. переговори з Францією щодо укладення багатостороннього регіонального договору про взаємодопомогу, який згодом дістав назву Східного пакту. Він принципово відрізнявся від договорів, які уклалися між різними групами імперіалістичних країн, оскільки був спрямований на об'єднання зусиль держав певного району для боротьби за відвернення загрози війни.

Підготовлений міністерством закордонних справ Франції начерк проекту Східного пакту обговорювався М. М. Литвиновим та міністром закордонних справ Франції Л. Барту під час Женевської конференції по роззброєнню⁹. Він складався з трьох частин: договору про регіональну взаємодопомогу, договору про взаємодопомогу між СРСР та Францією, а також генерального акту. До нього могли приєднатися СРСР, Чехословаччина, Польща, Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія та Німеччина. Договором передбачалося подання допомоги кожному його учаснику в разі агресивних дій проти нього, проведення консультацій з метою запобігання виникненню конфліктів або розв'язання їх. Згідно з радянсько-французьким договором СРСР став гарантом Локарнського пакту 1925 р. У свою чергу, Франція зобов'язувалася подати допомогу Радянському Союзу в разі нападу на нього одного з учасників Східного пакту. В тексті генерального акту зазначалося, що Східний пакт має ввійти в силу після вступу СРСР до Ліги націй¹⁰.

В результаті обміну думками між М. М. Литвиновим і Л. Барту вирішено розпочати переговори з урядами інших країн — майбутніх учасників договору. Радянські представники повинні були вести переговори з дипломатами прибалтійських країн, а французькі — з дипломатами Польщі, Чехословаччини й Німеччини¹¹. Чехословацький уряд одразу заявив про своє позитивне ставлення до укладення пакту¹².

Проте, щоб Східний пакт став реальністю, необхідним було приєднання до нього Польщі. Це означало б, що вона — учасниця всіх антирадянських інтриг імперіалістичних держав — ставала союзницею СРСР. Важливу роль відігравало й те, що Радянський Союз, який не мав безпосереднього кордону з Німеччиною, одержав би змогу ак-

⁷ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. М., 1969. Т. 6, с. 161.

⁸ Документи внешней политики СССР. М., 1971. Т. 17, с. 371, 417, 489—490; Документи и материалы по истории советско-польских отношений, т. 6, с. 221, 225.

⁹ Документи внешней политики СССР, т. 17, с. 340, 371, 375, 378.

¹⁰ Там же, с. 480—482.

¹¹ Сиполс В. Я. Внешняя политика Советского Союза. 1933—1935. М., 1980, с. 175.

¹² Международная жизнь, 1963, № 6, с. 156.

тивно протидіяти фашистській агресії шляхом перекидання своїх військ через польську територію. При цьому СРСР був готовий зробити все можливе для збереження суверенітету й безпеки Польщі.

Однак польські правлячі кола не приховували свого негативного ставлення до нашої країни і франко-радянського співробітництва¹³. Показовими щодо цього були такі факти. 24 травня французький посол у Варшаві Лярош інформував польський уряд про проект Східного пакту, а вже наступного дня ця конфіденційна інформація стала відомою правлячим колам фашистської Німеччини, яким до того ж міністр закордонних справ Польщі повідомив про негативну позицію членів кабінету Пілсудського щодо цього документа¹⁴.

В червні 1934 р. польському урядові було передано проект Східного пакту¹⁵. Однак у процесі його вивчення польська сторона не відмовилася від спроб перекурити основну ідею пакту і замінити регіональний договір між країнами, яким загрожувала фашистська Німеччина, антирадянською угодою, укладеною між сусідніми з СРСР державами. З цією метою 4 липня 1934 р. польський посланник у Бухаресті зустрівся з міністром закордонних справ Румунії Тітулеску і передав йому пропозицію про приєднання Румунії до Східного пакту¹⁶. Кабінет Пілсудського сподівався, що незаконне захоплення Румунією Бессарабії, проти якого виступав Радянський Союз, ускладнить переговори про підписання пакту.

Для посилення недовір'я правлячих кіл Естонії та Латвії до Східного пакту міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек наприкінці липня 1934 р. зробив візити в Таллін і Ригу. Однак уряди цих країн зробили заяви, в яких формально дали позитивну відповідь на пропозиції Радянського уряду щодо укладення пакту, хоча й залишили за собою право перегляду своєї позиції в разі відмови від участі в ньому однієї з держав (СРСР, Німеччини, Польщі, Литви, Естонії, Латвії)¹⁷.

Найбільш негативну позицію щодо Східного пакту займала гітлерівська Німеччина. 13 червня 1934 р. її міністр закордонних справ Нейрат заявив М. М. Литвинову, що схема пакту не може бути прийнята його країною, і висловив сумнів у необхідності підписання такого документа¹⁸. А 8 вересня 1934 р. Німеччина направила іншим можливим учасникам пакту офіційний меморандум про те, що вона не вважає за доцільне взяти в ньому участь¹⁹. 27 вересня була опублікована заява польського уряду, в якій вказувалося, що він також відмовляється підписати пакт внаслідок негативного ставлення до останнього з боку Німеччини²⁰. Це свідчило про узгодженість дій між правлячими колами обох країн, спрямованих проти створення системи колективної безпеки.

Така політика викликала гнівні протести прогресивної громадськості Європи. Зокрема, польські комуністи вказували, що Східний пакт служив би міцною гарантією незалежності Польщі й зміцненню миру на континенті²¹.

В умовах дальшого ускладнення міжнародної обстановки Радянський Союз вживав енергійних заходів для згуртування миролюбних сил. У грудні 1934 р. було підписано радянсько-французький протокол, до якого згодом приєдналася й Чехословаччина²². В цих доку-

¹³ Diariusz i teki Jana Szembeka. London, 1964. T. 1, s. 152—158.

¹⁴ Сиполс В. Я. Указ. соч., с. 178.

¹⁵ Lagoché S. Polska lat 1926—1935. Warszawa, 1966, s. 165.

¹⁶ Sprawy międzynarodowe, 1959, N 3, s. 30—31.

¹⁷ Известия, 1934, 30 июля.

¹⁸ Документы внешней политики СССР, т. 17, с. 387.

¹⁹ Международная жизнь, 1963, № 7, с. 154.

²⁰ Документы, и материалы по истории советско-польских отношений, т. 6, с. 228—230.

²¹ SA KC PZPR, sygn. 158/IV—2, t. 30, k. 14.

²² Документы внешней политики СССР, т. 17, с. 725—726, 738—739.

ментах говорилося про необхідність докладання нових зусиль для підписання Східного пакту. Однак польський уряд, як і раніше, висловлювався проти його укладення. Під час зустрічей М. М. Литвинова, а також нового міністра закордонних справ Франції Лавалья з польським міністром закордонних справ останній обгрунтував таку позицію кабінету Пілсудського небажанням пропускати через територію країни іноземні війська. Тоді радянська сторона запропонувала виключити з проекту цей пункт. Але польські дипломати відмовилися навіть обговорювати нову пропозицію СРСР²³. Їх позиція не змінилася й після того, як стали очевидними намагання західних держав, насамперед Англії, спрямувати агресивні зазіхання Німеччини на схід, що неминуче збільшувало небезпеку й для Польщі.

Навесні 1935 р. вже було зрозуміло, що укласти Східний пакт за участю Німеччини та Польщі неможливо. Тому 2 травня 1935 р. було підписано радянсько-французький, а 16 травня — радянсько-чехословацький договори про взаємну допомогу²⁴.

Отже, розвиток подій у середині 30-х років наочно показав, що перед лицем небезпеки виникнення нової світової війни лише Радянський Союз твердо і послідовно відстоював справу миру. Всі його дипломатичні ініціативи були спрямовані на організацію колективної відсічі фашистській агресії.

І нині Радянський уряд продовжує проводити активну боротьбу за мир, проти авантюристичного мілітаристського курсу американського імперіалізму. Суть зовнішньої політики нашої країни висловив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов. «Ми,— говорив він,— будемо робити все для дальшого зміцнення згуртованості великої співдружності соціалістичних держав, єдності рядів комуністів усього світу в боротьбі за спільні цілі й ідеали. Ми будемо зберігати і розвивати нашу солідарність і наше співробітництво з країнами, які визволилися від колоніального гніту, з боротьбою народів за національну незалежність і соціальний прогрес. Ми завжди будемо віддані справі боротьби за мир, за розрядку міжнародної напруженості»²⁵.

²³ Документи внешней политики СССР. М., 1973. Т. 18, с. 182, 266; Документи и материалы по истории советско-польских отношений, т. 5, с. 260—262.

²⁴ Документи внешней политики СССР, т. 18, с. 309—312, 333—336.

²⁵ Радянська Україна, 1982, 16 листоп.

Г. П. ПИСАРЕВА (Горлівка)

РОЗРОБКА БОЛГАРСЬКОЮ КОМУНІСТИЧНОЮ ПАРТІЄЮ ПРОБЛЕМ КУЛЬТУРНОГО БУДІВНИЦТВА В НРБ У 70-х РОКАХ

Історичний досвід розвитку країн соціалістичної співдружності переконливо довів, що в духовній сфері суспільства, як і в інших, незважаючи на її специфічні особливості, партійне керівництво є головною умовою та запорукою успіхів у процесі культурного будівництва, яке ведеться у кожній з них. Цей досвід переконує й у тому, що на нинішньому етапі роль і значення культури в житті суспільства значно зростають. Це пов'язано з посиленням її соціальних функцій, з більш складними завданнями, які поставлено перед членами творчих спілок, а також з якісними змінами, що сталися у свідомості людей. Ще Ф. Енгельс указував на те, що майбутньому суспільству для піднесення промислового й сільськогосподарського виробництва «недосить одних тільки механічних і хімічних допоміжних засобів. Треба також відповідно розвинути і здібності людей, які приводять в рух ці засо-

би»¹. Успішний розвиток соціалістичної економіки й темпи науково-технічного прогресу — ось ті фактори, які активно впливають на формування нових інтелектуальних і морально-етичних якостей будівників розвинутого соціалізму.

Враховуючи ці об'єктивні фактори, братні комуністичні партії приділяють свою увагу дальшому вдосконаленню всієї системи та методів наукового управління культурними процесами як однієї з важливих умов прискореного розвитку соціалістичного суспільства. «Новий етап, в який вступає будівництво розвинутого соціалізму в нашій країні, а також ряд не вирішених проблем,— відзначалося, зокрема, у рішенні XII з'їзду БКП,— вимагають дальшого неухильного збагачення духовного життя народу й підвищення його ролі»².

БКП, як й інші комуністичні партії країни соціалізму, у своїй діяльності враховує специфічні особливості духовного життя своєї країни, неухильно керується загальними марксистсько-ленінськими концепціями щодо розвитку культури. В. І. Ленін розглядав культурне будівництво, як складову частину всього соціалістичного будівництва, в якому провідна роль належить комуністичній партії. Він неодноразово підкреслював, що комуністи «не повинні стояти склавши руки... Ми повинні цілком планомірно керувати цим процесом і формувати його результати»³. Володимир Ілліч визначив основні напрями й конкретні принципи такого керівництва, головними з яких є розробка політики в галузі культури й здійснення на практиці конкретно-управлінських функцій — з метою комплексного розв'язання всіх проблем, що стоять перед суспільством. Керуючись у своїй діяльності ленінськими настановами, БКП, як й інші комуністичні партії соціалістичних країн, нагромадила цінний досвід партійного керівництва розвитком національної культури.

Протягом останнього десятиріччя надруковано чимало наукових праць, в яких висвітлено різні аспекти політики комуністичних партій у галузі культурного будівництва. Це насамперед колективні монографії радянських і зарубіжних учених⁴. Про посилення уваги суспільствознавців до розглядуваної тематики свідчать і праці болгарських дослідників К. Попова, П. Аврамова, в яких проаналізовано загальні проблеми культурного розвитку Болгарії⁵, а також монографії К. Вичкової, І. Домусчієва, А. Дунчева та інших про політику БКП у сфері культури⁶.

Питання партійного й державного керівництва культурним будівництвом досліджуються у згаданих вище працях головним чином у взаємозв'язку як цілеспрямований процес. Історики аналізують принципи й методи, за допомогою яких здійснюється політика партії в галузі культури. Однак ще недостатньо висвітлено проблеми розвитку системи партійного, державного й громадського керівництва культурним процесом та механізм взаємодії відповідних органів, які відповідають за справу, доручену їм партією.

Слід зазначити, що БКП після перемоги соціалістичної революції розглядала культурне будівництво як одну з найважливіших ділянок своєї роботи. Видатний керівник БКП і уряду соціалістичної Болгарії Г. Димитров у промові на V з'їзді БРП(к) підкреслив: «Виконання гос-

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 323.

² Работническо дело, 1981, 4 квіт.

³ Ленін В. І. Про літературу. К., 1970, с. 530.

⁴ Див.: КПСС во главе культурной революции (М., 1972), Искусство и идеологическая работа коммунистических и рабочих партий в социалистическом обществе (М., 1979) та інші праці.

⁵ Костадин Попов. Проблеми на теория на културата. София, 1977; Петър Аврамов. Културната революция в България. София, 1980.

⁶ Вълчкова Ж. Партійно ръководство на художествена култура. София, 1978; Домусчиев И. Културна революция и идеологическата работа на БКП в етапа на изграждането на развитото социалистическо общество. София, 1979; Дунчев А. Актуални проблеми на партийното ръководство на изкуството. София, 1976 та ін.

подарських завдань тісно пов'язане з піднесенням культурного рівня болгарського народу. Тому необхідно виявити особливе піклування про культурне будівництво й ідейно-політичне виховання трудящих мас... у соціалістичному дусі»⁷.

Після квітневого (1956 р.) Пленуму ЦК БКП, на якому було розроблено новий курс партії на дальше розгортання творчої активності трудящих в усіх сферах суспільного життя, почався новий період і в культурному будівництві. Він характеризувався посиленням ролі партії в комплексному розвитку всіх галузей культури. Було створено атмосферу довіри й творчої ініціативи, яка необхідна для успішної роботи всіх її працівників. Важлива роль у здійсненні цього курсу належить Генеральному секретарю ЦК БКП Т. Живкову, з ініціативи якого було прийнято й втілено у життя чимало нових починань. Як зазначав секретар ЦК БКП О. Лілов, «сімдесяті роки були періодом міцних і досить перспективних досягнень у нашому соціалістичному культурному розвитку»⁸. Творчо керуючись у своїй повсякденній діяльності ідеями й принципами марксизму-ленінізму, БКП в 70-ті роки нагромадила цінний досвід у справі організації, розвитку й вдосконалення громадсько-державної системи управління культурним будівництвом у країні.

Партійне керівництво культурною передбачає вироблення політики і стратегії у справі культурного будівництва (загальнополітична функція), організаційну й ідейно-виховну роботу комуністів у закладах культури (конкретно-управлінська). Обидві ці функції БКП виконувала успішно.

Важливе значення для реального втілення в життя політики БКП мали колективні рішення керівного органу партії—Центрального Комітету. Вони знайшли своє відбиття у постановах ЦК, у працях керівників БКП. Тільки протягом 1970—1980 рр. було прийнято ряд постанов з різних питань культурного будівництва: щодо піднесення рівня художньої самодіяльності, дальшого розвитку промислової естетики, поліпшення підготовки кадрів тощо*.

Однак провідна роль у розробці стратегічної лінії партії в галузі культури належить її з'їздам. Особливе місце серед них займають Х з'їзд (1971 р.), на якому було прийнято нову Програму партії—програму побудови розвинутого соціалістичного суспільства в Болгарії, та XI і XII з'їзди БКП. Виступаючи на лютневому (1974 р.) Пленумі ЦК БКП, секретар ЦК О. Лілов відзначив, що Х з'їзд «обгрунтував необхідність постійного підвищення ролі духовної сфери як одного з основних факторів створення нового суспільства, звернув увагу на зростання ролі... ідеологічного фронту в міжнародному масштабі, розробив вузлові проблеми, від успішного розв'язання яких залежить стан ідеологічної роботи»⁹.

У доповідях Генерального секретаря ЦК БКП Т. Живкова, в рішеннях Х, XI і XII з'їздів партії, у матеріалах пленумів ЦК, особливо, лютневого (1974 р.) накреслено основні завдання духовного розвитку болгарського суспільства на сучасному етапі, визначено шляхи їх здійснення. Серед останніх важливе значення мають розробка націо-

⁷ Димитров Г. Избрани произведения. 1942—1948. София, 1977, с. 547.

⁸ Работническо дело, 1982, 2 лют.

* Про дальший розвиток промислової естетики. Постанова ЦК БКП і Ради Міністрів (серпень 1972 р.); Про стан і розвиток вищого інституту образотворчого мистецтва «М. Павлович». Рішення Політбюро ЦК БКП (травень 1971 р.); Про поліпшення підготовки кадрів з вищою освітою для засобів масової інформації. Рішення Політбюро ЦК БКП (жовтень 1974 р.); Вирощування і виявлення молодих талантів в літературі і мистецтві—загальнопартійна, загальнонародна справа. Рішення Політбюро ЦК БКП (грудень 1978 р.); Про дальший розвиток театральної справи в країні. Рішення Політбюро ЦК БКП (липень 1972 р.) та ін.

⁹ Лілов А. Да издигнем идеологическата работа на партията за изграждането на развито социалистическо общество. София, 1974, с. 11—12.

нального комплексу «Художня творчість, культурна діяльність і засоби масової інформації», програма перебудови всієї освітньої системи та всенародного естетичного виховання як складової частини процесу комуністичного виховання нової людини та ін.

Значну увагу проблемам культури було приділено на XII з'їзді БКП. У звітній доповіді Центрального Комітету наголошувалося, що протягом останніх десяти років досягнуто значних успіхів у справі культурного будівництва. Було поставлено й нові завдання перед членами творчих спілок. Головну увагу творчої інтелігенції, як зазначив Генеральний секретар ЦК БКП Т. Живков, необхідно спрямувати «на дальше підвищення ідейного і художнього рівня творчості, на створення творів, які завдяки глибині соціалістичного змісту й національної специфіки мали б... загальнолюдське значення»¹⁰.

Виконуючи функцію політичного вихователя мас, БКП у процесі керівництва культурним будівництвом важливого значення надавала формуванню в інтелігенції марксистсько-ленінського світогляду, піклувалася про творче її зростання. Художньо повноцінне відображення сучасності, її пізнання завжди вимагали високої професійної майстерності митця та справжнього новаторства. Липневий (1976 р.) Пленум ЦК БКП приділив цьому питанню особливу увагу. «Наша партія,— підкреслював Т. Живков,— завжди заохочувала і заохочує новаторські пошуки, які природно й талановито продовжують і збагачують великі художні досягнення людства. Мистецтво соціалістичного реалізму є по своїй суті новаторським мистецтвом»¹¹.

Формуванню марксистсько-ленінського світогляду сприяють й політична система виховання, що діє у вузах, вечірніх партуніверситетах (Софійський міський комітет партії та деякі окружні комітети відкрили в університетах марксизму-ленінізму факультети для роботи з творчою інтелігенцією), науково-теоретичні конференції, а також комплекс ідейно-виховних заходів, які розробляються партійними організаціями творчих спілок.

Партія звернулась до діячів культури із закликом: «Бути більше серед народу, ближче до життя!». Це означає: вибір сучасної теми як провідної, створення соціалістичної класики, підвищення ролі критеріїв ідейності та художньої якості творів тощо¹².

БКП постійно піклується про виховання молодих талантів. Це — один з важливих напрямів її ідейно-виховної роботи серед творчої інтелігенції. При цьому партія керується відомою ленінською вказівкою про те, що талант є рідкістю і ставитися до нього треба як до національного капіталу¹³. Особлива увага приділяється, зокрема, ідейному загартуванню молодих діячів літератури і мистецтва. У Програмі Болгарської комуністичної партії підкреслено необхідність забезпечення умов «для органічного зв'язку творчих робітників із життям народу, з теоретичною і практичною діяльністю партії. Особливу увагу в цьому напрямі треба приділити правильній підготовці молодих творчих кадрів, їх класово-партійному й художньо-творчому зростанню»¹⁴.

Проблеми, які хвилюють творчу молодь, систематично висвітлюються у спеціальних рубриках в молодіжних друкованих виданнях, щомісячній телевізійній програмі «Ательє радіопроеграми» та ін. З цікавою ініціативою виступила така організація, як «Ательє молодого художника». «Ательє» направляє у довгострокові відрядження групи молодих фахівців (по 10—15 чол. у кожній) на великі промислові

¹⁰ Живков Т. Избранные статьи и речи (июль 1975 — март 1981). М., 1981, с. 540.

¹¹ Живков Т. За литературата, изкуство и култура. София, 1972, с. 338.

¹² Див.: Живков Т. Съч., т. 19, с. 354.

¹³ Див.: Лени В. I. Пълне збир. творів, т. 48, с. 178.

¹⁴ Програма Болгарской коммунистической партии. София-пресс, 1974, с. 74.

об'єкти. Вони виступають з творчими звітами у виробничих колективах. Вже те, що першими їх твори оцінюють робітники, є для них не лише іспитом майстерності, а й яскравим прикладом соціально-політичної єдності соціалістичного суспільства.

У духовній сфері, як і в інших, перспективне планування є одним з головних факторів удосконалення системи управління нею. Важливе значення в цій справі мали рішення X з'їзду БКП про розробку програми естетичного виховання трудящих і, зокрема, молоді. Це викликає поступальним рухом країни, новими завданнями, які поставлено в зв'язку з цим перед діячами науки та культури. У програмі естетичного виховання, прийнятій на їх III з'їзді, підкреслюється: «Завдання формування нової людини вимагає розгорнути роботу по естетичному вихованню народу і особливо підростаючого покоління»¹⁵. Головна мета її полягає у забезпеченні умов, необхідних для залучення мас до свідомого, цілеспрямованого, соціально значущого акту творчості. В цьому — корінна відмінність соціалістичного суспільства від буржуазного. В останньому, як підкреслювали К. Маркс і Ф. Енгельс, спостерігаються «виняткова концентрація художнього таланту в окремих індивідах і зв'язане з цим придушення його в широкій масі»¹⁶.

В 1976 р. почався широкий рух за всенародне естетичне виховання, яке розглядається як невід'ємна частина всієї системи комуністичного виховання. Метою програми була не стільки естетична освіта, скільки зростання творчої активності кожного індивіда. У ній охоплено виробничу й невиробничу сфери (освіта, сім'я, побут, вільний час, громадсько-політична робота), а також систему художнього виховання, тобто практично всі сфери людської діяльності.

Програма реально втілювалася у повсякденній практичній діяльності місцевих парторганізацій. Окружні комітети Болгарської комуністичної партії провели пленуми, на яких було обговорено питання естетичного виховання трудящих, зокрема у м. Пернік, Велико-Тирново, Варна, Плевен, Ловен, Сілістра, Враца, Кюстенділь, Сливен, Софія та ін.

Як відзначалося у рапорті про дострокове виконання плану соціально-економічного й культурного розвитку країни в VII п'ятирічці, реалізація програми свідчила про «прагнення Комітету культури і всіх діячів культури творчо вирішувати завдання, поставлені перед ними Центральним Комітетом Болгарської комуністичної партії»¹⁷.

БКП дбайливо поставилася до демократичних традицій національного мистецтва і культури, досвіду соціалістичного будівництва. Були враховані й об'єктивні закономірності, властиві зрілому соціалістичному суспільству. ЦК БКП, зваживши всі згадані вище обставини, вирішив провести сміливий соціальний експеримент. Було створено якісно нову систему управління культурним життям, яка ґрунтувалася на синтезі громадського й державного начал, з метою здійснення єдиного керівництва культурним процесом. З часом експеримент перетворився на перспективний метод організації і керівництва найскладнішою галуззю діяльності людини. Головною рисою нової системи є широкий демократизм. Тисячі людей беруть участь в обговоренні рішень, які мають важливе значення для розвитку національної культури. Більш як 20 тис. чол., зокрема, активно працювали у комісіях місцевих рад культури¹⁸.

Принципи побудови й діяльності системи керівництва культурою

¹⁵ Конгрес на болгарската култура. III. Софія 1977. Стенографски протокол. 18 май — 20 май 1977. Софія, 1977, с. 583.

¹⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 375.

¹⁷ Народна култура, 1980, 25 декември.

¹⁸ Ганев С. XI конгрес на Българската комуністическа партия и някои проблеми на развитието и управлението на художествената култура.— Философска мисъл, 1976, № 8, с. 34.

відповідають загальним методам наукового управління соціалістичним суспільством. Основними серед них є виборність, демократичний централізм, територіальність. Громадськість має право висувати своїх кандидатів на керівні посади в усі органи культури (як місцеві, так і вищі), в тому числі й голову Комітету культури, що має ранг міністра. Поєднуючи функції державного органу й громадської організації, Комітет здійснює методичне керівництво діяльністю ряду міністерств, установ і творчих спілок, а також контролює їх роботу.

Провідну роль у культурному житті країни відіграють також ради мистецтва і культури. Наприклад, Кюстендільська окружна рада розробила комплексну програму естетичного виховання. З метою матеріального стимулювання художньої творчості було засновано й премії — імені Д. Майстора, К. Колявкова, Г. Горанова — за кращі твори в галузі образотворчого мистецтва, літератури, музики¹⁹. Завдяки цьому було значно розширено функції творчих спілок, зріс їх авторитет, роль і відповідальність при вирішенні важливих питань розвитку соціалістичного мистецтва.

Успішна організаційна перебудова закладів культури дала можливість БКП приступити до комплексного розв'язання важливих проблем культурного будівництва. В 1974 р. Центральний Комітет БКП і Рада Міністрів НРБ прийняли постанову «Про дальше удосконалення керівництва культурним фронтом», згідно з якою було створено національний комплекс «Художня творчість, культурна діяльність і засоби масової інформації». Як указується в цьому документі, «комплекс об'єднує діяльність в галузі мистецтва і культури, яка здійснюється по лінії державних, громадських організацій і творчих спілок, в єдиній громадсько-державній системі і забезпечує проведення єдиної політики її комплексного розвитку та невинного зростання для якомога повнішого задоволення культурних потреб трудящих Народної Республіки Болгарії»²⁰.

Успіхи культурного будівництва в країні, досягнення митців Болгарії зміцнили позиції НРБ на міжнародній арені, збільшили їх внесок у скарбницю світової культури. Безумовно, у культурному обміні провідне місце займає співробітництво НРБ з країнами соціалізму. Останнім часом воно значно збагатилося. Було організовано «Дні болгарської культури» за кордоном та «Дні культури» різних країн (СРСР, НДР, Куби, Монголії, ЧССР, ПНР) у НРБ, свята і тижні окремих видів мистецтва, численні фестивалі, конкурси, огляди. У 70-ті роки республіка стала місцем проведення багатьох міжнародних культурних заходів. Світова громадськість високо оцінила проведені у Болгарії міжнародну дитячу асамблею «Прапор миру», XVIII конгрес Міжнародного театрального інституту ЮНЕСКО та ін. Тільки в 1977 р. НРБ взяла участь у роботі 53 міжнародних виставок. Загалом на них експонувалося більш як 2,5 тис. творів болгарських митців²¹.

У 70-х роках характерним було посилення спільності й зближення національних культур всіх країн соціалістичної співдружності. Співробітництво наших держав, зокрема СРСР з НРБ, стало прикладом відносин «по-справжньому справедливих, рівноправних, братерських»²². Розроблено й нові напрямки творчої співпраці — перспективне планування й прогнозування, спільні дослідження різних проблем теорії культури, обмін художніми цінностями, творами літератури й мистецтва, навчання й виховання кадрів, інтеграція в процесі створення матеріально-технічної бази культури. Радянсько-болгарське

¹⁹ Грозлева М. Партийното ръководство на художествена култура.— Ново време, 1980. № 1. с. 80.

²⁰ За по-нататъшното усъвършенствуване на ръководството на културния фронт. Постановление № 34 на ЦК на БКП и Министерския Съвет. Април. 1974. В кн.: Въпроси на идеологическата работа на БКП. 1944—1975. София, 1975, с. 877.

²¹ Пламък, 1977, № 5, с. 5.

²² Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 5.

співробітництво сприяє розквіту та взаємозбагаченню соціалістичної культури взагалі.

Таким чином, творчо розвиваючи марксистсько-ленінську теорію, використовуючи нагромаджений країнами соціалізму досвід культурного будівництва, а також враховуючи конкретні умови соціально-економічного розвитку НРБ, Болгарська комуністична партія згуртовувала творчу інтелігенцію під прапором марксизму-ленінізму, відкрила перед нею нові можливості для творчості, спрямувала її зусилля на високохудожнє відображення дійсності та створення образів сучасного героя тощо. «Центральний Комітет вважає минулий період особливо плідотворним для розвитку болгарської культури,— підкреслював Т. Живков на XII з'їзді БКП.— Стає зрозумілим, наскільки великими є соціальні можливості культури як активного фактора цілісного розвитку особи й колективу, комуністичного виховання мас»²³.

Значно зросла, зокрема, виховна роль літератури й мистецтва в країні. Завдання естетичного виховання, як відомо, не обмежуються тільки використанням досягнень культури, а насамперед сприяють розвитку творчих здібностей людей. Наведемо лише кілька прикладів, що свідчать про зростання творчої активності трудящих НРБ. В 1970 р. у країні існувало 12,3 тис. самодіяльних художніх колективів, членами яких були 397,7 тис. чол. У 1980 р. їх кількість відповідно збільшилася до 16,5 тис. та 423 тис. чол.²⁴ 2850 чол. працювали в 1980 р. у будинках культури на громадських засадах²⁵.

Істотні зміни відбулися і в самій літературі та мистецтві. Для досліджуваного періоду характерним є яскравий розквіт усіх традиційних жанрів та поява нових (наприклад, дизайн, окремі види прикладного мистецтва та ін.). Ще ніколи країна не мала такого значного творчого потенціалу, як нині. Це — великий загін талановитих митців, що працюють у різних жанрах. В республіці діють Спілка болгарських журналістів, Спілка болгарських художників, Спілка артистів Болгарії, Спілка болгарських композиторів, Спілка музичних діячів, Спілка болгарських кінематографістів, Спілка перекладачів, Спілка болгарських архітекторів та ін. Їх члени вносять значний вклад у духовний розвиток болгарського народу.

Зміцніла й матеріальна база культури. Цьому значною мірою сприяли розробка програми її розвитку до 1980 р. та реалізація єдиного плану капіталовкладень на VII п'ятирічку. Нині в НРБ діє 58 театрів, понад 3400 кінотеатрів, більш як 10 000 бібліотек²⁶.

На прикладі Народної Республіки Болгарії можна яскраво побачити те, що тільки соціалізм забезпечує необхідні умови для гармонійного розвитку культури, суспільства взагалі. Болгарська комуністична партія приділяє значну увагу творчій розробці теоретичних і практичних проблем культурного будівництва в країні. В цьому надійна гарантія того, що вони будуть успішно розв'язані.

²³ Живков Т. Избранные статьи и речи (июль 1975— март 1981), с. 538.

²⁴ Статистически справочник. София, 1981, с. 232.

²⁵ Там же, с. 236.

²⁶ Там же, с. 232.

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу „Історичний досвід КПРС“

ДІЯЛЬНІСТЬ КПРС В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

В історичному досвіді КПРС визначне місце займає діяльність партії в умовах розвинутого соціалізму. Перед пропагандистом стоїть завдання на основі марксистсько-ленінської методології, документів XXIII—XXVI з'їздів КПРС, праць Л. І. Брежнєва, керівників партії та уряду розкрити найважливіші закономірності внутрішньої та зовнішньої політики Комуністичної партії на початковому етапі зрілого соціалізму, показати історичне значення набутого партією досвіду в ідеологічній та організаторській роботі, спрямованій на дальше підвищення ефективності суспільного виробництва, поліпшення якості продукції, піднесення життєвого рівня і культури народу, вдосконалення суспільно-політичного життя та соціально-класової структури радянського суспільства, створення сприятливих міжнародних умов для будівництва комунізму.

При розгляді цієї теми доцільно зосередитись на таких питаннях:

1. Зростання керівної ролі КПРС в умовах розвинутого соціалізму.
2. Вироблення та здійснення економічної стратегії партії.
3. Діяльність КПРС в галузі соціально-політичного і духовного розвитку радянського суспільства.
4. Послідовна боротьба партії за реалізацію зовнішньополітичного курсу.

Розглядаючи **перше** питання, слід, насамперед, підкреслити, що вступ нашої країни в полосу розвинутого соціалізму диктував необхідність дальшого розвитку партією марксистсько-ленінського вчення про шляхи і методи будівництва комунізму. В. І. Ленін вказував, що «комунізм є вищий вид суспільства, і він може розвинути лише тоді, коли цілком зміцниться соціалізм»¹. Розвинутий соціалізм і є той зміцнілий, за словами В. І. Леніна, соціалізм, в умовах якого безпосередньо розгортається будівництво комунізму. Далі необхідно дати стислому характеристику розвинутого соціалізму як закономірного етапу на шляху до комунізму. Пропагандисту необхідно підкреслити, що розробку концепції розвинутого соціалізму наша партія вела в тісному співробітництві з братніми марксистсько-ленінськими партіями, спираючись при цьому на принципи теоретичні положення класиків марксизму-ленінізму про закономірності та основні ступені побудови нового суспільства.

Важливе значення для розробки теорії і практики розвинутого соціалізму мають матеріали XXIII—XXVI з'їздів КПРС, документи партії, присвячені ювілеям з дня народження В. І. Леніна, перемоги Великого Жовтня, утворення Союзу РСР та інші матеріали. Вагомий вклад у розробку даної проблеми внесли праці Л. І. Брежнєва, зокрема стаття «Історичний рубіж на шляху до комунізму», а також праці керівних діячів Комуністичної партії і Радянської держави. Значну допомогу пропа-

¹ Ленін В. І. Доповідь про суботники на Московській загальноміській конференції РКП(б) 20 грудня 1919 р.— Повне зібр. творів, т. 40, с. 32.

гандистові в підготовці до занять подадуть дослідження радянських вчених-суспільствознавців про становлення і функціонування розвинутого соціалістичного суспільства².

Концентроване визначення розвинутого соціалізму міститься в новій Конституції СРСР. Розвинутий соціалізм, зазначається в Конституції СРСР, це — суспільство, в якому створено могутні продуктивні сили, передова наука і культура, в якому постійно зростає добробут народу, складаються дедалі сприятливіші умови для всебічного розвитку особи. Це — суспільство зрілих соціалістичних відносин, високої організованості, ідейності і свідомості трудящих, його законом є турбота всіх про благо кожного і турбота кожного про благо всіх, це — суспільство справжньої демократії³.

Розвиваючись на своїй власній основі, зрілий соціалізм «...дедалі повніше розкриває свої творчі можливості, свою глибоко гуманістичну суть. Розвинутий соціалізм характеризується з'єднанням досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, рішучим поворотом до інтенсивних методів розвитку економіки, якісно новим рівнем і масштабами виробництва, які дають можливість безпосередньо розв'язувати завдання створення матеріально-технічної бази комунізму, забезпечувати безперервне зростання добробуту трудящих, добиватися важливих успіхів в економічному змаганні з капіталізмом»⁴, — сказано в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції».

Визначаючи суть розвинутого соціалізму, пропагандисту слід звернути увагу на його вищу ступінь зрілості в порівнянні з попереднім етапом соціалізму в основних сферах: економіці, суспільно-політичному житті, соціально-класових відносинах і структурі суспільства, культурі і духовному розвитку, національних відносинах, в міжнародній сфері. Оскільки в одних сферах риси розвинутого соціалізму визрівають раніше, в інших — пізніше, неможливо встановити якусь конкретну дату його початкового рубежу, а тому в літературі існують різні підходи щодо хронологічних рамок цього періоду.

Визрівання рис розвинутого соціалізму — це процес, початок становлення якого пов'язаний з 60-ми роками. Водночас сам період зрілого соціалізму є історично тривалою стадією розвитку соціалізму на своїй власній основі. Говорячи про його вдосконалення, товариш Ю. В. Андропов відзначив: «Наша країна перебуває на початку цього тривалого історичного етапу, який, у свою чергу, буде знати свої періоди, свої ступені зростання»⁵.

Серед найголовніших закономірностей розвинутого соціалізму, як і на попередніх етапах соціалістичного будівництва, є зростання керівної ролі Комуністичної партії. Однак у нових умовах ця закономірність набуває певних особливостей. Важливою рисою керівництва Комуністичною партією радянським суспільством є те, що вона виступає політичним вождем всього народу. При викладі цього положення пропагандист зверне увагу слухачів на те, що в Програмі КПРС чітко визначені об'єктивні та суб'єктивні фактори зростання ролі партії в комуністичному будівництві, які дістали дальший творчий розвиток і конкретизацію в документах ХХІІІ—ХХV з'їздів КПРС.

² Див.: Касьяненко В. И. Развитой социализм: историография и методология проблемы.— М., 1976; Развитой социализм: проблемы теории и практики.— М., 1979; Развитое социалистическое общество: сущность, критерии зрелости, критика ревизионистских концепций. М., 1982 и др.

³ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1978, с. 4.

⁴ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції: Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року.— К., 1977, с. 9.

⁵ Андропов Ю. В. Ленінізм — невичерпне джерело революційної енергії і творчості мас.— К., 1982, с. 11.

Принципове значення для розуміння характеру партії на етапі розвинутого соціалізму має положення XXV з'їзду КПРС про те, що, ставши партією всього народу, КПРС аж ніяк не втрачає свого класового характеру. «За своєю природою КПРС була і лишається партією робітничого класу»⁶. Питання про характер партії висвітлено в книзі В. М. С і к о р с ь к о г о «Партія класу, партія народу» (Мінськ, 1980).

В основі закономірності зростання керівної ролі партії лежать об'єктивні фактори: зростання масштабів і ускладнення завдань комуністичного будівництва, які вимагають високого рівня політичного і організаційного керівництва; небувале піднесення творчої активності мас, залучення мільйонів трудящих до управління державними справами і виробництвом; дальший розвиток соціалістичної демократії, підвищення ролі громадських організацій, розширення прав союзних республік і місцевих органів; зростання значення теорії наукового комунізму, необхідність посилення комуністичного виховання радянських людей і боротьби з пережитками минулого.

Зростання ролі КПРС впливає не лише з внутрішніх факторів розвитку зрілого соціалізму, але й пов'язано з міжнародними завданнями, з необхідністю створення найсприятливіших зовнішньополітичних умов для будівництва комунізму. Це — ослаблення міжнародного напруження, відвернення небезпеки світової термоядерної війни, зміцнення єдності країн соціалізму, згуртованості комуністичного і робітничого руху, підтримка національно-визвольної боротьби народів.

Про закономірність зростання керівної ролі Комуністичної партії пропагандист порадиить слухачам ознайомитися більш детально в книгах: «Руководящая роль КПСС в условиях развитого социализма» (М., 1979), «Возрастание руководящей роли КПСС в строительстве социализма и коммунизма» (М., 1979). В них показано, що в умовах розвинутого соціалізму партія може повніше спиратися на досягнення і висновки науки, на свій великий досвід; на практичний досвід братніх марксистсько-ленінських партій, насамперед країн соціалістичної співдружності; на зрослу свідомість, освіченість і творчу активність мас, зокрема робітничого класу; на більш досконалу структуру своїх організацій, висококваліфіковані кадри, віддані ідеалам комунізму.

З історичного досвіду КПРС переконливо видно, що підвищення керівної ролі партії значною мірою залежить від ряду суб'єктивних факторів: зміцнення складу самої партії, дієвості її організаційної побудови, організації внутрішнього життя, розстановки комуністів, стилю, методів, змісту і форм організаторської, політичної та ідейно-теоретичної діяльності, єдності з робітничим класом, трудящими масами. Керівна роль партії тим вища, а її вплив на всі сторони життя глибокий, коли ініціативно і дієвото працюють усі ланки партії — республіканські, обласні, крайові, міські, районні та первинні партійні організації, коли кращий їх якісний склад, ідейно-теоретична підготовка комуністів, їх організованість, дисципліна, чим ширше і повніше втілюються ленінські норми партійного життя і принципи партійного керівництва. Тобто вдосконалення внутріпартійного життя, організаційно-партійної роботи є неодмінною умовою зростання керівної ролі партії.

В матеріалах XXIII—XXVI з'їздів КПРС, у працях партійних керівників, у монографічних дослідженнях «Вопросы внутрипартийной жизни и руководящей деятельности КПСС на современном этапе» (М., 1979), «Совершенствование внутрипартийной работы в условиях развитого социализма. Из опыта парторганизаций Украины» (К., 1979), «Ленинский стиль в деятельности партийных организаций» (М., 1980), П е т р о в и ч е в Н. А. «Возрастание руководящей роли КПСС и вопросы организационно-политической работы» (М., 1982) та ін. — узагальнено досвід

⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС.— К., 1976, с. 70.

вдосконалення внутріпартійного життя як важливого фактора підвищення керівної ролі партії.

Пропагандистові доцільно привести деякі конкретні дані про вдосконалення структури партії і зміни в її складі, зростання партійних рядів, розстановку комуністів. Тут важливо зазначити, що без кількісного зростання партія не могла б належним чином охопити своїм впливом і керівництвом усі ділянки комуністичного будівництва, дійти до кожного колективу, до кожного трудівника. Однак головним для партії було і залишається поліпшення якісного складу партійних рядів, їх чистота, згуртованість, забезпечення авангардної ролі кожного комуніста. Принципове значення мало зміцнення робітничого ядра в КППРС. У 1966 р. робітники становили 37,8% усієї чисельності партії, в 1981 р.—43,4%. При цьому значно збільшився прошарок робітників серед вступаючих. Якщо в період між XXII і XXIII з'їздами КППРС він становив 47,6%, то в період між XXV і XXVI з'їздами — 59%⁷. Це повністю відповідає природі нашої партії і відбиває провідне місце робітничого класу в усіх сферах розвитку.

На етапі зрілого соціалізму підвищується відповідальність за здійснення політичного курсу партії її місцевих організацій, що можна простежити на прикладі одного з бойових загонів КППРС — Компартії України. Фактичний матеріал з даного питання міститься в книзі «Бойовий загін ленінської партії. Компартія України в цифрах» (К., 1981). Розглядаючи це питання, пропагандисту варто показати зрослу роль партійної організації свого колективу, посилення її впливу на різні сторони життя.

Досвід нашої партії учить, що її зростаюча роль у суспільстві забезпечується неухильним зміцненням зв'язків з масами, дотриманням ленінських норм партійного життя, вихованням комуністів як політичних бійців, дотриманням ними статутних вимог.

Нарешті необхідно вказати, що в умовах розвинутого соціалізму керівництво партії стає дедалі ширшим за обсягом, складнішим і глибшим за змістом. Її головне покликання полягає у виробленні на основі принципів марксизму-ленінізму політичного курсу, в мобілізації трудящих на виконання накреслених планів. Партія визначає загальний напрям діяльності усіх державних і громадських організацій, координує і спрямовує їх роботу, виступає політичним організатором і вихователем мас.

Переходячи до розгляду другого питання, пропагандист посилається на ленінське положення про те, що економіка є для партії і народу головною політикою, вирішальним полем битви за комунізм⁸. Керівництво народним господарством становить серцевину всієї діяльності партії і держави.

Стосовно до умов розвинутого соціалізму КППРС на основі Програми партії і наступних рішень Пленумів ЦК КППРС розробила на своїх XXIII—XXVI з'їздах економічну стратегію, головною метою якої є неухильне підвищення матеріального і культурного рівня життя народу. Головним завданням економічної політики партія ставить створення матеріально-технічної бази комунізму. В числі найважливіших завдань в останні роки партія висунула завдання дальшого піднесення матеріального і культурного рівня життя народу на основі розвитку всього суспільного виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, підвищення ефективності та якості роботи.

Сила і ефективність партійного керівництва розвитком народного господарства полягає в тому, що партія своєю діяльністю поєднує вироблення економічної політики з заходами по її реалізації, зливає во-

⁷ XXIII съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стен. отчет. М., 1966. Т. 1, с. 86; Матеріали XXVI з'їзду КППРС.— К., 1976, с. 70.

⁸ Див.: Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади».— Повне збір. творів, т. 36, с. 124.

єдино загальнодержавні інтереси з інтересами окремих колективів, груп трудящих, кожної людини.

Партія забезпечила глибокий поворот народного господарства до розв'язання завдань, спрямованих на підвищення добробуту народу, рішучий перехід до переважно інтенсивних факторів економічного зростання — піднесення ефективності виробництва і якості роботи.

В умовах розвинутого соціалізму партія збагатила весь попередній досвід свого керівництва економікою більш досконалыми формами та методами. Мистецтво партійного керівництва економікою полягає в тому, що партія не підміняє господарські органи, а підвищує їх відповідальність за управління і розвиток народного господарства. При висвітленні цих питань пропагандист може використати праці: Бейліна Е. Э. Экономическая политика партии и ее осуществление в промышленности СССР в условиях развитого социализма. 1961 — 1970 гг. (М., 1980), Андреев Б. Г. Партийное руководство экономикой в период развитого социализма (Л., 1982), Узловой вопрос экономической политики КПСС. (К., 1982).

Концентрованим показником зростання ефективності суспільного виробництва є підвищення продуктивності праці. За дві останні п'ятирічки вона зросла в півтора рази. Серед найголовніших факторів підвищення продуктивності праці на перше місце партія ставить прискорення науково-технічного прогресу. На основі досягнень науки в 70-і роки дістали дальший розвиток або створені заново такі сучасні галузі, як атомне машинобудування, космічна техніка, електронна і мікроелектронна, мікробіологічна промисловість, лазерна техніка, виробництво штучних алмазів, інших нових синтетичних матеріалів.

У ході реалізації економічної стратегії партії сталися глибокі зміни в розміщенні продуктивних сил, зокрема почалося формування територіально-виробничих комплексів у європейській частині РРФСР, на Уралі, в Сибіру, на Далекому Сході, в Казахстані, Таджикистані.

Значну питому вагу в єдиному народногосподарському комплексі країни займає економіка Радянської України, в тому числі її індустрія. У матеріалах XXIV, XXV і XXVI з'їздів Компартії України узагальнено досвід комуністів республіки в боротьбі за прискорений розвиток важкої індустрії, приведені конкретні показники про збільшення виробництва електроенергії, виплавки чавуну, сталі, видобуток залізної руди, вугілля, випуск продукції машинобудування, приладобудування, хімічної промисловості. Дуже важливо підкреслити, що завдяки ленінській національній політиці КПРС, дружбі і співробітництву народів СРСР змінюється індустріальне обличчя України. На кінець 70-х років республіка мала такий виробничий потенціал, який був по всій країні в другій половині 50-х років. Тільки за дві останні п'ятирічки в республіці до ладу діючих увійшли близько 500 нових промислових підприємств. Серед них такі новобудови останніх п'ятирічок, як Запорізька і Вуглегірська ДРЕС, Чорнобильська атомна електростанція ім. В. І. Леніна, друга черга Дніпрогесу ім. В. І. Леніна, Лисичанський нафтопереробний і Миколаївський глиноземний заводи, Житомирський завод верстатів-автоматів, паромна переправа Іллічівськ — Варна, Північно-Кримський канал та ін. Про масштаби економічного зростання республіки свідчать і такі дані: якщо у восьмій п'ятирічці кожен процент приросту промислової продукції становив 434 млн. крб., у дев'ятій — 651, в десятій п'ятирічці — 916 млн. крб. Про досягнення УРСР пропагандист дізнається з книги В. В. Щербицького «Радянська Україна» (К., 1982) і в «Матеріалах XXVI з'їзду Комуністичної партії України» (с. 10).

Неослабну увагу приділяє партія розвитку сільського господарства як неодмінної умови зростання добробуту трудящих, задоволення їх потреб. Основні сучасної аграрної політики КПРС з урахуванням умов розвинутого соціалізму закладені в березневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС.

Його рішення були конкретизовані в матеріалах травневого (1966 р.), жовтневого (1968 р.), липневого (1970 р.), липневого (1978 р.) Пленумів ЦК КПРС, в документах трьох останніх з'їздів партії. Дальшим розвитком аграрної політики партії стала Продовольча програма СРСР, схвалена травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС. Як підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов у промові на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС, «центральне місце в наших планах займають заходи, зв'язані з реалізацією Продовольчої програми»⁹.

За роки, що минули після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, у сільському господарстві відбулися глибокі кількісні та якісні зміни. Докорінно оновлена його матеріально-технічна база, більш як у три рази зросла енергоозброєність праці, у стільки ж разів збільшилось постачання мінеральними добривами, розвинулись міжгосподарські та агропромислові об'єднання та підприємства. Усі ці зміни — результат послідовного втілення аграрної політики партії, суть якої полягає в тому, щоб на основі технічного переозброєння і комплексної механізації, хімізації і меліорації, спеціалізації і концентрації виробництва на базі міжгосподарського і агропромислового кооперування досягти значного збільшення виробництва зерна, інших сільськогосподарських продуктів, особливо тваринництва.

Протягом 70-х років у аграрний сектор економіки було вкладено понад 300 млрд. крб., що в 2,3 раза більше ніж у 60-х роках, що дозволило значно зміцнити матеріально-технічну основу сільськогосподарського виробництва, культурно-побутові умови життя і праці трудівників села. Інтенсифікація сільського господарства дозволила при скороченні чисельності працюючих у цій галузі значно збільшити обсяг продукції. В розрахунку на один гектар він виріс у минулому десятиріччі в порівнянні з попереднім в 1,3 раза.

Значних успіхів досягнуто в дальшому матеріально-технічному зміцненні сільського господарства в усіх братніх союзних республіках, в тому числі й на Україні. Тільки в 10-й п'ятиріччі господарствам республіки поставлено 266,5 тис. тракторів, 220,2 тис. вантажних автомобілів, 68,1 тис. зернозбиральних комбайнів та багато іншої сільськогосподарської техніки, введено в експлуатацію 1,2 млн. га зрошувальних та осушених земель. (Див.: Калакура Я. С., Кожукало І. П. XXVI з'їзд Комуністичної партії України. К., 1982, с. 33).

Завдяки здійсненим заходам по зміцненню матеріально-технічної бази, механізації трудомістких процесів у землеробстві й тваринництві, впровадженню досягнень науки і передового досвіду, самовідданої праці трудівників села середньорічне виробництво зерна зросло за період між XXV і XXVI з'їздами партії на 3,2 млн. т і досягло 43,2 млн. т, цукрових буряків — на 7,6 млн. т і перевищило 53 млн. тонн. Державні закупки молока збільшились на 10%, м'яса — на 5, яєць — в 1,4 раза, плодоовочевої продукції — в 1,2 раза.

Розкриваючи досягнення партії і народу в розвитку сільського господарства, пропагандист зосередить увагу слухачів на невирішених питаннях, на об'єктивних труднощах, зокрема на значній залежності сільськогосподарського виробництва від погодних умов, які останніми роками були далеко несприятливими. Недовиконання завдань, передбачених п'ятирічними планами щодо розвитку сільського господарства, негативно позначилось на забезпеченні деякими продовольчими товарами населення. Однак ці об'єктивні труднощі не мають нічого спільного з спробами ідеологів антикомунізму у викривленому дзеркалі представити стан сільськогосподарського виробництва в нашій країні, кинути тінь на колгоспний лад і соціалістичний спосіб виробництва.

Факти переконливо свідчать, що, незважаючи на несприятливі погодні та деякі інші умови, валова продукція сільського господарства з

⁹ Рад. Україна, 1982, 23 лист.

року в рік збільшується, а зростання сільськогосподарського виробництва випереджає зростання населення, яке порівняно з 1965 р. збільшилось на 35 млн. чол. Водночас споживання м'яса і м'ясопродуктів на душу населення збільшилось за цей період на 41%, молока і молочних продуктів — на 25%, яєць — майже вдвічі, овочів — на 35%, олії — на 24%, цукру — на 30%¹⁰.

Отже, партія стосовно умов розвинутого соціалізму виробила стратегічний курс своєї економічної політики, спрямований на дедалі повніше задоволення матеріальних і духовних потреб трудящих, нагромадила багатий досвід організаторської та ідеологічної роботи по втіленню цього курсу в життя.

Розгляд **третього** питання можна почати з характеристики політичної системи розвинутого соціалізму, а потім зробити аналіз змісту політики партії в галузі суспільно-політичного і духовного життя, спрямованої на дальше розширення соціалістичної демократії, розвиток творчої активності мас, виховання нової людини.

Розвинутому соціалістичному суспільству відповідає більш досконала політична організація, вищий тип соціалістичної держави — загальнонародна держава. Політична організація розвинутого соціалізму становить комплекс державних і громадських організацій, з допомогою яких радянський народ на чолі з робітничим класом, під керівництвом Комуністичної партії здійснює управління всіма справами суспільства. Ядром політичної системи радянського суспільства є Комуністична партія. Історичний досвід партії щодо формування і функціонування політичної системи розвинутого соціалізму розкрито в ряді досліджень, зокрема: «КПСС — руководящее ядро политической системы советского общества». (М., 1977), «КПСС — ядро политической системы советского общества». (К., 1979), «Социальная политика КПСС в условиях развитого социализма» (М., 1979) та ін.

В період 1966—1980 рр. КПРС провела велику і плідну роботу по розвитку політичної системи, основним напрямом було дальше розгортання соціалістичної демократії, дедалі ширше залучення трудящих до управління справами держави і суспільства, підвищення ролі Рад, профспілок, комсомолу, інших громадських організацій, органів народного контролю, зміцнення правових основ державного і суспільного життя.

Визначною подією в суспільно-політичному житті нашої країни стала розробка проекту нової Конституції СРСР, його всенародне обговорення і прийняття Конституції СРСР Верховною Радою СРСР. На її основі були схвалені Конституції союзних і автономних республік, в тому числі Конституція УРСР. З їх прийняттям почався новий етап в роботі Рад народних депутатів усіх ступенів — від Верховної Ради СРСР, Верховних Рад союзних республік до місцевих Рад. Вони стали глибше займатися господарським і соціально-культурним будівництвом, посилили контроль за додержанням радянського законодавства, за роботою мережі соціально-побутового обслуговування.

Багато нового з'явилося також у роботі органів народного контролю — складової частини радянської демократії. Цьому сприяло прийняття Верховною Радою СРСР в 1979 р. Закону про народний контроль в СРСР, який чітко визначив права і обов'язки народних дозорців.

Значно поліпшилась робота профспілок, через які партія зміцнює зв'язки з трудящими по виробничій лінії. Їх увага зосереджувалась на дальшому вдосконаленні організації виробництва, розгортанні соціалістичного змагання, поширенні передового досвіду. Показовим є те, що в 70-х роках профспілки стали глибше займатись поліпшенням умов

¹⁰ Брежнев Л. И. Про Продовольчу програму СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 24 травня 1982 року. Постанова пленуму ЦК КПРС. — К., 1982, с. 6—7.

праці та побуту, соціальним страхуванням, санаторно-курортним лікуванням, відпочинком трудящих, повніше використовувати свої права і виконувати захисні функції, зокрема посилили контроль за додержанням трудового законодавства, а також боротьбу з бюрократизмом і тяганиною. Досвід взаємовідносин партії і профспілок, набутий в ході будівництва нового суспільства і збагачений в умовах розвинутого соціалізму, має неперехідне міжнародне значення, актуальність якого особливо зросла в зв'язку з тим, що імперіалістична пропаганда, спекулюючи на подіях у Польщі, прагне протипоставити профспілки соціалістичних країн марксистсько-ленінським партіям, соціалістичній державі і в такий спосіб послабити соціалістичний лад зсередини.

В умовах розвинутого соціалізму ще активнішою творчою силою радянської політичної системи став Ленінський комсомол — надійний помічник і бойовий резерв Комуністичної партії. Його чисельність перевищила 40 млн. чол., в тому числі 6,5 млн. комсомольців об'єднує комсомол України. Допмагаючи партії в реалізації економічної і соціальної політики, комсомол на перше місце ставить у своїй діяльності комуністичне виховання підростаючого покоління, формування в нього марксистсько-ленінського світогляду, класової самосвідомості, почуття радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Важливе значення для підвищення ролі комсомолу і посилення партійного керівництва його діяльністю відіграли постанови ЦК КПРС «Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді» (1968 р.), «Про роботу Кrasноярської крайової партійної організації по керівництву комсомолом» (1968 р.), промови Л. І. Брежнєва на XVIII і XIX з'їздах ВЛКСМ.

Значно розширено представництво комсомолу в різних органах державного управління і виборних органах громадських організацій, що дозволило успішніше вирішувати питання, пов'язані з життям молоді. Використовуючи матеріали XVI—XIX з'їздів ВЛКСМ, XXII—XXIV з'їздів ЛКСМ України, пропагандист розповідає слухачам про працю комсомолу на новобудовах п'ятирічки, про шефство над спорудженням великих електростанцій, шахт, металургійних і хімічних підприємств, залізничних магістралей, соціально-культурних об'єктів на селі, освоєння Нечорнозем'я, про боротьбу за прискорення науково-технічного прогресу. Підсумовуючи, пропагандист підкреслить, що через Ради, профспілки, комсомол, інші громадські організації Комуністична партія широко залучає трудящі маси до розв'язання політичних, господарських і соціально-культурних питань, розвиває соціалістичну демократію, творчу і політичну активність радянських людей.

З вступом СРСР в період розвинутого соціалізму сталися якісні зміни у соціальній структурі радянського суспільства, в розвитку національних відносин, склалася морально-політична єдність радянського народу. Найголовніший підсумок соціальної політики партії знайшов вияв у формуванні нової історичної спільності людей — радянського народу. В основі цієї спільності непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, рівність, братерство і співробітництво всіх націй і народностей, утвердження почуття загальнонародної гордості, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

Аналізуючи соціально-класові процеси, пропагандистові слід зробити наголос на тенденції дальшого підвищення ролі робітничого класу і на утвердженні соціальної однорідності суспільства, поступовому стиранні класових відмінностей, істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею, підкреслити, що розвинутий соціалізм створює всі умови для становлення в головному і основному безкласової структури суспільства¹¹.

Послідовно втілюючи у життя ленінську національну політику, КПРС багато зробила для зміцнення Союзу РСР, розвитку співробіт-

¹¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, К., 1981, с. 62.

ництва і поглиблення братерської дружби. Етап розвинутого соціалізму відкрив ще більш сприятливі умови для нарощування матеріального і духовного потенціалу кожної республіки, для максимального використання цього потенціалу в інтересах гармонійного розвитку всієї країни.

Великою подією в житті нашої країни стало відзначення в 1972 р. 50-річчя утворення СРСР, що перетворилось в огляд здобутків братніх республік, усіх націй і народностей в єдиній багатонаціональній державі, в свято торжества пролетарського інтернаціоналізму. В теоретичних документах партії, присвячених цій даті, відзначалося, що партія виступає як проти тенденцій, спрямованих на штучне стирання національних особливостей, так і проти їх штучного роздування і гальмування об'єктивного процесу зближення націй. Ці положення дістали дальший творчий розвиток в матеріалах, присвячених 60-річчю утворення Союзу РСР, а набутий у ті роки досвід партія використала в ході підготовки і відзначення в грудні 1982 р. 60-ї річниці утворення Союзу РСР.

Період розвинутого соціалізму характеризується утвердженням соціалістичного способу життя, дедалі більшою увагою з боку партії і держави до зміцнення його матеріальних і духовних основ, підвищення рівня життя народу, його ідейної свідомості та культури. За роки 8, 9 та 10-ї п'ятирічок у цьому напрямі зроблено дуже багато: підвищено заробітну плату всім категоріям трудящих, піднятий мінімум тарифних ставок і посадових окладів низько- і середньооплачуваним категоріям робітників і службовців, забезпечено перехід на грошову оплату праці колгоспників.

Зросла роль суспільних фондів споживання у задоволенні потреб трудящих, в тому числі в поліпшенні пенсійного забезпечення, на колгоспників було поширено умови нарахування пенсій, які встановлено для робітників і службовців, надано ряд додаткових пільг для інвалідів та учасників Великої Вітчизняної війни, здійснено важливі заходи по охороні материнства і допомозі багатодітним сім'ям. Партія здійснила велику програму житлового будівництва.

Розкриваючи значення заходів по зростанню добробуту трудящих, їх життєвого рівня, слід підкреслити, що партія здійснює їх у тісному зв'язку з підвищенням ідейно-теоретичного, політичного та культурного рівня трудящих. На XXIV з'їзді КПРС зазначалось, що «без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»¹².

Серцевиною всієї ідейно-виховної роботи партії стало формування у трудящих наукового світогляду, високої свідомості, нового, комуністичного ставлення до праці, гордості за свою Батьківщину, почуття дружби народів та інтернаціоналізму. Велике значення мав курс XXV з'їзду КПРС на забезпечення комплексного підходу до виховання трудящих, єдності політичного, трудового і морального загартування. Оцінку набутого досвіду роботи і чергові завдання партії в цій галузі містить постановка ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979) (К., 1979). Конкретний матеріал з даного питання міститься в книгах: Н е н а ш е в М. Ф. Идейно-воспитательная работа КПСС. (М., 1980); В а с и л е н к о В. К. Идейно-политична робота партії в умовах розвинутого соціалізму. (К., 1981) та ін.

Серед заходів, здійснюваних Комуністичною партією в період між XXIII і XXVI з'їздами КПРС у галузі соціально-культурного будівництва, значне місце займають питання народної освіти, підготовки кадрів інтелігенції, розвитку літератури і мистецтва. Було завершено перехід до загальної середньої освіти, поліпшено навчально-виховний процес у школах, середніх та вищих учбових закладах, системі професійно-технічної освіти. Конкретні дані про виконання планів культурного будівницт-

¹² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, с. 94.

ва, підготовки фахівців містять статистичні щорічники «Народне господарство СРСР», «Народне господарство УРСР».

Закінчуючи розгляд даного питання, пропагандист підкреслює, що основні напрями діяльності партії в галузі соціально-політичного і культурного розвитку радянського суспільства свідчать про зростання її ролі у цій сфері.

При розгляді четвертого питання слід розкрити зовнішньополітичний курс КПРС, що знайшов відбиття в документах XXIII—XXVI з'їздів партії, показати наступність цього курсу, його зміст і класовий, гуманістичний характер, а потім перейти до викладу основних напрямів боротьби партії за втілення у життя зовнішньої політики.

Вірна ленінським заповітам, Комуністична партія підходить до розробки зовнішньополітичної програми в тісному зв'язку з внутрішніми завданнями. Головне призначення зовнішньої політики полягає у створенні найбільш сприятливих міжнародних умов для комуністичного будівництва, зміцнення позицій нашої Батьківщини, позицій світового соціалізму, підтримки боротьби народів за національне визволення і соціальний прогрес, відвернення воєн і агресивних акцій імперіалізму, послідовне здійснення принципу мирного співіснування держав з різним соціальним ладом.

На основі глибокого аналізу реального співвідношення сил у світовому масштабі на початок 70-х років, марксистської оцінки економічних і політичних процесів міжнародного розвитку СРСР вважав за можливе виступити ініціатором вирішення ряду світових проблем і перш за все припинення гонки озброєнь, відвернення загрози термоядерної війни, розрядки міжнародної напруженості. XXIV з'їзд КПРС висунув Програму миру, органічним продовженням якої стала Програма дальшої боротьби за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів, схвалена XXV з'їздом КПРС.

Магістральним напрямом зовнішньополітичної діяльності партії і Радянської держави в умовах розвинутого соціалізму, зокрема в період між XXIII і XXVI з'їздами КПРС, був розвиток і зміцнення політичних, економічних та інших зв'язків СРСР з соціалістичними державами, згуртування світового комуністичного і робітничого руху, підтримка національно-визвольної боротьби народів. Завдяки цьому ще більше зріс вплив міжнародного соціалізму на хід світових подій, розширились і поглибились народногосподарські зв'язки і взаємовигідне співробітництво країн соціалізму, дальшого розвитку дістала соціалістична економічна інтеграція і спеціалізація.

В 1971 р. було прийнято довгочасну Комплексну програму соціалістичної економічної інтеграції, спрямовану на спільне освоєння природних ресурсів, будівництво великих промислових комплексів. За роки 8-ї п'ятирічки при технічній допомозі СРСР у соціалістичних країнах збудовано або реконструйовано понад 300 промислових та сільськогосподарських об'єктів. За роки 9-ї п'ятирічки індустрія країн Радн Економічної Взаємодопомоги у 4 рази розвивалася швидше, ніж промисловість розвинутих капіталістичних країн. Водночас треба підкреслити, що в умовах агресивної політики імперіалізму країни соціалістичної співдружності змушені були дбати і про посилення своєї обороноздатності. У ці роки вдосконалилась військова організація Варшавського договору, зросли ступінь боєготовності і в той же час гарантія мирної праці братніх народів. Політичний консультативний комітет країн Варшавського договору виступив з рядом мирних ініціатив.

Важливе місце у міжнародній діяльності КПРС займала боротьба за утвердження ленінських принципів мирного співіснування держав з різним суспільним ладом, за відвернення загрози нової світової війни, за розрядку міжнародної напруженості. СРСР виступив одним з ініціаторів міжнародної наради з питань безпеки і співробітництва, яка про-

ходила у серпні 1975 р. в Хельсінкі. В Заключному Акті, підписаному керівниками 33 держав Європи, а також США і Канади, були закладені принципи міждержавних відносин, їх перспективних зрушень у напрямі співробітництва і відвернення напруженості.

Водночас слід звернути увагу, що на рубежі 70-х — 80-х років агресивні імперіалістичні сили, в першу чергу США, протиставили процесу розрядки курс на посилення гонки озброєнь, розв'язування провокацій проти соціалістичних та інших незалежних держав. Агресивний блок НАТО намагається порушити військову рівновагу, що склалася на планеті, добитися переваги на свою користь. США під приводом так званої «радянської загрози» роздувають воєнну істерію, втручаються у справи інших країн, нагнітають напруженість, ігнорують укладені раніше з СРСР договори. Однак і в цих умовах Радянський Союз продовжує курс на реалізацію Програми миру.

Про готовність Радянського уряду послідовно відстоювати справу миру, права народів на незалежність і соціальний прогрес, заявив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов у промові на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС, зазначивши, що політика розрядки не була випадковим епізодом у важкій історії людства, що вона не пройдений етап і що їй належить майбутнє¹³.

Закінчуючи розгляд теми, необхідно підкреслити вклад КПРС в розвиток теорії і практики комуністичного будівництва, зокрема у концепцію розвинутого соціалізму, і зробити загальні висновки.

Керівником і натхненником розвинутого соціалістичного суспільства є Комуністична партія — авангард робітничого класу, політичний вождь радянського народу, розум, честь і совість нашої епохи. Озброєна марксистсько-ленінською теорією, вона спрямовує боротьбу трудящих мас за побудову комунізму, надає їй організованого, планомірного, науково обґрунтованого характеру.

Період розвинутого соціалізму пов'язаний з дальшим зростанням ролі Комуністичної партії в усіх сферах життя суспільства, зовнішньої політики Радянської держави. Чим складніші і масштабніші внутрішні та міжнародні завдання постають перед радянським народом, тим вища роль партії, тим глибшою і дійовішою стає організаторська, ідеологічна та ідейно-виховна діяльність партії. Вона відстоює чистоту марксистсько-ленінської теорії, збагачує її новими висновками і положеннями, проявляє велику турботу про зміцнення своїх рядів, вдосконалює внутріпартійні відносини, методи керівництва масами, зміцнює зв'язок з ними.

У 60-і — 70-і роки КПРС нагромадила величезний досвід у керівництві економікою, підвищенні добробуту і культури радянських людей. Партія всемірно сприяла утвердженню соціалістичного способу життя, розширенню соціалістичної демократії, підвищувала роль Рад, профспілок, комсомолу, інших державних та громадських організацій, зміцнювала єдність, братерську дружбу та співробітництво усіх націй і народностей Союзу РСР.

Загальне визнання в світі дістала зовнішньополітична діяльність КПРС, її боротьба за забезпечення загального миру, розрядки, втілення ідеалів соціалізму і комунізму. Набутий нашою партією досвід має велике значення як для втілення у життя накреслень XXVI з'їзду КПРС, листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, так і для братніх марксистсько-ленінських партій, які спрямовують свою діяльність на побудову розвинутого соціалізму в своїх країнах. Запорукою усіх успіхів КПРС була і є непорушна єдність з радянським народом, що дає їй силу і впевненість для розв'язання нових складних завдань.

Я. С. КАЛАКУРА (Київ)

¹³ Рад. Україна, 1982, 23 лист.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА. ПОЧАТОК КОРИННОГО ПЕРЕЛОМУ У ВІЙНІ» В X КЛАСІ

Історична перемога на Волзі викликає особливий інтерес і має важливе пізнавальне й виховне значення для десятикласників.

Під час вивчення названої теми необхідно показати дивовижну стійкість і мужність захисників Сталінграда в оборонних боях, розкрити суть основних факторів, які зумовили блискучу перемогу Червоної Армії на Волзі. Завдання вчителя полягає в тому, щоб на прикладах масового героїзму наших воїнів, переваг радянської стратегії й тактики виховувати у десятикласників почуття патріотизму.

Вивчення теми здійснюється за таким планом: Наступ німецько-фашистських військ влітку 1942 р. Героїчна оборона Севастополя. Битва за Кавказ і Новоросійськ. Героїчний захист Малої землі. Оборона Сталінграда. Перехід в наступ, оточення і розгром великого угруповання ворожих військ. Історичне значення перемоги радянських військ під Сталінградом.

Приступаючи до вивчення теми, необхідно коротко нагадати зміст попереднього уроку (наслідки, особливості, історичне значення перемоги, здобутої Радянськими Збройними Силами під Москвою). Підсумувавши відповіді учнів, вчитель переходить до з'ясування таких питань: Яку мету ставили панівні кола Англії та США, йдучи на коаліцію з СРСР? Коли, згідно з договором, союзники зобов'язувалися відкрити другий фронт в Європі? Бесіда у такому напрямі підведе десятикласників до усвідомлення того, чому фашистському командуванню вдалося створити велику перевагу сил на Східному фронті.

Далі, працюючи з історичною, настінною картою, вчитель розповідає про воєнно-політичні плани фашистського командування, яке влітку 1942 р. планувало прорватися за Волгу, відрізати Москву від Поволжя та Уралу, оточити її й закінчити війну проти СРСР до відкриття другого фронту. Він зазначає, що на відміну від початкового періоду війни влітку 1942 р. фашистським військам вдалося розгорнути наступ лише в одному, південно-східному напрямі. Туди було кинуте 50 дивізій, в яких налічувалося понад мільйон солдатів.¹

Говорячи, зокрема, про масовий героїзм захисників Севастополя, можна навести рішення комсомольських зборів одного з підрозділів моряків чи уривок з фронтової листівки, в якій розповідається про героїчний подвиг воїнів².

Продовжуючи роботу з картою, пропонуємо учням визначити, чому фашисти рвалися на Кавказ. Під час бесіди доходимо висновку, що в напружених оборонних боях радянські війська зірвали плани гітлерівського командування захопити Закавказзя і, зокрема, його нафтові родовища.

Вчитель наголошує, що важливу роль в обороні Кавказу відіграли героїчні бої під Новоросійськом і на Малій землі. Розповідаючи про ці події, а також про героїзм і мужність малоземельців, доцільно навести уривок із спогадів Л. І. Брежнєва.

«Бої на Малій землі, які почалися 17 квітня, розвивалися з нарост-

¹ Історія СРСР. Підручник для 10 класу під редакцією М. П. Кіма. К., 1982, с. 58.

² Історія СРСР в документах и ілюстраціях (1917—1971 гг.). М., 1973, с. 216—217.

таючою силою. Кожного дня противник вводив поповнення. Рановранці починали бити його важкі батареї. Одночасно в небі з'являлися літаки. Вони буквально висіли над нами, йшли хвилями по 40—60 машин, скидаючи бомби на всю глибину оборони і по всьому фронту. Слідом за швидкісними бомбардувальниками рухалися пікіруючі — теж хвилями, потім штурмовики. Все це тривало годинами, після чого починались атаки танків і піхоти»³.

Хвилююче враження на учнів справляє також лист-звернення військової ради 18-ї армії до малоземельців⁴.

Далі вчитель розповідає про заходи, які вжило Верховне головнокомандування для організації оборони на Сталінградському напрямі.

12 липня 1942 р. було створено Сталінградський фронт (командуючий А. І. Єременко). За активною участю цивільного населення між Доном та Волгою, а також навколо Сталінграда розгорнулося будівництво оборонних споруд. Працюючи з картою, обговорюємо питання: У чому полягав задум радянського командування? В процесі бесіди учні підводяться до висновку, що Верховне головнокомандування планувало у напружених оборонних боях знекровити ворога, а потім перейти в наступ.

Щоб конкретизувати уявлення про характер і масштаби битви на Волзі, записуємо на дошці деякі дані: битва тривала 6,5 місяців; з обох сторін у ній брали участь понад 2 млн. чол., близько 26 тис. гармат та мінометів, понад 2 тис. танків і стільки ж літаків⁵.

Учитель звертає увагу учнів на особливе значення битви у межиріччі Дону й Волги. Позначаємо на карті район цих грандіозних оборонних боїв, що розгорнулися 17 липня і тривали до 10 серпня. Стримуючи наступ та знищуючи живу силу і техніку ворога, радянські війська зірвали плани фашистського командування оволодіти Сталінградом.

Близько чотирьох місяців тривали бої за саме місто. Легендарну оборону Сталінграда тримали 62-а армія під командуванням генерала В. І. Чуйкова та 64-а під командуванням генерала М. С. Шумилова. Готовність радянських воїнів захистити місто добре висловив ушлявлений снайпер В. Г. Зайцев. Він сказав: «За Волгою для нас землі нема. Велінням Батьківщини і народу шляхи за Волгу закриті!»⁶.

Для кращого розуміння учнями напруженості боїв за Сталінград учитель знайомить їх із записами в щоденнику В. І. Чуйкова⁷, наводить уривки з повісті «Дні і ночі» Костянтина Симонова.

У боях за Сталінград брали участь громадяни різних національностей. Розповідаючи про подвиг окремих героїв, учитель наводить дані про національний склад підрозділу, яким командував росіянин сержант Я. Ф. Павлов. До нього входили росіяни Александров і Афанасьєв, українці Сагайда і Глущенко, грузини Мосіашвілі і Степановшвілі, узбек Турганов, казах Мурзаєв, абхазець Сукба, таджик Турдиев, татарин Рамазанов та ін. Всі вони в єдиному строю самовіддано захищали рубіж від ворога⁸.

Застосуванням топографічної картосхеми або викреслюючи схему на дошці, ми створюємо просторове уявлення про те, як розвивався хід подій на місцевості, розповідаємо про запеклі бої за кожен вулицю, квартал, будинок, поверх.

Розповідаючи про захисників Сталінграда, можна використати документальні фотографії, фрагменти з навчальних і художніх кіно-

³ Брежнев Леонід Ілліч. Мала земля. К., 1979, с. 18—19.

⁴ Там же; с. 19.

⁵ Батьківщина Радянська, К., 1968, с. 314.

⁶ Там же.

⁷ Історія СРСР в документах і ілюстраціях (1917—1971 гг.), с. 235.

⁸ Батьківщина Радянська, с. 314.

стрічок, діафільм «Битва на Волзі», твори живопису, особливо ті, які створені безпосередніми учасниками битви на Волзі. Розглядаємо і обговорюємо, зокрема, репродукцію картини В. Парчевського «Захисники Сталінграда», в якій змальовані типові образи воїнів.

Далі підкреслюємо, що успішний контрнаступ можна було розпочати лише після забезпечення необхідних умов для нього. На основі раніше вивченого матеріалу десятикласники самостійно їх визначають. Аналіз діаграми підручника⁹ дає можливість створити цілком конкретизоване уявлення у школярів про співвідношення сил до початку контрнаступу радянських військ під Сталінградом. План його визрівав ще в період оборонних боїв. У розробці цього плану брали участь Верховне головнокомандування, Генеральний штаб і військової ради фронтів.

Розповідь про хід контрнаступу також доцільно вести за топографічною картою чи картосхемою, викреслюваною на класній дошці. При цьому перевага надається роботі за картосхемою, оскільки це дає змогу відтворювати бойові операції в їх розвитку. Зразки картосхем учитель може знайти в Альбомі з історії СРСР¹⁰.

Реалізувати план контрнаступу належало військам трьох фронтів — Донського (командуючий К. К. Рокоссовський), Південно-Західного (командуючий М. Ф. Ватутін) та Сталінградського (командуючий А. І. Єременко). Учитель наголошує, що контрнаступ мав цілком несподіваний для ворога навальний і нищівний характер. На світанку 19 листопада 1942 р. почалася арtpідготовка військ Південно-Західного й Донського фронтів. Через півтори години вони перейшли у наступ. Піхота в супроводі танків прорвала оборону гітлерівців. Учитель креслить на дошці картосхему, на якій червоними стрілками показує прорив і наступ радянських воїнів у південно-західному напрямі до міста Калач на Дону. 2 листопада на південь від фортеці на Волзі у наступ перейшли воїни Сталінградського фронту. Червоною стрілкою вчитель позначає його просування. Далі він розповідає, як 23 лютого війська Південно-Західного і Сталінградського фронтів з'єдналися, завершивши оточення 22 ворожих дивізій. 2 лютого 1943 р. замовкли останні залпи у районі межиріччя Волги і Дону. Велика Сталінградська битва закінчилася блискучою перемогою Радянських Збройних Сил.

Тут можна використати картину художника Р. Любчика «Фінал Сталінградської битви». В ній автор показав, які наслідки для ворожих армій мала битва на берегах великої російської ріки. Засобами політичної сатири розкривають основний підсумок цієї перемоги художники Кукринікси у карикатурі «Загубила я обручку...». Ознайомлення з цими творами підводить десятикласників до усвідомлення історичного значення перемоги на Волзі, підсилює емоційний вплив цієї події на учнів.

Знайомимо школярів з висловами відомих політичних діячів, що ілюструють всесвітньо-історичне значення перемоги Радянських Збройних Сил під Сталінградом. «...Об радянську скелю розбилися хвилі фашистських орд, які оповили страшним мороком Європу і загрожували усьому світові. Під Сталінградом німецька армія зазнала найбільшої поразки, яка коли-небудь відзначалася в літопису війни»¹¹, — писав генеральний секретар Французької компартії Моріс Торез.

Історичне значення перемоги на Волзі для долі українського народу добре підкреслив Ярослав Галан в публіцистичній статті «Те, чого не забувають». «Є щось символічне в тому, — писав він, — що

⁹ Історія СРСР. Підручник для 10 класу під редакцією М. П. Кіма, с. 58.

¹⁰ Альбом з історії СРСР. К., 1979, таблиця 81.

¹¹ Торез Моріс. Избранные произведения. М., 1959. Т. 1, с. 528.

вирішальний бій цієї війни відбувся на російській землі, над російською рікою Волгою. Це було в той час, як уся Україна від краю і до краю перебувала під кормигою «рейхсміністра» Розенберга і від лінії вогню її відділяли сотні кілометрів. Бої точилися за кілька тисяч квадратних метрів правого берега Волги. І на цьому клптику вирішувалась тоді доля всієї Росії і всієї України. В Сталінградській битві однаково гаряча і однаково свята була кров солдата-росіянина і солдата-українця. Це були дні, тижні й місяці, яких ніхто не буде в силі ні стерти з сторінок літопису, ні вирвати з наших сердець. Там-бо, в російських степах, трагедія обох народів перетворилась на свято їх перемоги»¹².

Підводячи підсумки, виносимо на обговорення учнів питання: Чому перемога радянських військ під Сталінградом була початком корінного перелому в ході Великої Вітчизняної й другої світової воєн? Виконуючи домашнє завдання, учні готують таблицю «Основні періоди Великої Вітчизняної війни»¹³, а також відповіді на питання: Причини перемоги Радянської Армії під Сталінградом. В чому полягав основний воєнно-політичний підсумок битви на Волзі?

Н. М. МАТВІЙЧУК (Київ)

¹² Г а л а н Я. Твори. К., 1960. Т. 2, с. 404—405.

¹³ Альбом з історії СРСР. Таблиця 84.

НАШ КАЛЕНДАР

І. В. БАБУШКІН У КАТЕРИНОСЛАВІ
(До 110-річчя з дня народження)

3(15) січня 1983 р. минуло 110 років з дня народження професійного революціонера-ленінця Івана Васильовича Бабушкіна, який все своє героїчне життя віддав справі

боротьби за визволення робітничого класу, всіх трудящих. І. В. Бабушкін увійшов в історію визвольного руху в Росії як полум'яний борець за пролетарську справу, учень і соратник В. І. Леніна, один з фундаторів більшовицької партії, видатний партійний працівник, активний учасник революції 1905 р. Володимир Ілліч назвав його народним героєм, гордістю партії. «Без таких людей, — писав він, — російський народ лишився б назавжди народом рабів, народом холопів. З такими людьми російський народ завоює собі повне визволення від всякої експлуатації»¹.

Життю і діяльності І. В. Бабушкіна присвячено немало історичних та художньо-документальних праць. Чільне місце серед них займає стаття-некролог В. І. Леніна «Іван Васильович Бабушкін», у якій вперше були наведені біографічні дані І. В. Бабушкіна, високо оцінений його вклад у революційний рух Росії. Ця стаття і спогади Івана Васильовича стали методологічною основою і головним джерелом для створення ряду монографій і повістей про полум'яного революціонера². Якщо висвітлену в них революційну діяльність І. В. Бабушкіна умовно поділити на чотири етапи — петербурзький, катеринославський, іскрівський та революції 1905 р., — то виявиться, що найбільш повно в літературі досліджено перший з них. Значно менше уваги приділено катеринославському періоду, хоч йому присвячено дві спеціальні праці. До того ж на загальному науковому рівні досліджень, пов'язаних з життям і діяльністю І. В. Бабушкіна, не міг не позначитися той факт, що здійснені вони не істориками, а головним чином літераторами.

Діяльність Івана Васильовича знайшла відображення в ряді загальних історичних праць. В одних вона висвітлюється досить ґрунтовно, в інших — побіжно. На жаль, є й такі праці, в яких допускаються необґрунтовані факти і твердження щодо перебування І. В. Бабушкіна на Україні, про що йтиметься нижче.

Іван Васильович народився в с. Леденгському Вологодської губернії (тепер — с. Бабушкіне Бабушкінського району Вологодської області) в сім'ї селянина-бідняка. Його батько, який тяжко працював на соляному заводі, рано помер. З дитинства Іван пізнав нужду і голод, жорстоку експлуатацію у петербурзького лавочника, в кронштадській торпедній майстерні. Революційна діяльність Івана Васильовича Бабушкіна почалася на Семяніковському заводі в Петербурзі, де він працював слюсарем з літа 1891 р. Там він познайомився з передовими робітниками І. Ф. Костиним, П. А. Морозовим, С. І. Фунтиковим, В. А. Шелгуновим, під впливом яких почав брати участь у соціал-демократичному русі.

Восени 1894 р. І. В. Бабушкін став членом пропагандистського гуртка, яким керував В. І. Ленін. З великим інтересом гуртківці слухали лекції-бесіди Володимира Ілліча про «Капітал» К. Маркса, жваво обговорювали поставлені ним питання, збирали за його завданням матеріали про становище робітників на підприємствах. «Ми всі були дуже задоволені цими лекціями і постійно захоплювалися розумом нашого лекто-

¹ Ленін В. І. Іван Васильович Бабушкін. — Повне збір. творів, т. 20, с. 76.

² Зеліксон-Бобровская Ц. Іван Васильович Бабушкін: Бібліографічний очерк. Л., 1937; 2-е изд., 1938; Ершов Д. Іван Васильович Бабушкін. М., 1939; Мишкевич Г. І. Н. В. Бабушкін — выдающийся русский революционер. М., 1977; его же. Іван Васильович Бабушкін: Повесть. Л., 1947; его же. Іван Васильович Бабушкін: Документальная повесть. Л., 1963; його ж. Гордість партії. К., 1978; Новоселов М. А. Іван Васильович Бабушкін. 1873—1906. М., 1954; Ращев П., Яременко Е. Революционная деятельность И. В. Бабушкина на Украине. К., 1955; Жукова Е. Тов. Богдан и его друзья. М., 1971; Борщаговский А. М. Сечень: Повесть об Иване Бабушкине. М., 1978; Шатров М. Буревестники: Повесть о екатеринославских годах Ивана Бабушкина и Григория Петровского. — Днепропетровск, 1980 та ін.

ра...»³, — тепло згадував Іван Васильович про роботу В. І. Леніна в гуртку. Зустріч з Володимиром Іллічем назавжди визначила революційний шлях І. В. Бабушкіна: він став вірним учнем і послідовником Леніна.

Поступово соціал-демократи Петербурга перейшли від пропаганди марксизму у вузьких гуртках до масової агітації серед робітників. У грудні 1894 р. разом з Володимиром Іллічем І. В. Бабушкін брав участь у написанні першої агітаційної листівки-звернення до робітників Семянниковського заводу. В 1895 р. за дорученням В. І. Леніна він створював нові гуртки, поширював листівки і брошури серед робітників кількох заводів за Невською заставою. Восени 1895 р. І. В. Бабушкін став одним з активних членів петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Після арешту В. І. Леніна та його соратників І. В. Бабушкін докладав значні зусилля до відновлення діяльності «Союзу боротьби», але в січні 1896 р. він також був заарештований. Після 13-місячного ув'язнення його вислали на три роки під особливий гласний нагляд поліції до Катеринослава.

Прибувши до міста, І. В. Бабушкін через деякий час встановив зв'язки з М. О. Кириловим, І. І. Яковлевим та іншими висланими сюди учнями В. І. Леніна, з колишніми членами соціал-демократичної групи Бруснева П. М. Євграфовим та О. С. Філімоновим. Усі вони увійшли до створеної Іваном Васильовичем соціал-демократичної групи⁴, яка протягом 1897 р. організувала ряд робітничих гуртків у Заводському районі міста. Першим з них був створений І. В. Бабушкіним гурток на Брянському заводі. В ньому пройшов першу революційну школу робітник цього підприємства Г. І. Петровський, у майбутньому відомий діяч Комуністичної партії та Радянської держави. Згодом під керівництвом групи Бабушкіна виникли соціал-демократичні гуртки на заводах Шо-дуар, Гантке, в залізничних майстернях, робітничих селищах Чечелівці та Фабриці, на Дніпровському металургійному заводі в с. Кам'янському. В них виховувалися такі робітники-революціонери, як П. І. Восводін, І. Ю. Захарченко, І. Ю. Лаврьонов, Г. П. Матлахов, О. М. Овчинкін, М. І. Хавський, жінки-робітниці Д. Ф. Петровська, Є. І. Андреева та інші.

Як згадували пізніше П. І. Кулябко і Г. І. Петровський, Іван Васильович ознайомив широке коло передових робітників Придніпров'я з особистістю В. І. Леніна і його творами, з революційною діяльністю петербурзького «Союзу боротьби». Він переніс у катеринославські гуртки методи роботи, які застосовував В. І. Ленін у Петербурзі. Ведучи теоретичну роботу в гуртку, його керівник розповідав про найближчу і кінцеву мету пролетарського руху, вчив поєднувати боротьбу проти капіталістичної експлуатації з боротьбою проти царизму. І. В. Бабушкін прагнув забезпечити в гуртках глибоке, дискусійне вивчення марксизму, збудити думку робітників, виховати їх як пропагандистів та агітаторів. Він заохочував гуртківців збирати матеріали на заводах і фабриках, готувати листівки, посилювати агітаційну роботу серед робітників⁴.

Восени 1897 р. група І. В. Бабушкіна встановила зв'язок з «Центральною групою», утвореною в місті у 1896 р. І. Х. Лалаянцем, учнем і соратником В. І. Леніна по самарському марксистському гуртку, та з групою інтелігентів і ремісничих робітників, висланих з Білорусії і Литви. На кінець 1897 р. у Катеринославі діяло понад 10 соціал-демократичних груп і гуртків. Потреби розвитку соціал-демократичного руху вимагали їх об'єднання, зміцнення зв'язків з революціонерами інших міст.

В грудні 1897 р. з ініціативи І. В. Бабушкіна та І. Х. Лалаянца відбулася нарада представників усіх соціал-демократичних гуртків і груп Катеринослава. За її рішенням всі вони об'єдналися в одну організацію, яка за прикладом Петербурзької і Київської прийняла назву «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»⁵. До керівного центру союзу, який складався з двох районних груп (Заводської і Міської), увійшли І. В. Бабушкін, І. Х. Лалаянц, П. І. Кулябко, І. І. Яковлев, К. А. Петрушевич, Г. І. Петровський, П. І. Дамський та інші соціал-демократи.

На нараді було вирішено перейти від пропаганди марксизму в гуртках до економічної і політичної агітації у робітничих масах. Виконуючи це рішення, «Союз бо-

³ Воспоминания И. В. Бабушкина. 1893—1900 гг. Л., 1925, с. 51.

⁴ Деякі автори називають серед членів цієї групи Н. Е. Меркулова, Н. Д. Богданова та інших членів петербурзького «Союзу боротьби». Однак ці особи в Катеринославі не вислалися.

⁵ Воспоминания И. В. Бабушкина. 1893—1900 гг., с. 88—89.

⁶ Кулябко П. І. На світанку. Кризь бурю часу. К., 1982, с. 8—9.

ротьби» підготував і двічі — в лютому і березні 1898 р. — видав і поширив 16 агітаційних листівок, звернутих до всіх робітників міста та робітників окремих підприємств, Катеринослава, Нижньодніпровська і Кам'янського⁶. У підготовці, виданні та розповсюдженні листівок найактивнішу участь брав І. В. Бабушкін. У всіх листівках містилися заклики до робітників вести боротьбу проти капіталістичної експлуатації, за поліпшення економічного становища трудящих. Разом з тим у частині з них були й політичні заклики. А через місяць було випущено дві листівки, присвячені 1 Травня, що мали політичний характер. Тим самим «Союз боротьби» поклав у Придніпров'ї початок поєднанню наукового соціалізму з робітничим рухом.

У березні 1898 р. катеринославський «Союз боротьби» взяв участь у І з'їзді РСДРП. Після повернення до міста катеринославський делегат К. А. Петрусевич був заарештований. Тоді ж заарештували й ряд соціал-демократів (близько 15) з міської групи «Союзу боротьби». Тому обговорення підсумків з'їзду, як видно із спогадів Івана Васильовича, відбулося у другій половині травня 1898 р., коли з Петербурга була одержана листівка з рішеннями з'їзду та маніфестом РСДРП. Збори керівної групи соціал-демократів ухвалили перейменувати «Союз боротьби за визволення робітничого класу» в Катеринославський комітет РСДРП⁷.

Реорганізація «Союзу боротьби» в комітет РСДРП відбулася в другій половині 1898 р. Спочатку було утворено Заводський районний комітет, керований І. В. Бабушкіним. Кілька місяців він був фактичним керівним центром всієї Катеринославської соціал-демократичної організації. Пізніше виник районний комітет Миської організації, відновленої після арештів. Між районними комітетами встановилися зв'язки, поступово виділилися найбільш активні діячі, які увійшли до єдиного Катеринославського комітету РСДРП⁸. Про його утворення було офіційно оголошено в січні 1899 р. листівкою «До всіх катеринославських робітників». У 1899 р. до складу комітету входили І. В. Бабушкін, С. К. Волошкевич, П. І. Кулябко, І. Х. Лалаянц, Г. І. Петровський, П. А. Морозов, М. Г. Цхакая та інші соціал-демократи. Наприкінці того ж року комітет об'єднав 25 гуртків, що налічували близько 200 чол.⁹ Особисто Іван Васильович під виглядом «кас взаємодопомоги» утворив на різних підприємствах гуртки «Борьба», «Вперед», «Начало», «Рассвет», «Якорь» та інші.

З участю І. В. Бабушкіна пов'язане розгортання масової політичної роботи серед робітників. У 1899 р. комітет видав і поширив 17 листівок загальною кількістю 12,5 тис. примірників¹⁰. Поряд з агітацією І. В. Бабушкін, І. Х. Лалаянц та інші члени комітету вели велику пропагандистську роботу, широко використовуючи при цьому праці В. І. Леніна «Завдання російських соціал-демократів», «Пояснення закону про штрафи...», «Новий фабричний закон», «Розвиток капіталізму в Росії» та інші. «Вони говорили, — згадував Г. І. Петровський, — що у робітників є своя література, яку свідомий робітник повинен обов'язково знати, і порадили придбати книгу Ільїна (Леніна. — П. В.) «Розвиток капіталізму в Росії» ...Бабушкін роз'яснював нам, що тільки у товариша Ільїна ми знайдемо вірне висвітлення питання»¹¹. Чималий вклад вніс Іван Васильович і в боротьбу революційних соціал-демократів Катеринослава проти ліберальних народників, «легальних марксистів» і «економістів», залучаючи робітників до політичної боротьби проти царизму.

Катеринославський «Союз боротьби» та комітет РСДРП сприяли виникненню соціал-демократичного руху і в інших робітничих районах губернії, посилаючи туди професіональних революціонерів, а також направляючи нелегальну літературу, листівки. В липні — вересні 1898 р. в Донбасі працювала група катеринославських соціал-демократів, яка називала себе «Донським комітетом РСДРП». В 1899—1900 рр. при сприянні Катеринославського комітету нові соціал-демократичні групи виникли в Бахмуті, Луганську, Маріуполі, Юзівці та Олександрівську. Проте нема ніяких не-

⁶ Рабочее движение в Екатеринославе. Женева, 1900, с. 3; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП ОВ, 1898, спр. 5, ч. 8, арк. 1, 2, 4, 5, 8, 10.

⁷ Воспоминания И. В. Бабушкина. 1893—1900 гг., с. 102.

⁸ Варгатюк П. Л. Про Катеринославський соціал-демократичний комітет. — УІЖ, 1968, № 5, с. 130—132.

⁹ История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889—1903: Воспоминания и материалы. Екатеринослав, 1923, с. 135.

¹⁰ Южный рабочий, 1900, № 1, янв.

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 482, оп. 1, спр. 38, арк. 58—59, 71—72.

заперечних даних про те, ніби в ці роки з Катеринослава в Луганськ, Юзівку, Краматорськ, Дружківку та інші населені пункти Донбасу для створення соціал-демократичних організацій неодноразово виїздив І. В. Бабушкін*.

І. В. Бабушкін був одним із засновників катеринославської робітничої газети «Южный рабочий», створеної з метою піднесення соціал-демократичного руху на Півдні Росії. Перший номер газети вийшов у січні 1900 р. і був із захопленням зустрінутий робітниками. «...Кожний робітник,— згадував Іван Васильович,— брався за газету з особливим інтересом»¹². Перші номери газети, коли вона була органом Катеринославського комітету РСДРП і мала революційний соціал-демократичний напрям, високо оцінював В. І. Ленін¹³.

І. В. Бабушкін брав участь у написанні звіту Катеринославської організації РСДРП Міжнародному соціалістичному конгресу, що відбувся у 1900 р. в Парижі. Влітку 1900 р. цей звіт у вигляді брошури був надрукований за кордоном під назвою «Рабочее движение в Екатеринославе» і став відомим у ряді соціал-демократичних партій Європи¹⁴.

В березні 1900 р. закінчувався термін катеринославського заслання І. В. Бабушкіна. Однак поліція, яка стежила за його зв'язками з робітниками, прагнула заарештувати революціонера. Тому Іван Васильович нелегально виїхав у Псков. Там, у квітні 1900 р. він зустрівся з В. І. Леніним і гаряче підтримав план утворення за кордоном загальноросійської політичної газети «Искра», став її агентом і кореспондентом. До весни 1901 р. він працював у Смоленську і Полоцьку, а потім переїхав до Орехово-Зуєво, де почав енергійну діяльність як робітничий кореспондент «Искры». В грудні того ж року І. В. Бабушкін був заарештований, кинутий у володимирську тюрму, а потім переведений до Катеринослава. В липні 1902 р. за допомогою місцевих соціал-демократів йому вдалося втекти з поліцейського участка. З великими труднощами у вересні він добрався до Лондона, де тоді перебувала редакція «Искры». Радо зустрів його В. І. Ленін. «Багато переговорено було там, багато питань обмірковано спільно»¹⁵ — згадував Володимир Ілліч про зустріч з своїм учнем. За його порадою Іван Васильович у Лондоні написав і передав в архів «Искры» спогади про петербурзький і катеринославський періоди своєї революційної діяльності.

Повернувшись у Росію, І. В. Бабушкін вів боротьбу з «економістами» і згуртував іскрівців у Петербурзі. В січні 1903 р. він був заарештований втретє. В кінці того ж року його було заслано до Верхоянська. Там він довідався про рішення II з'їзду РСДРП і став більшовиком.

В жовтні 1905 р. внаслідок піднесення революції І. В. Бабушкін звільнився з заслання. Працюючи в Іркутському і Читинському комітетах РСДРП, він виступав на мітингах і зборах робітників, вів агітацію серед солдатів, співробітничав у газеті «Забайкальский рабочий», готував маси до збройного повстання. Під час перевезення зброї з Чити в Іркутськ він та його товариші були схоплені каральним загonom і в ніч на 18(31) січня 1906 р. без суду розстріляні на ст. Мисовій.

Пам'ять про полум'яного революціонера, соратника В. І. Леніна свято шанують трудячки нашої країни. На прикладі його героїчного життя радянська молодь вчиться відданості комунізму.

П. Л. ВАРГАТЮК (Київ)

* Такі твердження містяться в кн.: Потолов С. П. Рабочие Донбасса в XIX веке. М.—Л., 1963, с. 220; его же. Рождение великана: Страницы летописи жизни и борьбы рабочих Донбасса. Донецк, 1972, с. 178; Сердцев и именов: Очерки. Донецк, 1980, с. 4; История рабочих Донбасса, К., 1981, т. 1, с. 59. Автори цих праць, очевидно, забувають, що людина, яка знаходилася у Катеринославі під особливим гласним наглядом поліції і працювала на заводі, не могла «неодноразово» виїздити з міста. Не беруть вони до уваги й спогади самого І. В. Бабушкіна, в яких нема й згадки про поїздки в Донбас. Що ж до посланця С. І. Потолова та деяких інших авторів на дані з неопублікованого листа Г. І. Пегровського за 1953 р., то слід відзначити, що в жодних опублікованих спогадах Григорія Івановича таких тверджень нема.

¹² Воспоминания И. В. Бабушкина. 1893—1900 гг., с. 143.

¹³ Див.: Ленін В. І. Лист. С. П. Цедербауму.— Повне збір. творів, т. 46, с. 135.

¹⁴ Див.: УІЖ, 1981, № 10, с. 121—126.

¹⁵ Ленін В. І. Іван Васильович Бабушкін.— Повне збір. творів, т. 20, с. 74.

СОРАТНИК В. І. ЛЕНІНА

(До 110-річчя з дня народження
П. К. Запорожця)

Серед професійних революціонерів, що віддали своє життя справі визволення трудящих, почесне місце належить одному з перших марксистів, активному діячеві

петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» Петрові Кузьмичу Запорожцю.

П. К. Запорожець народився 4 січня 1873 р. у м. Біла Церква на Київщині в родині селянина с. Троцьке Васильківського повіту Київської губернії (нині с. Довгалівське Рокитнянського району Київської області). Батько не відразу дізнався про народження сина. Царські власті кинули його, як одного з керівників селянського повстання, на заслання до Сибіру. Лише у п'ятирічному віці зустрівся Петро з батьком, коли мати дістала дозвіл переїхати до чоловіка. Там проходили його дитячі роки. Завдяки допомозі батькових друзів — політичних засланих, Петрові вдалося вступити до Томського реального училища. Там він вступив до таємного учнівського гуртка, яким керував педагог — політичний засланець¹.

1886 р. після закінчення строку заслання Кузьми Івановича Запорожці повернулися в с. Троцьке. Петро продовжував навчання у 1-му Київському реальному училищі, брав участь у заснуванні і керівництві марксистського гуртка. Гуртківці знайомилися з революційним рухом, вивчали твори К. Маркса, Ф. Енгельса, Г. В. Плеханова, проводили пропаганду серед учнівської та робітничої молоді міста. Молодий марксист брав участь у численних диспутах з народниками². Один з учасників соціал-демократичного руху того часу в Києві згадував, що організація реалістів «...була суворо законспірованою, в ній ми знайшли зовсім дорослих товаришів і цілком сформованих марксистів»³.

Закінчивши училище у 1892 р., Петро Запорожець вступив до Петербурзького технологічного інституту. У столиці, завдяки рекомендаціям київських товаришів, він швидко встановив зв'язки з представниками революційної молоді, брав участь в нелегальному марксистському гуртку студентів-технологів (Г. М. Кржижановський, Г. Б. Красін, А. О. Венесєв, В. В. Старков, С. І. Радченко, М. О. Сильвін та ін). П. К. Запорожець відразу завоював авторитет і повагу товаришів. Він, як згадував Г. М. Кржижановський, причарував усіх гуртківців як розумом, так і властивостями своєї вдачі⁴. Не маючи засобів до життя, Петро змушений був сполучати навчання з роботою — спершу вантажником, а потім молотобійцем на Путіловському заводі (нині об'єднання «Кіровський завод»). Це дало змогу познайомитися, а згодом і залучити до революційного гуртка передових робітників.

Восени 1893 р. в столицю приїхав В. І. Ленін. Згодом Володимир Ілліч познайомився із членами гуртка студентів-технологів і незабаром став загально визнаним керівником місцевих марксистів. Напружена теоретична, пропагандистська та організаторська діяльність В. І. Леніна в Петербурзі поклала початок новому етапу в розвитку марксизму. Захищаючи марксизм від нападів ліберальних народників і «легальних марксистів», розвиваючи його відповідно до нових історичних умов, Ленін висунув і обгрунтував головне завдання соціал-демократичного руху 90-х рр. — поєднання теорії наукового соціалізму з робітничим рухом, заснування марксистської партії російського пролетаріату. Під його впливом і за найактивнішою участю столичні соціал-демократи перейшли від пропаганди марксизму серед порівняно вузького кола передових робітників до економічної і політичної агітації серед широких мас робітничого класу. Гуртківці відкликалися на всі найважливіші прояви незадоволення робітників, прагнучи очолити рух, надати йому свідомого і організованого характеру.

П. К. Запорожець активно включився у здійснення ленінського плану. У 1894—1895 рр. він керував робітничими гуртками на ряді підприємств Петербурга, зокрема на Путіловському заводі, де діяв один з найбільших гуртків міста. Разом з В. І. Леніним і В. В. Старковим П. К. Запорожець брав участь у розробці спеціальної про-

¹ Запорожець М. К. Петр Запорожец.— М., 1960, с. 5.

² Петр Запорожец. Докум. и матер.— Винница, 1962, с. 135; Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций.— К., 1981, с. 30.

³ Мошинский И. Н. На путях к первому съезду РСДРП.— М., 1928, с. 76.

⁴ Запорожець М. К. Указ. соч., с. 11.

грами занять у робітничих гуртках, завдяки чому їх робота «стала більш поглибленою і правильною»⁵.

Завдяки В. І. Леніну Петербург став центром не лише марксистської думки, а й згуртування соціал-демократичних сил країни. Володимир Ілліч, його соратники встановили контакти з марксистами інших міст, подавали їм допомогу. Активно працював у цьому напрямі й П. К. Запорожець. Так, влітку 1895 р. він приїжджав у Київ, Катеринослав, Білосток, інші міста, де налагодив зв'язки з місцевими соціал-демократами, допоміг їм нелегальною літературою. Київським і катеринославським марксистам він привіз книгу В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»⁶.

П. К. Запорожець став одним з помічників Леніна в справі об'єднання гуртків і груп Петербурга в єдину централізовану організацію. Восени 1895 р. така організація була створена, яка згодом дістала назву «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». П. К. Запорожець, як керівник однієї з трьох районних груп (Московсько-Нарвської), ввійшов до складу керівного ядра «Союзу боротьби». Він організовував марксистські гуртки, забезпечував їх пропагандистами і нелегальною літературою, розповсюджував листівки, залучав до організації нових членів, проводив робітничі сходки та ін. Петро Кузьмич, згадувала С. П. Невзорова-Шестернина, «постійно відчував прагу активної діяльності в масах, був переповнений бажанням вивести ці маси на широку арену класової боротьби»⁷.

Інтереси подальшого розвитку пролетарського руху вимагали організації політичної агітації в масштабах всієї країни, систематичного роз'яснення робітникам найближчих завдань і кінцевої мети. Ці потреби могла задовольнити тільки соціал-демократична газета, ідея створення якої з'явилась у В. І. Леніна ще навесні 1895 р. У другій половині того ж року активно проходила підготовка першого номера газети «Рабочее дело», і на початку грудня він був підготовлений до друку. В. І. Ленін написав для газети три статті, у тому числі передову, в якій визначив завдання робітничого класу Росії, а також відредагував всі кореспонденції. Як свідчить М. О. Сильвін, «Запорожець переконав Володимира Ілліча не віддавати до друкарні статті, написані його характерним почерком, і попередньо переписав їх»⁸. Петро Кузьмич підготував для «Рабочего дела» повідомлення про хід і характер страйку робітничого Білостока у серпні 1895 р. і відозву «Боротьба з урядом», а також написали статті А. О. Ванєєв, М. О. Сильвін, Г. М. Кржижановський та інші.

Однак у ніч на 9 грудня 1895 р. ряд керівників «Союзу боротьби» (В. І. Леніна, Г. М. Кржижановського, В. В. Старкова, А. О. Ванєєва, П. К. Запорожця, В. А. Шелгунова та ін.) було заарештовано. При обшуках до рук поліції потрапили матеріали першого номера «Рабочего дела», переписані рукою П. К. Запорожця. Це було для поліції підставою вважати його керівником організації і судова справа про діяльність «Союзу боротьби» дістала назву «Про студента С.-Петербурзького технологічного інституту Петра Запорожця та інших, які звинувачуються в державному злочині»⁹.

Мужньо тримався П. К. Запорожець під час слідства. Він рішуче відмовився давати будь-які свідчення про свою революційну діяльність, В. І. Леніна і створеного ним «Союзу боротьби». У січні 1897 р. було винесено вирок: висилка у Східний Сибір під гласний нагляд поліції «...Петра Запорожця на п'ять років, а Анатолія Ванєєва, Гліба Кржижановського, Василя Старкова, Якова Ляховського, Володимира Ульяновова... на три роки кожного»¹⁰.

14 місяців одиночного ув'язнення, нескінченні допити привели П. К. Запорожця до тяжкого захворювання. Разом з іншими його відправили до «Бутирки» — пересильної московської в'язниці. Товариші оточили хворого товариша увагою і повідомили про його тяжке захворювання на волю. Дієву участь в організації медичної допомоги П. К. Запорожцю і заміни заслання до Сибіру перевезенням його до рідних

⁵ Воспоминания о В. И. Ленине. В 5-ти томах.— М., 1979. Т. 2, с. 39—40.

⁶ Петро Запорожець, с. 8.

⁷ Там же, с. 138.

⁸ Сильвін М. А. Ленін в період зародження партії: Воспоминания.— Л., 1958, с. 106.

⁹ Петр Запорожец, с. 79.

¹⁰ Там же, с. 80.

на Київщину брала родина Ульянових¹¹. Одержавши від Марії Олександрівни звістку про стан П. К. Запорожця, В. І. Ленін писав: «Страшенно шкода Петра Кузьмича! Я тільки з твого листа дістав звістку про нього!»¹² Друзі П. К. Запорожця, долаючи перепони урядовців, намагалися підтримати хворого товариша матеріально. Але хвороба Петра Кузьмича, якого взяли на поруки рідні, не відвернула від нього «невсипуще око»,— він знаходився під суворим наглядом поліції. Лише після засвідчення лікаря про те, що П. К. Запорожцю лишилися жити лічені дні, царський уряд зняв поліцейський нагляд.

4 березня 1905 р. Петро Кузьмич Запорожець помер і був похований в м. Вінниці. На похоронах був присутній Г. М. Кржижановський.

Світлий образ П. К. Запорожця, одного з піонерів марксистського руху в Росії, вірного лєнінця навічно залишиться в пам'яті народній. На честь П. К. Запорожця споруджено пам'ятник, його ім'ям названо вулиці і школи. Життя і багатогранна діяльність полум'яного революціонера висвітлені в історико-партійній літературі¹³.

В. П. ЗАМКОВИЙ (Київ)

---

¹¹ Там же, с. 141—145, 149.

¹² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 55, с. 46.

¹³ Куцентов Д. Г. Деятели петербургского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса» (Краткие биографические очерки).— М., 1961, с. 60—69; Наумов Н. В. Бесстрашный революционер (К 90-летию со дня рождения П. К. Запорожца).— Вопросы истории КПСС, 1963, № 3, с. 87—90; его же. Семья революционеров. (О коммунистах семьи Запорожец).— Вопросы истории КПСС, 1963, № 12, с. 89—90; Слюдікова Т. П., Кінько А. М. До 100-річчя від дня народження П. К. Запорожця.— Український історичний журнал, 1973, № 1, с. 121—125.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

КОНСТИТУЦІЯ УРСР І ДОКУМЕНТИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Серед стратегічних завдань, які сьогодні розв'язуються ленінською партією, виняткове значення має вдосконалення політичної системи радянського суспільства. Адже нині притягальна сила реального соціалізму багато в чому визначається його здатністю практично здійснювати високі принципи демократії та гуманізму.

Глибше і сміливіше слід аналізувати явища політичного життя суспільства¹ — це конкретне завдання, поставлене XXVI з'їздом КПРС, значною мірою стосується й таких важливих процесів, як формування в нашій країні органів народовладдя, проведення виборчих кампаній. Вивчати ці процеси, розкривати різні їх аспекти, побачити в них головне, визначальне можна, тільки спираючись на історичні факти, дослідження яких потребує опрацювання відповідних джерел.

У зв'язку з цим важливим завданням джерелознавців, яке впливає з рішення XXVI з'їзду КПРС, є підготовка фундаментальних праць, присвячених вузловим проблемам розвинутого соціалізму, зокрема досліджень про документи, які висвітлюють принципи виборчої системи СРСР, процес формування та склад Рад народних депутатів. Цінність таких джерел очевидна. Вона зумовлюється підвищенням ролі цих органів влади на етапі зрілого соціалізму.

Відповідальна місія Рад, спрямована на втілення в життя накреслень Комуністичної партії, знаходить відображення в документах про їх діяльність, які є важливим історичним джерелом при розробці багатьох проблем розвитку соціалістичної демократії. Радянське будівництво, зокрема процес удосконалення виборчої системи в період розвинутого соціалізму, становить значний інтерес для істориків, оскільки всенародний характер соціалістичної демократії яскраво виявляється вже в самій виборчій системі, в порядку формування Рад.

В даному повідомленні зроблено спробу проаналізувати різні групи джерел, в яких висвітлюються принципи виборчої системи, насамперед Конституцію Української РСР, де, як і в усіх основних законах союзних та автономних республік, «найішли концентрований вияв найістотніші зміни, які відбулися в економічному, соціальному і духовному житті радянського суспільства, глибокий демократизм нашої держави».²

В Конституції Української РСР 1978 р. не тільки у повному обсязі відтворені, але й дістали дальший розвиток основні принципи виборчої системи, зафіксовані в Конституції республіки 1937 р. Вони сформульовані в статті 84, де зазначається, що вибори депутатів до всіх Рад народних депутатів проводяться на основі загального рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Ці принципи розвиваються в статтях 85, 86, 87 та 88.

Стаття 85 встановлює, що вибори депутатів є загальними: всі громадяни Української РСР, які досягли 18 років, незалежно від їх расової і національної приналежності, статі, віросповідання, освітнього цензу, осілості, соціального походження, майнового стану і минулої діяльності, за винятком осіб, визнаних у встановленому законом порядку божевільними, мають право обирати й бути обраними.

Порівнюючи норми, закріплені в цій статті, з відповідними нормами Конституції 1937 р., можна констатувати, що поряд з відтворенням у новому Основному Законі принципів положень загального виборчого права в ньому відсутні обмеження виборчих прав громадян за судовими вироками. Підставою для такої зміни став Закон Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1958 р. «Про скасування позбавлення виборчих

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 93.

² Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постановова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 12.

прав по суду»³. 30 грудня того ж року цю зміну згідно із Законом Верховної Ради Української РСР було внесено в діючу Конституцію республіки⁴.

Розглядаючи положення, закріплені статтею 85, слід обов'язково зупинитися ще на одній суттєвій обставині: нині, як і в 1937 р., віковий ценз громадян, які можуть бути обраними до найвищого органу влади республіки, становить 18 років. Однак за час, що минув між прийняттям обох Конституцій УРСР, ця норма не лишалася стабільною. На підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 10 жовтня 1946 р. «Про віковий ценз для громадян СРСР, які обираються до Верховних Рад союзних і автономних республік»⁵, та Указу Президії Верховної Ради УРСР від 26 листопада 1946 р. «Про віковий ценз громадян УРСР, які обираються до Верховної Ради Української РСР»⁶, віковий ценз депутата мав становити 21 рік. Не зупиняючись детально на причинах цих змін, зауважимо, що розв'язувати дедалі складніші завдання, які поставали перед найвищим органом влади республіки, могли лише добре підготовлені депутати. Саме цим, очевидно, і пояснювалося підвищення вікового цензу до 21 року. Успіхи ж, досягнуті трудящими в галузі економіки, науки, культури і освіти, дали можливість знову понизити його до 18 років, враховуючи незмірно вищий рівень підготовки молодих кадрів. Водночас це стимулювало зростання політичної активності молоді, оскільки створювалися умови для широкого залучення її до розв'язання актуальних проблем сьогодення.

Таким чином, розглянуті документи свідчать про подальше розширення соціалістичної демократії, прогресивну лінію розвитку виборчого законодавства, відображають процес втілення в життя ленінського передбачення про те, що пролетарська державна влада «...запровадить загальне виборче право без будь-яких обмежень»⁷.

Статті 86 і 87 нової Конституції повторюють принципові норми попереднього Основного Закону. Рівність виборів, як і раніше, досягається наданням виборцям права мати один голос і брати участь у виборах на рівних засадах. Прямі вибори забезпечуються тим, що депутати до всіх Рад народних депутатів обираються громадянами безпосередньо.

В Конституції 1978 р., як і в попередній, закріплено принцип таємного голосування (стаття 88), що дає можливість виборцям вільно виявляти свою волю. Водночас стаття доповнена новим положенням, яке виключає контроль за волевиявленням виборців. Це ще один яскравий доказ справжнього демократизму виборчої системи.

Згідно з діючою Конституцією розширюється коло осередків суспільства, які мають право висунування кандидатів у депутати. В статті 89 це право, крім організацій Комуністичної партії Радянського Союзу, професійних спілок, Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді, кооперативних та інших громадських організацій, надано також трудовим колективам, збором військовослужбовців по військових частинах. Це, по-перше, говорить про дедалі зростаючу роль трудових колективів, по-друге, стимулює дальший розвиток соціалістичної демократії на рівні основного осередка трудового, політичного і соціального життя радянського суспільства. Цій самій меті служать вперше конституційно закріплені права: вільного й всебічного обговорення громадянами політичних, ділових та особистих якостей кандидатів у депутати, агітації на зборах, у пресі, по телебаченню та радіо.

Зауважимо, що практично такими правами громадяни користувалися й раніше, але внесені в Конституцію, визначені як обов'язкові гарантії основних політичних прав вони законодавчо утверджують великі досягнення радянського ладу, забезпечують дальший розвиток демократичних принципів радянської виборчої системи.

До статті 89 було внесено ще одне важливе доповнення: витрати, пов'язані з проведенням виборів до Рад народних депутатів, провадяться за рахунок держави. Це забезпечувало для кожного громадянина, незалежно від його майнового стану, можливість бути обраним до Рад. Раніше такі норми були закріплені в Положенні про вибори⁸.

При збереженні принципу проведення виборів по виборчих округах Конституція 1978 р. містить нове положення, згідно з яким громадянин Української РСР, як пра-

³ Відомості Верховного Союзу СРСР, 1959, № 1, ст. 7.

⁴ Відомості Верховної Ради УРСР, 1958, № 15, ст. 138.

⁵ Відомості Верховного Союзу СРСР, 1946, № 38.

⁶ Відомості Верховної Ради УРСР, 1947, № 11, с. 22.

⁷ Ленін В. І. Проект Програми РКП(б).— Повне зібр. творів, т. 38, с. 106.

⁸ Відомості Верховної Ради УРСР, 1950, № 5, с. 13; № 14, с. 6.

вило, не може бути обраний більш як до двох Рад народних депутатів (стаття 90). Такий порядок, підкреслював Л. І. Брежнєв у доповіді про проєкт Конституції (Основного Закону) СРСР, «допоможе припливу в наші державні органи свіжих сил, розширенню кола осіб, які беруть участь в управлінні справами держави»⁹, що, в свою чергу, сприятиме дальшому розвитку демократичних основ управління країною.

Вперше в конституційну практику введено положення про те, що проведення виборів до Рад забезпечують виборчі комісії, які утворюються з представників від громадських організацій, трудових колективів і зборів військовослужбовців по військових частинах. Таким чином, підвищується роль виборчих комісій, трудящі беруть дедалі активнішу участь у державному будівництві. Дальшого розвитку набули ленінські положення про справді демократичний характер соціалістичної виборчої системи.

Новий Основний Закон передбачає практику наказів виборців своїм представникам в органах влади. Згідно з статтею 91 відповідні Ради народних депутатів повинні розглядати накази, враховувати їх при розробленні планів економічного і соціального розвитку, складанні бюджету, організувати їх виконання та інформувати населення про їх реалізацію. Розв'язання цього питання на конституційному рівні також сприяє глибокому втіленню в життя принципу соціалістичної демократії. Як зазначав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербницький, «наказ — це воля і побажання виборців своєму депутатові. Накази наочно показують, що тісний зв'язок населення зі своїми органами влади складає живу тканину нашої демократії»¹⁰. Накази виборців — дійова форма участі населення в управлінні державою, а їх виконання — це один з реальних проявів соціалістичної демократії.

Аналізуючи зміст деяких норм виборчої системи, закріплених у Конституції Української РСР 1978 р., слід підкреслити, що вони повністю відповідають Основному Закону СРСР, прийнятому в 1977 р., і водночас зберігають історичну спадкоємність щодо норм, встановлених Конституцією СРСР 1936 р. і Конституцією УРСР 1937 р.

Конституція Української РСР 1978 р. як історичне джерело відображає рівень соціально-економічного і політичного розвитку республіки, основні риси її найважливішої сторони організації виборчої системи, дає можливість стверджувати, що принципи, покладені в її основу, відповідають ленінським положенням про соціалістичну демократію, збагачені досвідом комуністичного будівництва, насамперед рішеннями з'їздів КПРС, положеннями її Програми. Той факт, що принципи виборчої системи, закріплені в новій Конституції СРСР, відповідають суті нашого ладу, підтверджує висновок про те, що саме Конституція країни, як і Основні Закони всіх союзних республік, є найважливішими нормативними джерелами, які відображають тенденції розвитку загальнонародної держави на етапі розвинутого соціалізму.

Нарешті, аналіз розділу «Виборча система» Основного Закону УРСР 1978 р. дає підставу стверджувати, що нові аспекти, які містяться в ньому, свідчать про розгортання та поглиблення демократичних сторін виборчого права, забезпечення умов для розширення участі трудящих у здійсненні державної влади.

Говорячи про значення Конституції УРСР 1978 р. як основного нормативного джерела для вивчення процесу формування органів Радянської влади в республіці, слід підкреслити, що насамперед вона відображає сталі принципи створення Рад у період розвинутого соціалізму, глибоко демократичний характер радянської державної влади. Цей важливий політико-правовий документ свідчить про те, що норми соціалістичного виборчого права розроблялися на міцному фундаменті пізнання об'єктивних законів розвитку суспільства, відповідають його нагальним потребам.

Вивчення Конституції УРСР 1937 р. та Основного Закону Української РСР 1978 р. дає можливість визначити основні й загальні принципи виборчого права в республіці. Для дослідження проблеми впливу Конституції на розвиток виборчої системи та її функціонування необхідно проаналізувати інші законодавчі акти, які більш детально регламентують порядок формування Рад. У нашій республіці такими актами до 1978 р.

⁹ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1978. Т. 6, с. 504—505.

¹⁰ Щербницький В. В. Про проєкт Конституції (Основного Закону) УРСР. Доповідь на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради УРСР (дев'яте скликання).— Позачергова сьома сесія Верховної Ради УРСР (дев'яте скликання). Стен. звіт. К., 1978, с. 11.

були Положення про вибори до Верховної Ради УРСР 1938¹¹⁻¹³, 1946¹⁴, 1950¹⁵ років та Положення про вибори до місцевих Рад депутатів трудящих 1939¹⁶, 1947¹⁷ та 1950¹⁸ років. Після прийняття нової Конституції УРСР ними стали Закон про вибори до Верховної Ради УРСР¹⁹ і Закон про вибори до місцевих Рад народних депутатів Української РРД²⁰.

Ці документи відображають розвиток загальних принципів виборчої системи, закріплених у Конституції, детально висвітлюють увесь процес організаційної роботи по проведенню виборів: порядок їх призначення, утворення і функціонування виборчих округів та дільниць, виборчих комісій, складання списків виборців, висування, обговорення і реєстрацію кандидатів у депутати та їх повноваження, голосування й визначення результатів виборів.

Комплексний аналіз нормативних актів дає можливість чіткіше виявити характерні риси та співвідношення положень попередніх законодавчих актів, якими керувалися при проведенні виборів, з нинішніми, зрозуміти суть процесів, пов'язаних з дальшим удосконаленням виборчої системи, розвитком її демократичної основи. Кожен наступний акт включає норми, які витримали перевірку часом.

Ефективне вивчення принципів формування органів влади республіки, порядку організації та проведення виборів неможливе без залучення групи нормативних актів, на підставі яких вносилися зміни і доповнення в основні акти. Поява таких документів зумовлювалася практичним застосуванням основних законодавчих актів про вибори, коли саме життя, практика радянського будівництва показали необхідність внесення корективів. Аналіз цієї групи джерел дає можливість виявити, які саме зміни і доповнення вносились, якими конкретно-історичними обставинами вони викликалися. Звідси впливає особливість вивчення організації виборчої системи, тобто необхідність аналізувати кожний нормативний документ шляхом зіставлення з іншими — тими, що виступають по відношенню до нього як виконавчі; наприклад, Конституція — положення і закони про вибори; положення і закони про вибори — укази і постанови Президії Верховної Ради УРСР тощо.

Розглянуті нами нормативні акти різноманітні за своєю юридичною силою. Однак усі документи, які регламентують основні принципи виборчої системи, найтіснішим чином пов'язані між собою та пройняті єдністю внутрішнього змісту. Це робить їх цінними історичними джерелами з питань удосконалення законодавства про вибори. Вони допомагають виявити своєчасність законодавчих відгуків на потреби життя, показують, як зміни, що вносяться в основні законодавчі акти, відповідають політиці партії та провідним тенденціям у розвитку Рад, забезпечують участь трудящих мас в управлінні державою.

До наступної групи нормативних джерел, які регулюють формування системи Рад, можна віднести акти, що визначають принципи радянського представництва в цілому. Це — Закони про порядок відкликання депутата Верховної Ради УРСР²¹ та про порядок відкликання депутата обласної, районної, міської, сільської та селищної Рад народних депутатів²². З них можна дізнатися про принципи взаємовідносин депутатів з виборцями, правові норми, які регулюють порядок відкликання виборцями депутата, що не виправдав їхнього довіря, тобто, як у період будівництва розвинутого соціалізму втілюється в життя розроблений В. І. Леніним принцип права «...населення відкликати в будь-який час всіх і всяких виборних...»²³.

Ще одна група нормативних джерел — акти, які відображають окремі питання організації та проведення виборів. Прийняття їх зумовлено основними актами про ви-

¹¹⁻¹³ СЗ УРСР, 1938, № 12, ст. 39.

¹⁴ Відомості Верховної Ради УРСР, 1947, № 11, с. 49.

¹⁵ Відомості Верховної Ради УРСР, 1950, № 5, с. 11.

¹⁶ Друга сесія Верховної Ради УРСР. 25—28 червня 1939 р. Стен. звіт. К., 1940, с. 275.

¹⁷ Відомості Верховної Ради УРСР, 1948, № 1—2, с. 17.

¹⁸ Відомості Верховної Ради УРСР, 1950, № 4, с. 5.

¹⁹ Відомості Верховної Ради УРСР, 1979, № 1, ст. 9.

²⁰ Відомості Верховної Ради УРСР, 1979, № 28, ст. 359.

²¹ Відомості Верховної Ради УРСР, 1959, № 32, ст. 170.

²² Там же, ст. 171.

²³ Ленін В. І. Ще один відступ від демократизму.— Повне збір. творів, т. 32, с. 116—117.

бори, оскільки останні містять безпосередню вказівку про їх розробку. Так, у Законах про вибори вказується на необхідність прийняття актів про призначення виборів, утворення виборчих комісій, округів²⁴ та ін. Зокрема, Законом про вибори до Верховної Ради УРСР на Президію Верховної Ради УРСР покладалася обов'язок затверджувати Центральну виборчу комісію. Виконуючи цю функцію, Президія Верховної Ради УРСР на підставі рішень громадських організацій, трудових колективів, зборів військовослужбовців про висунення представників до складу виборчої комісії видає відповідний Указ, яким затверджується склад комісії²⁵. Зауважимо, що акти про практичне втілення в життя основних законодавчих документів дійшли тільки на період проведення однієї виборчої кампанії.

Особливе місце серед розглянутих вище документів займають постанови Президії Верховної Ради Української РСР про хід підготовки та про підсумки виборів до Верховної Ради і місцевих Рад народних депутатів²⁶. За змістом їх можна віднести до складних джерел, які, з одного боку, відображають виконання норм законодавства про вибори тому, що виникли в результаті контролю з боку Президії Верховної Ради УРСР за проведенням виборчої кампанії, тобто виступають як виконавчі джерела, а з другого — в своїй постановчій частині є нормативними, бо містять обов'язкові для виконання вказівки про усунення недоліків, які мали місце при підготовці та проведенні виборів. Зазначимо, що елемент нормативності, наявний у них, діє тільки протягом певного часу.

Цінність цих документів для дослідників полягає в тому, що вони відображають основні моменти підготовки до виборів, умови, які створювалися для найбільш успішного виконання конституційних норм, містять принципову оцінку і характеристику політичного становища в республіці під час проведення виборчої кампанії, допомагають вивчити форми і методи керівництва Президії Верховної Ради УРСР під час проведення виборів.

Важливе значення для дослідження процесу функціонування виборчої системи в республіці, втілення у життя норм Конституції та законодавчих актів мають документи, які утворилися в ході проведення виборів і виконували інформаційну роль. Це — доповідні записки, довідки, повідомлення про результати виборів, статистичні дані про підсумки виборів до місцевих Рад народних депутатів тощо.

Як історичні джерела вони відображають активність виборців, правильність підбиття результатів виборів, кількісний і якісний склад обраних депутатів і, насамперед, справжню волю виборців, висловлену шляхом таємного голосування, здійснення трудящими масами права вибору, яке їм надається «...в такій широкій мірі, так часто, так повсюдно, так легко і просто...»²⁷

Розглядаючи джерела, що регламентують основні принципи виборчої системи та їх практичне втілення, не можна обминути питання про взаємозв'язок цих джерел, оскільки інакше важко уявити значення, ієрархічні та часові рамки дії кожного окремого джерела в системі документації про підготовку, проведення і підведення підсумків виборів до органів народовладдя.

Конституція Української РСР як основне нормативне джерело передбачає створення законодавчих актів, які б втілили принципи виборчої системи в життя. Вони не тільки включають основні принципи, закріплені в Конституції, а й у законодавчому порядку деталізують і розвивають їх. В свою чергу, Закони про вибори потребують прийняття указів та постанов, які регулюють проведення тієї чи іншої виборчої кампанії. Таким чином, Закони про вибори щодо Основного Закону республіки виступають як виконавчі джерела, а щодо указів і постанов — як нормативні. З другого боку, укази і постанови Президії Верховної Ради Української РСР є виконавчими джерелами щодо тих документів, які створені в результаті їх втілення в життя.

В діалектичному взаємозв'язку нормативних та виконавчих джерел простежується ще одна закономірність. Сформулювати її можна так: оскільки нормативні документи

²⁴ Відомості Верховної Ради УРСР, 1979, № 1, ст. 9; № 28, ст. 359.

²⁵ Відомості Верховної Ради УРСР, 1979, № 1, ст. 9.

²⁶ СЗ УРСР, 1938, № 15, ст. 52, с. 1—2; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 16, спр. 3, арк. 52—54; Відомості Верховної Ради УРСР, 1950, № 5, с. 24—26; 1953, № 1, с. 19—22; 1955, № 1, ст. 3; 1957, № 1, ст. 30; 1961, № 10, ст. 131; 1965, № 11, ст. 171; 1967, № 21, ст. 177; 1969, № 17, ст. 134; 1971, № 23, ст. 171; № 30, ст. 236; 1975, № 19, ст. 247; 1977, № 27, ст. 322; 1980, № 15, ст. 241.

²⁷ Ленін В. І. Проект Програми РКП(б).— Повне зібр. творів, т. 38, с. 90.

являють собою джерела, що відображають певні норми людської діяльності на весь період, поки зберігається їх службова функція, і допомагають вивчити відносини, які вже склалися до моменту їх появи, то виконавчі джерела відображають процес і підсумки виконання нормативних документів, їх вплив на суспільне життя і ті явища, які вони викликали²⁸.

Торкаючись методики роботи з розглянутими вище нормативними джерелами, зазначимо, що дослідник повинен вивчати всі акти, навіть якщо принципи, які містяться в них, повторюються від виборів до виборів. Тільки таким чином можна уявити діалектично змінювану картину кількісного і якісного складу громадян, що беруть участь у виборах, створюваних для цього органів та самого виборчого процесу. Основною умовою такого вивчення є постатейне текстологічне зіставлення актів, вичленення змін і доповнень, що в них містяться.

Найважливішою умовою наукового аналізу є виявлення спонукальних причин виникнення того чи іншого законодавчого акту. Велике значення у зв'язку з цим мають рішення з'їздів КПРС і Компартії України, інші партійні документи, в яких дається глибокий науковий аналіз розвитку суспільства зрілого соціалізму, його демократичних принципів, радянського законодавства.

В цілому розглянуті джерела відображають процес втілення в життя ленінських ідей про розвиток соціалістичної демократії, про виборчу платформу партії, яка, за словами В. І. Леніна, «...задовго до моменту виборів є вже щось дане, не нарочито придумане «для виборів», а таке, що впливає неминуче з усіх діл партії, з усієї постановки її роботи, з усього напрямку її в даний історичний період»²⁹. Саме ці документи дають можливість науковцям вивчати проблеми, пов'язані з реалізацією положень Конституції СРСР у галузі суспільного розвитку, всебічно аналізувати і оцінювати складні процеси формування органів влади, визначати роль і місце радянської виборчої системи в суспільстві розвинутого соціалізму.

І. В. ТКАЛЕНКО (Київ)

²⁸ Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС. М., 1973, с. 66.

²⁹ Ленін В. І. Про виборчу кампанію і виборчу платформу.— Повне збір. творів, т. 20, с. 336—337.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Я. С. Калакура, І. П. Кожукало
**XXVI З'ЇЗД КОМУНІСТИЧНОЇ
ПАРТІЇ УКРАЇНИ.**

К.: Політвидав України, 1982. — 151 с.

Вийшла у світ книга серії «З'їзди і конференції» — «XXVI з'їзд Комуністичної партії України». Її автори поставили собі за мету розкрити зміст роботи, історичне місце та значення з'їзду, його роль у розробці планів дальшого соціально-економічного розвитку Радянської України на 80-ті роки, поліпшенні партійно-організаційної та ідеологічної роботи. Автори показали, що партійні форуми є важливими віхами, які «прокладають генеральний маршрут поступального руху радянського суспільства»¹.

Працю відкриває розділ, в якому на основі конкретних даних, що стосуються діяльності партійних організацій Української РСР по підготовці до XXVI з'їзду КПРС, розглянуто здобутки трудящих УРСР, якими вони прагнули відзначити цю видатну подію у житті країни. Творчий підхід до завдань, поставлених перед трудовими колективами, цілеспрямованість, всебічне врахування і використання передового досвіду, тисний зв'язок з масами — все це, як підкреслюють автори, характеризувало роботу переважної більшості партійних комітетів, первинних парторганізацій республіки. Героїчний робітничий клас, славне колгоспне селянство, народна інтелігенція, молодь Радянської України у передз'їздовські дні виявили глибоке розуміння свого патріотичного обов'язку, внесли вагомий вклад у загальнонародну справу комуністичного будівництва. У відповідь на заклик партії ознаменувати черговий XXVI з'їзд КПРС успішним виконанням і перевиконанням планів завершального року десятої п'ятирічки колективи передових підприємств країни вирішили продовжити ударну ленінську вахту, прийти до з'їзду з високими трудовими досягненнями. Автори наводять приклади патріотичних починів трудящих, які свідчили про небувале політичне й трудове піднесення, що панувало у виробничих колективах УРСР.

У рапортах, надісланих на адресу XXVI з'їзду Компартії України, повідомлялися результати героїчної праці шахтарів, металургів, машинобудівників, енергетиків, нафтовиків, хіміків, будівельників, працівників газової промисловості й транспорту, колгоспів і радгоспів, вищих навчальних закладів, творчих спілок, учених, учителів. «Це, — як підкреслив у промові при закритті з'їзду товариш В. В. Щер-

бицький, — яскраве підтвердження того, що наші люди всім серцем сприймають плани партії, вважають їх своєю кровною справою»².

Партійні організації, як підкреслюють автори праці, під час підготовки до з'їзду приділяли велику увагу посиленню ідейно-виховної й масово-політичної роботи. Це, зокрема, яскраво проявилось у ході звітів і виборів партійних органів, які проходили по-діловому, на належному організаційному й політичному рівні, в обстановці високої активності комуністів, принципової вимогливості, розгорнутої критики і самокритики. На зборах у первинних парторганізаціях, на районних, міських і обласних партійних конференціях виступили більш як 2,2 млн. комуністів (с. 11).

10—12 лютого 1981 р. у Києві відбувся XXVI з'їзд Комуністичної партії України. Його делегати представляли понад 2934 тис. комуністів республіки. Автори наводять цікаві дані про їх склад. Більшість із них (майже 55%) були зайняті безпосередньо у сфері матеріального виробництва.

Далі у праці розповідається про хід роботи з'їзду. Основну увагу в книзі приділено Звітній доповіді ЦК Компартії України, з якою виступив товариш В. В. Щербицький. В ній зроблено глибокий аналіз діяльності партійної організації республіки за звітний період. Автори акцентують увагу читачів на зробленому у доповіді висновку про те, що найважливішим політичним підсумком звітнього періоду було виконання в цілому завдань, поставлених перед республікою XXV з'їздом КПРС. Розвиваючись в єдиному народногосподарському комплексі, економіка України в кількісному та якісному відношенні піднялась на новий рівень. Цьому сприяли напружена, творча праця робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції, багатогранна робота партійних, державних і громадських організацій, постійна допомога ЦК КПРС і Радянського уряду, братерське співробітництво всіх народів нашої Батьківщини.

Відповідно до стратегічного курсу партії, як наголошують автори, Компартія України особливу увагу приділяла підвищенню ефективності виробництва, здійсненню більш ефективного повороту економіки до забезпечення неухильного зростання добробуту народу. Ці питання систематично розглядалися на пленумах ЦК, зборах партійного активу, засіданнях Політбюро і Секретаріату ЦК. Всебічно аналізувався й стан справ у галузях народного господарства, постійно контролювався

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 82.

² Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 136—137.

хід виконання планів економічного і соціального розвитку.

З'їзд глибоко й всебічно проаналізував практику організаційно-партійної та ідеологічної роботи, узагальнив нагромаджені партійними організаціями республіки досвід по виконанню рішень XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України. Як і на попередніх етапах, в умовах розвинутого соціалізму КПРС приділяє велику увагу справі поліпшення якісного складу своїх рядів. У рецензованій праці зазначається, що за звітний період кількісно зроста, організаційно й політично зміцніла Компартія України—бойовий загін ленінської партії. За час, що минув між двома останніми з'їздами, в Компартію України було прийнято 425 тис. чол. (57,8% з них становили робітники). Неухильне збільшення шитою ваги останніх — це об'єктивний процес, який відбиває закономірність посилення провідної ролі робітничого класу в усіх сферах соціалістичного суспільства. «Зміцнення робітничого ядра в партії, — підкреслюється у книзі, — підтверджує теоретичний висновок про те, що в умовах розвинутого соціалістичного суспільства КПРС, ставши авангардом усіх трудящих, не перестала бути партією робітничого класу» (с. 61).

Значне місце автори відводять і розгляду тих положень Звітної доповіді та виступів делегатів, в яких аналізується робота первинних парторганізацій республіки. Їх кількість за останні роки значно зроста і становила 66 846. Їм належить основна роль у розв'язанні важливих різноманітних завдань комуністичного будівництва.

Автори звертають увагу на те, що товариш В. В. Шербицький, розглянувши фактори, що визначають авторитет парторганізації, на перше місце поставив здійснення комуністами на ділі ролі політичних бійців, виконання ними ленінського заповіту «йти попереду всіх щодо трудової дисципліни й енергії». Авангардна роль комуністів найповніше реалізується у праці, в соціалістичному змаганні. Переконалим свідченням цього є, наприклад, те, що всі 1212 робітників і колгоспників, обраних делегатами з'їзду, внесли вагомий вклад у реалізацію завдань десятої п'ятирічки (с. 65).

В рецензованій книзі мова йде й про роботу з кадрами, їх добір, виховання й розстановку. У Звітній доповіді підкреслено, що ці питання Центральний Комітет «ставив на перший план і вживав необхідні заходи до того, щоб усі ділянки очолювали працівники політично зрілі, компетентні, хороші організатори, які мають досвід роботи з людьми» (с. 68). З'їзд схвалив лінію, яку послідовно проводили ЦК, Політбюро і Секретаріат ЦК, по недопущенню будь-яких відступів від норм партійного життя і комуністичної моралі, висловився за необхідність і надалі наполегливо прищеплювати високу діловитість, поєднувати уважне ставлення до працівників і високу вимогливість до них, колегіальність і персональну відповідальність тощо.

XXVI з'їзд Компартії України приділив значну увагу вдосконаленню ідеологічної роботи, підвищенню її наукового рівня, наступальності, зміцненню зв'язків із життям. Партійні організації республіки, керуючись настановами XXV з'їзду партії, постановами ЦК КПРС, прагнули посилити вплив пропаганди і агітації на розв'язання господарських і політичних завдань. Автори зазначають, що успішне вирішення проблем, висунутих XXVI з'їздом КПРС, XXVI з'їздом Компартії України, постановою ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», вимагає від партійних організацій не лише вдосконалення, а й перебудови багатьох ділянок і сфер ідеологічної діяльності. Головне — «це послідовне зміцнення зв'язку пропаганди з життям, підвищення її дієвості» (с. 101).

Окремий розділ рецензованої праці присвячений обговоренню на з'їзді проекту ЦК КПРС «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року». У книзі розглянуто зміст доповіді члена Політбюро ЦК Компартії України, Голови Ради Міністрів УРСР О. П. Ляшка. Автори підкреслили, що Основні напрями — це документ величезної мобілізуючої і надихаючої сили, програма мирного творення на перспективу. Весь його зміст пройнятий турботою про благо народу, глибоким гуманізмом. В Основних напрямках дістали своє втілення ленінська національна політика КПРС, курс нашої партії на динамічний і пропорційний розвиток економіки і культури всіх союзних республік в єдиному народногосподарському комплексі країни. Відповідно до цього визначено нові рубежі всебічного соціально-економічного, науково-технічного і духовного прогресу Радянської України в одинадцятій п'ятирічці. У книзі наведено конкретні дані про темпи розвитку промисловості, будівництва, сільського господарства, науки, освіти, медицини в УРСР.

В заключному розділі рецензованої праці автори вмістили цікавий фактичний матеріал про організаційно-політичні заходи, здійснені Компартією України з метою роз'яснення документів XXVI з'їзду КПРС, втілення в життя його історичних рішень. Єдність партії і народу, ленінська дружба всіх націй і народностей нашої Вітчизни, досягнуті успіхи, наголошують автори, дають «підстави для глибокого переконання в тому, що плани партії будуть реалізовані успішно» (с. 150).

Рецензована книга Я. С. Калакури та І. П. Кожукала, яка написана на основі матеріалів XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, збагатила вітчизняну історіографію, наші знання узагальнюючими даними і висновками про зміст і значення цих партійних форумів. Вдалими, на нашу думку, є й нове оформлення видання. Воно буде корисним посібником для тих, хто вивчає історію КПРС, її республіканських загонів.

Ю. В. БАБКО (Київ)
О. М. ҚИСІЛЕВСЬКИЙ (Київ)

Е. І. Дружинина.

ЮЖНАЯ УКРАИНА

В ПЕРИОД КРИЗИСА ФЕОДАЛИЗМА.
1825—1860 гг.

М.: Наука, 1981.—215 с.

У рецензованій монографії висвітлюються найбільш важливі проблеми соціально-економічного розвитку півдня України в 1825—1860 рр. З позиції марксистсько-ленінської методології автор показує дію загальних для всієї Росії закономірностей розкладу феодально-кріпосницької системи й формування капіталістичного укладу, розглядає ряд важливих аспектів цієї проблеми у краї в передреформенний період.

У книзі широко використано матеріали всесоюзних архівів (на жаль, цього не можна сказати про республіканські та обласні), праці дореволюційних істориків, монографії й статті радянських учених І. О. Гуржія, С. Я. Борового, Т. І. Дерев'якіна, В. І. Наулка, С. А. Секеринського та інших. О. І. Дружиніна вмістила у книзі значну кількість таблиць, в яких систематизувала й узагальнила дані про соціальну структуру населення, показала динаміку зростання посівів зернових культур, поголів'я худоби, розглянула роботу підприємств за галузями промисловості тощо. Таблиці, а також географічні карти дали автору можливість зробити ряд цікавих висновків.

Велику увагу дослідниця приділила історії населення регіону (с. 12—40). Вона підготувала таблиці, дані яких свідчать про порівняно швидке його зростання в трьох губерніях півдня України, про чисельність окремих станів і соціальних груп у селах та містах. Зокрема автор відзначила помітне збільшення в краї кількості державних селян, колоністів, міщан та ремісників.

О. І. Дружиніна проаналізувала також політику царизму, економічне і правове становище трудящих, загострення соціальних суперечностей в умовах формування капіталістичного укладу в регіоні. Автор переконливо показує неефективність і безперспективність спроб уряду зберегти військові поселення (кожний сьомий житель регіону проживав у них), здійснити в широких масштабах переселення туди поміщицьких селян. Останні, як зазначає вчена, у Катеринославській та Херсонській губерніях, разом узятих, становили більш як 31%, а в Таврійській — близько 6% населення (с. 24). Незважаючи на деяке зростання чисельності поміщицьких селян, їх питома вага серед населення Катеринославщини та Херсонщини скоротилася з 37,8% у 1836 р. до 31,89% у 1858 р.¹

Різні соціальні групи сільських жителів розглядаються у рецензованій книзі диференційовано. О. І. Дружиніна показує особливості їх правового і економічного ста-

новища. Окрему увагу вона звертає на ті з них, які з тих чи інших причин пов'язали своє життя з неземлеробськими заняттями і згодом стали одним з важливих джерел поповнення рядів пролетаріату.

При всій різноманітності й строкатості соціальних верств сільського населення, характерних для феодальної доби, автор зуміла досить вдало об'єднати їх у великі групи, які мали визначальну ознаку — форми земельної власності та землекористування. Це дало можливість розглянути як характерні, так і відмінні риси цих станових груп. Тут помітна суперечність. Вона стосується характеристики матеріального становища державних селян на півдні України. Автор протиставляє їх (на с. 54) поміщицьким селянам як більш заможним, а на с. 46 та 61 підкреслює, що і перші й другі на південноукраїнських землях перебували фактично на одному рівні як за площею земельних наділів, так і продуктивністю свого господарства. І все ж такі питання про соціально-економічне становище державних селян на Україні в цілому у розглядуваний період та пізніше залишається поки що недостатньо розробленим.

Автор наводить цікавий матеріал про чисельність заробітчан, ринки робочої сили, які з'явилися в регіоні ще у дореформенний час (с. 26—27), спробу царизму забезпечити водний транспорт працівникам шляхом заснування поселень так званих вільних матросів (с. 21). Однак остання проблема не була вирішена, оскільки, захищаючи інтереси поміщиків, уряд заборонив кріпакам записуватися до громад вільних матросів, що значно здувало джерела поповнення останніх.

Ряд важливих узагальнень і висновків зроблено в розділах монографії, присвячених сільському господарству (с. 41—93), промисловості (с. 94—176), внутрішній та зовнішній торгівлі (с. 177—198).

О. І. Дружиніна детально проаналізувала матеріали про землеволодіння й землекористування, вказала на помилковість поширеного уявлення про переважання у південних губерніях маєтків поміщиків-кріпосників. Вона надела також цікаві дані про землеволодіння і землекористування державних селян та колоністів Криму, відзначила їх особливості, які були зумовлені як попередньою історією півострова, так і намаганням царизму повернути на свій бік місцевих феодалів та мусульманське духовенство (с. 41—50). Автор підкреслює, що наявність приватних земель у тих осіб, які не мали кріпаків, незначна кількість останніх у поміщиків — основні фактори, що сприяли активному використанню найманої праці в регіоні.

Автор всебічно проаналізувала причини зростання товарності сільського господарства, посилення експлуатації найманої праці, дальшого поширення капіталістичних відносин, кризи поміщицьких володінь та гальмуючого впливу цього процесу на економіку регіону. На жаль, автор не досить повно розповіла про появу перших

¹ Див.: Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719—1858 гг.). М., 1976, с. 264.

паростків купецького підприємництва в сільському господарстві.

Розповідаючи про розвиток промисловості краю, дослідники підкреслили, що серед приватновласницьких підприємств провідну роль продовжували відігравати ті, які були зв'язані з обробкою сільсько-господарської продукції. Поступово поряд з винокурними, салотопними, суконними мануфактурами дедалі помітніше місце почали займати вовноийні та парові млини. Засновувалися й перші підприємства по виготовленню знарядь і машин для сільського господарства. Автор наводить цікаві дані про подальше зростання чисельності металургійних і металообробних підприємств, розширення видобутку солі та вугілля, активну розвідку їх запасів.

На прикладі катеринославських суконної й панчішної та Богоявленської суконної мануфактур у книзі глибоко і всебічно розкрито кризу підприємств, на яких використовувалася підневільна праця. Використавши великий фактичний матеріал, О. І. Дружиніна розглянула процес розвитку фабрик, на яких працювали вільнонаймані робітники. В науковий обіг введено ряд нових матеріалів про становище передпротетарів. Однак деякі питання розглядуваної теми висвітлено дещо поверхово. Не зовсім повною є характеристика приватного суднобудування в регіоні (с. 160—161), а казенне — взагалі випало з поля зору дослідниці. Це ж стосується й дрібнотоварного виробництва у Херсонській і Катеринославській губерніях.

Висвітлюючи зростання обсягу внутрішньої та зовнішньої торгівлі, автор відзначила й нові якісні зрушення, що сталися в них. Зокрема, вона звернула увагу на істотне розширення асортименту товарів, які завозилися у регіон з багатьох губерній. О. І. Дружиніна наводить деякі відомості про ввіз до Південної України продукції промисловості центральних та інших губерній, аналізує цікаві дані про зростання чисельності ярмарків, збільшення їх товарообігу. Однак поза увагою дослідниці залишилися деякі інші форми торгівлі (торги, базари, крамниці). Наприкінці 50-х років XIX ст., наприклад, у крамницях Херсона щорічно продавалися товари в середньому на суму 1 млн. крб., а вартість реалізованої на базарах краю

продукції не поступалася вартості тієї, яка збувалася на ярмарках².

Безумовно, певний інтерес для дослідників має аналіз причин збільшення обсягу експортно-імпортних операцій, здійснюваних через чорноморсько-азовські порти, зміни в асортименті торгівлі із зарубіжними країнами. Напевно, спеціалісти підтримають думку О. І. Дружиніної про те, що режим порто-франко* в Одесі не тільки гальмував розвиток мануфактур у цьому та деяких сусідніх містах, а й сприяв зростанню товарності господарств (як поміщицьких, так і державних селян та колоністів), розширенню джерел формування буржуазії за рахунок тих вихідців з місцевого населення, які займалися торгівлею, візницьким промислом тощо.

Є всі підстави зробити висновок про те, що найважливіші питання історії Південної України достатньо мірою висвітлені в рецензованій монографії. У той же час автор книги, в якій узагальнено результати наукових досліджень, проведених ним самим та деякими іншими радянськими істориками, вказує на наявність і таких проблем, що вимагають дальшої розробки. Зокрема, доцільно було б проаналізувати процеси розвитку суднобудування, транспорту, формування передпротетаріату й буржуазії, а також регіонального ринку, його функціонування тощо.

Загалом рецензована праця, безумовно, є вкладом у дослідження важливих питань вітчизняної історії.

В. П. ВАЩЕНКО (Одеса),
Т. І. ЛАЗАНСЬКА (Київ)

² Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 — 62 гг. СПб., 1863. Ч. II, XLIII — Херсонская губерния, с. 4; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Сост. Шмидт. СПб., 1833. Ч. II, с. 527.

* Режим порто-франко — дозвіл на безмитне ввезення товарів в Одесу з правом їх реалізації на суворо обмеженій території міста та його окраїн.

**НЕЗАБЫВАЕМЫЙ ПОДВИГ.
НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ
РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЫ**

1877 — 1878 гг.

**И ОСВОБОЖДЕНИЯ БОЛГАРИИ
ОТ ОСМАНСКОГО ИГА.**

Львов: Изд-во при Львовском государственном ун-те издательского объединения «Вища школа», 1980. — 175 с.

Викладачі-супільствознавці Львівського державного університету приділяють значну увагу дослідженню проблем, пов'язаних з історичним розвитком зарубіжних слов'янських країн. Співробітнику ЛДУ підтримують творчі зв'язки з науковими центрами братніх соціалістичних держав, зокрема з Великотирновським університетом (НРБ). Реальним втіленням такої співпраці є рецензований збірник статей, підготовлений учнями обох університетів.

Історія визволення Болгарії від османського феодалного панування достатньою мірою висвітлювалася на сторінках наукових праць. Але деякі аспекти проблеми потребують дальшої розробки. Ряд з них аналізується у статтях болгарських і ра-

дяньських учених, які вміщено у рецензованому виданні. Їх автори спираються на архівні матеріали, періодичну пресу, мемуарну літературу. Значну кількість з них уперше введено в науковий обіг.

У структурному плані збірник поділено на три частини: Болгарія напередодні і в період визвольної війни, соціально-економічні й політичні наслідки визволення країни та, нарешті, відображення ходу подій у пресі, літературі та мистецтві. Однак, на наш погляд, доцільніше було б останню частину поділити ще на дві. Тоді можна було б відповідним чином розглянути питання відображення подій війни у народній творчості та художній літературі, а також відгуки міжнародної громадськості на визвольну боротьбу південних слов'ян. У першій з них слід було б вмістити також статтю І. Радева про тирновський період творчості Л. Каравелова, яку опубліковано у частині, присвяченій історичному розвитку Болгарії напередодні та в період війни 1877—1878 рр.

Цікавий матеріал навів у своїй статті Х. Коларов. Він відзначив, що створення російської багатонаціональної держави, розчарування політикою країн Центральної та Західної Європи щодо Османської імперії, захист Росією підкорених народів Балкан були головними факторами, які спричинилися до появи легенди про «дідуся Івана» — могутнього заступника болгар. Глибока віра у визвольну місію Росії, яка жила в народі протягом кількох століть, знайшла своє реальне втілення.

Внутрішнє становище Болгарії у другій половині 1876 — на початку 1877 р. — тобто період між поразкою Квітневого повстання і початком російсько-турецької війни — проаналізував В. П. Чорній. Він показав, що визвольна боротьба болгарського народу не лише не припинялася, а й набула нових форм. Болгари взяли участь у сербо-турецькій війні. На територію країни із Сербії та Румунії закидалися партизанські загони, до складу створеного у Бухаресті Болгарського центрального добродійного товариства ввійшли деякі учасники Квітневого повстання. Автор вважає, хоч належним чином не аргументує свою думку, що в Болгарії на той час зберіглася революційна ситуація. Ця обставина й визначала масову участь болгар у російсько-турецькій війні.

Цінне джерело — щоденники, що велися під час боїв на Шипці, та інші документи, в яких мова йде про діяльність у той період підполковника російської армії Д. М. Резвого, — використав його онук Д. П. Резвой. Дослідник навів деякі уривки з них. Однак, на наш погляд, необхідно, щоб вивчення архіву Д. М. Резвого продовжили спеціалісти-історики (Д. П. Резвой за професією геолог).

Питання про участь болгар у російській розвідці під час війни вже досліджувалося у науковій літературі. Але автори статті, присвяченій розглядуваній темі, П. Горанов і Л. Спасов опрацювали нові архівні фонди, навели цікаві дані. Авторі підкреслили також той факт, що розвідувальна мережа була непогано організованою,

а робота розвідників-болгар мала значний ефект. Стаття дає можливість значно розширити наші уявлення про розвідувальну діяльність під час війни, наприклад, групи Н. Кабакчієва.

Важливу проблему соціальної історії Болгарії розглянув Г. Плетньов — про ставлення чорбаджийства Тирновської округи до визвольної війни. Чорбаджії — керівники общинного самоуправління — були, як пише дослідник, серцевиною того прошарку болгарської буржуазії, яка займала туркофільську позицію. На останній більшість чорбаджіїв залишалася й на початку російсько-турецької війни. Але з розвитком подій вони почали змінювати орієнтацію. Чорбаджії намагалися використати ринкову кон'юнктуру, почали постачати продукти харчування російській армії, змінили своє економічне становище. Проте слід відзначити, що питання про орієнтацію чорбаджийства під час війни вимагає дальшої розробки, бо автор використав матеріали лише однієї округи.

Важливому аспекту міжнародних відносин (у зв'язку із східним питанням) — політиці Великобританії — присвятив статтю А. Пантев. Дослідник насамперед розглянув історичні особливості політичного курсу, метою якого була ліквідація болгарського національно-визвольного руху. Він був спрямований й проти створення болгарської держави. Мова йде як про стратегічні, так і економічні інтереси Британії на Близькому Сході. Автор показав, що найважливіше завдання англійської політики щодо Турції — проведення реформ, які сприяли б відносній стабільності Османської імперії, — в основному залишилися нереалізованими.

У трьох статтях йдеться про деякі наслідки визвольної війни. О. С. Бейліс розповів про те, як оцінили саму війну та її результати Г. Димитров і В. Коларов. Він підкреслив, що керівники Болгарської комуністичної партії приділили їй значну увагу у своїх працях. Вони відзначили прогресивний характер війни з боку Росії, що насамперед виявилось у знищенні османського феодального панування, прискоренні та завершенні аграрної революції в Болгарії. Автор досить доречно вказав на роль цих оцінок керівних діячів БКП для становлення та розвитку марксистсько-ленінської історичної науки в НРБ.

П. Горанов, М. Петров і Д. Саздов продовжили дослідження ролі Росії в державному устрою Болгарського князівства. Це питання вже розглядалося у працях їх попередників. Вони виділили окремі етапи діяльності російської адміністрації в Болгарії як під час війни, так і після її завершення. Авторі показали, що її представники повинні були враховувати демократичні прагнення болгарського народу й неможливість комплектувати відповідні державні органи тільки вихідцями з буржуазії. Тому до складу органів місцевого управління було введено й деяких прогресивних діячів. Діяльність тимчасової російської адміністрації сприяла становленню в країні буржуазно-демократичного управління.

Ще в одній статті, присвяченій розглядуваної проблемі, мова йде про перетворення феодальної ренти у дрібнотоварну й капіталістичну земельну ренту (друга половина XIX ст.). На жаль, автор (В. С. Петров) навів вже відомі висновки, які зустрічаються в працях болгарських та радянських історіографів.

Деякі цікаві матеріали про відображення визвольної війни у народній творчості та художній літературі болгарського народу містяться у статтях І. Радева, Г. Данчева і Г. Дімова. Зокрема І. Радев розкриває поки що майже не досліджену сторінку діяльності видатного політичного діяча й письменника Л. Каравелова — тирновський період (1877—1878 рр.), значно повніше, ніж раніше, висвітлює його участь у громадському та літературному житті країни у період війни. Автор докладно спинився на виданих Л. Каравеловим збірниках «Новий пісеньник» і «Розповіді з болгарського життя», зробив обґрунтований висновок про плодотворність останнього періоду творчості відомого борця за національну незалежність і демократичний розвиток Болгарії.

Зміст, жанрову своєрідність болгарських народних історичних пісень, присвячених подіям визвольної війни, проаналізував Г. Данчев. Масове поширення цих пісень стало, як відзначає автор, свідченням ширшої влячності болгар російським воїнам-визволителям.

Г. Дімов охарактеризував значення визволення Болгарії для становлення національної художньої літератури. В цьому аспекті він розглянув мотиви національно-визвольної боротьби болгарського народу, російсько-турецької війни, які знайшли свій вираз у творчості І. Вазова, П. Славейкова, Л. Каравелова, пролетарських та демократичних письменників 20 — 30-х років нашого століття, а також у сучасній літературі.

Нарешті, останній цикл праць присвячений міжнародним відгукам на визвольну боротьбу болгарського, інших південнослов'янських народів та російсько-турецьку війну. Питання про ставлення діячів передової російської культури до цих подій вже неодноразово висвітлювалося в науковій літературі. Але А. І. Грибовська та В. А. Моторний відшукали деякі нові цікаві факти. Мова йде про творчість В. Гаршина, О. Блока та інших письменників, художників, учених. Однак переважна більшість документальних матеріалів, які навели автори у своїй статті, вже відома дослідникам.

В. П. Чорній і А. Ф. Мельничук розповіли про реакцію П. Мирного, Л. Глібова, М. Старицького, І. Франка, Ю. Фель-

ковича, М. Заньковецької, М. Лисенка та інших на балканські події. Дані, використані дослідниками, свідчать про те, що боротьба за визволення від османського панування, яка розгорнулася на Балканах, мала глибокий вплив на творчість українських митців.

Більш конкретне питання — ставлення громадськості Східної Галичини до національно-визвольної боротьби південнослов'янських народів — розглянули В. П. Волянчук і С. П. Мовчан. Вони детально проаналізували позиції та соціальну спрямованість основних політичних угруповань краю, зосередили увагу на висвітленні поглядів революційних демократів на чолі з І. Франком. Мова йде про прогресивний журнал «Друг», розгорнуту ним кампанію матеріальної допомоги південним слов'янам. Значний інтерес для дослідників становить матеріал про вплив російсько-турецької війни на селянство Східної Галичини, серед якого поширювалися чутки про наступне визволення краю російською армією.

Відображенню подій війни в чеській і словацькій пресі присвятив свою статтю К. Пенчиков. Він розглянув, зокрема, ряд нарисів та фейлетонів видатного письменника Я. Неруди. Автор відзначив, що чеські та словацькі громадські діячі пов'язували визволення болгар від іноземного панування з майбутнім визволенням своєї батьківщини.

Таким чином, у рецензованому збірнику вміщено ряд цінних наукових документів з різних питань розглядуваної теми.

Праця, на жаль, не позбавлена окремих недоліків. Мова вже йшла про деяку недосконалість її структури, про істотну різницю в науковому рівні статей. Відзначимо також деякі неточності. Відома радянська дослідниця І. В. Козьменко перетворилася на І. Козьменкова (див. вноска на с. 143). Публіцист Т. Василевський «одержав» різні ініціали (див. с. 146, 160). Болгарський термін «читалиште» перекладено як «читальня» (с. 103) — потрібно «клуб-бібліотека». Є окремі помилки в перекладах статей болгарських авторів на російську мову.

Але в цілому збірник, підготовлений радянськими й болгарськими вченими, слід високо оцінити. Опубліковані в ньому дослідження є цінним вкладом в історіографію нової історії Болгарії. Значення книги ще й в тому, що вона стала першою «ластівкою» творчої співдружності істориків — викладачів університетів-побратимів УРСР і НРБ.

П. С. СОХАНЬ (Київ),
Г. П. ЧЕРНЯВСЬКИЙ (Харків)

Л. В. Скрипникова.

АНГЛИЙСКИЙ КОЛОНИАЛИЗМ
В ВЕСТ-ИНДИИ.

КРИТИКА БУРЖУАЗНЫХ КОНЦЕПЦИЙ
ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ
МОЛОДЫХ ГОСУДАРСТВ КАРИБСКОГО
РЕГИОНА.

К.: Изд-во при Киевском государственном
университете издательского объединения
«Вища школа», 1981.—168 с.

Рецензована праця є першим в радянській історичній науці монографічним дослідженням історіографії Латинської Америки. Що ж до регіону, історію якого висвітлює автор, то слід відзначити, що ця книга — не просто одна з перших праць, присвячених Вест-Індії. Значення її в тому, що ані в Англії, ані у Сполучених Штатах Америки й досі ще не було зроблено спробу дослідити дану проблему в рамках такого значного історичного періоду (від перших джерел і до нашого часу).

Рецензована праця вігідно відрізняється від попередніх не тільки широтою охоплення теми, а й тією обставиною, що в ній з єдиної правильних позицій марксистсько-ленінської науки проаналізовано важливий період зарубіжної історії.

Існує певна закономірність того, що подібна монографія з'явилася саме на Україні: в республіці, у науковій бібліотеці Одеського державного університету, зберігається унікальне за своєю повнотою «Воронцовське зібрання», матеріали якого широко використала автор рецензованої праці. Парламентські документи, інші численні джерела, рідкісні видання XVIII—60-х років XIX ст., а також преса того часу становлять особливий інтерес для тих істориків, які досліджують історію Англії, її колоніальної політики взагалі й у Вест-Індії зокрема.

Така фундаментальна матеріальна база дала можливість Л. В. Скрипниковій розглянути історичний розвиток регіону більш як за два з половиною століття — від загарбання перших островів англійськими колонізаторами й до завоювання незалежності колишніми великими колоніями (Ямайка, Тринідад і Тобаго, Гайяна).

Автор досить детально висвітлює це питання. Вона приділила особливу увагу тим проблемам, які буржуазні історики або взагалі обминають, або навмисно перевертають, фальсифікують події та факти, що насправді мали місце. Мова йде про визвольну боротьбу народів Вест-Індії.

Л. В. Скрипникова не лише написала нарис історії регіону, а й запропонувала свою періодизацію, яка, на наш погляд, виглядає досить перекожливою й аргументованою. Вона виділяє чотири основних етапи: боротьба проти рабства; боротьба негритянського й кольорового (мулати) населення колоній за рівні громадянські права, проти плантаторської олігархії; боротьба за самоврядування; боротьба за незалежність (див. с. 52—53).

У другому розділі своєї праці дослідник критично проаналізувала так звані аполо-

гетичні концепції буржуазної історіографії Вест-Індії — англійської й російської до-революційної. Л. В. Скрипникова використала й ряд праць вітчизняних істориків, присвячених цій проблемі. Щоправда, бажано було б вмістити у книзі хоч невеличкі інформації про авторів, згаданих у ній, зокрема про Г. Ф. Симоненка.

Широке використання матеріалів «Воронцовського зібрання», багатьох важливих монографічних праць, які було надруковано протягом певного історичного періоду (з кінця XIX ст. і до наших днів), дало їй можливість детально проаналізувати буржуазну історіографію Вест-Індії за два століття. Л. В. Скрипникова особливо детально розглянула ідеологічну боротьбу навколо такої, міцно зв'язаної з карибськими колоніями проблеми, як рабство. Дослідник тут виділяє три основні напрямки: проплантаторське (торійське), аболіціоністське й, нарешті, візько-ліберальне (с. 56). Автор піддала особливо гострій критиці буржуазну історіографію періоду загальної кризи капіталізму. Винцем її розвитку Л. В. Скрипникова справедливо вважає поступове падіння авторитету істориків консервативного напрямку і значне зміцнення позицій представників другого напрямку — ліберального (див. с. 87). Вона простежує й початкові етапи становлення марксистської (й близької до марксізму) історіографії.

Подібне дослідження з'явилося вперше у радянській історіографії. Тому й не дивно, що її автору довелося долати ряд труднощів, типологізувати різномірний, інколи суперечливий за змістом матеріал. Значний інтерес становлять висновки Л. В. Скрипникової про такі особливості національної вест-індської історіографії, як залежність від британської колоніальної (с. 89), а, з іншого боку, націоналістичний характер досліджень. Не менше значення має й теза про існування, шонайменше, трьох напрямів: відверто апологетичного (консервативного), буржуазно-ліберального й, нарешті, буржуазно-демократичного. На наш погляд, автору вдалося виділити й найбільш типових представників кожного з вищезгаданих напрямів, дати належну оцінку їх працям.

Дослідник підкреслює й таку важливу деталь: історичні умови, які на той час склалися в регіоні, активно впливали на місцевих дослідників. Деякі з них під впливом ряду факторів, насамперед боротьби за національне визволення, що активізувалася на островах, так чи інакше відходили від традиційних концепцій. Еволюцію їх поглядів детально проаналізовано в рецензованій книзі. Зрозуміло, що ця еволюція мала не прямолінійний характер, а йшла складними, часом суперечливими шляхами. Л. В. Скрипникова у такій запутаній ситуації відшукала саме те, що належним чином характеризує процес розвитку. Звідси й аргументований висновок про закономірності появи й зміцнення позицій у вест-індській історіографії марксистського напрямку. До найбільш вдалих розділів монографії слід віднести той, в якому проаналізовано вже відомі радянським науковцям праці гайянського політичного діяча й вченого-марксиста Чедді Джагана.

Підбиваючи основні підсумки, можна сказати, що поява книги Л. В. Скрипникової сприятиме активізації дальших розробок важливих проблем національної історіографії (наприклад, ямайської, трінідадської, гайанської). Актуальне значення матиме й видання узагальнюючої праці, в якій було б використано основну літературу з розглядуваної теми (як книги, надруковані останнім часом, так і більш старі). Напевно, майбутнім дослідникам проблеми слід звернути увагу, наприклад, на «Фрудесіті» Дж. Томаса (1889 р.), працю, яку нині у Вест-Індії розглядають як перше національне історичне дослідження. Потрібно детально проаналізувати й цікаву монографію Е. Говейї (це ж стосується і праці Е. Ю. Уільямса «Британські історики й Вест-Індія»). На жаль, у розпорядженні Л. В. Скрипникової не було нещодавно опублікованої автобіографії Е. Уільямса, яка має певне відношення до досліджуваної теми. Звичайно, досліджуючи марксистську історіографію необхідно приділити належну увагу працям Р. Харта. Перші його книги з'явилися ще в 40-х роках нашого століття, а нещодавно, у 1980 р., видані перший том фундаментальної монографії «Негри, які відкинули рабство».

Певний інтерес для дослідників становить би й аналіз змісту як місцевої преси (наприклад, журналів «Кариббійн Куотерлі», «Кариббійн Стадіз», «Джемейкл Хисторикл Ревю» та ін.), так і матеріалів щорічних історичних конференцій.

Є й кілька дрібних зауважень. З вмі-

щеної на с. 42 примітки можна зробити висновок про те, що керівники повстання 1865 р. Гордон і Богл були нагороджені найвищим ямайським орденом під час святкування 100-річного ювілею згаданої вище знаменної події у житті молододержави Карибського регіону. Насправді ж це відбулося лише через кілька років, коли на Ямаїці було введено національні відзнаки й нагороди. Згаданий на с. 93 Т. Макдермот не лише друкувався під псевдонімом «Редкам», а й був відомий своїм читачам саме як Редкам.

Звичайно, у рецензованій монографії необхідно було б вмістити хоча б карту (або невеличку картосхему). На жаль, у рецензованому виданні відсутній і іменний покажчик. Потрібно було б також згадати роки життя (або народження) деяких дослідників, про яких йде мова в книзі Л. В. Скрипникової (наприклад, Симоєнка, Мижуєва, Робертса, Харвіца, Делі, Уільямса, Джагана та деяких інших). У праці зустрічаються й описки (зокрема, на с. 29, 31, 32, а також у списках літератури). На с. 51—52 назву о. Монтсеррат чомусь розірвано на дві частини. Звичайно, ці зауваження та побажання не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої праці.

Цікава монографія, в якій використано значний фактичний матеріал (певну частину його вперше введено в науковий обіг), безперечно, зацікавить радянських істориків.

А. Д. ДРІДЗО (Ленінград)

НАУКОВА БІБЛІОГРАФІЯ ДО 60-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ СРСР * (1972—1982 рр.)

РАДЯНСЬКИЙ НАРОД — НОВА ІСТОРИЧНА СПІЛЬНІСТЬ

Великий советский народ. — Киев: Наук. думка, 1976. — 504 с.

Горовский Ф. Я. Советский народ как интернациональная общность. — Киев: Вища школа. Головне изд-во, 1982. — 223 с.

Іванов Г. Т. Ми—радянський народ. — К.: Рад. школа, 1979. — 112 с.

Калтахчян С. Т. Ленинизм о сущности нации и пути образования интернациональной общности людей. — М.: Изд-во МГУ, 1976. — 408 с.

Ким М. П. Советский народ—новая историческая общность. — М.: Политиздат, 1972. — 263 с.

Новая историческая общность людей: сущность, формирование, развитие. — М.: Мысль, 1976. — 438 с.

Платковский В. В. Мы — советский народ: Новая ист. общность людей. — М.: Мол. гвардия, 1973. — 176 с.

Развитие советского народа — новой исторической общности. — М.: Политиздат, 1980. — 431 с.

Смирнов Г. Л. Советский человек: Формирование социалистического типа личности.

ти. — 3-е изд. — М.: Политиздат, 1980. — 464 с.

Советский народ — новая историческая общность людей: Становление и развитие. — М.: Наука, 1975. — 520 с.

Советский народ — новая историческая общность людей: Сб. обзоров.—М.: ИНИОН АН СССР, 1980. — 200 с.

Советский народ — строитель коммунизма.— М.: Наука, 1981. — 533 с.

Становление советского народа и развитие социалистических наций. — К.: Наук. думка, 1978. — 254 с.

Тарасенко Н. И. Единый советский народ. — М.: Политиздат, 1975. — 128 с.

Шерстобитов В. П. Советский народ — монолитная общность строителей коммунизма. — М.: Мысль, 1976. — 183 с.

НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ І НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ

Братское содружество союзных республик в развитии народного хозяйства СССР, 1917—1971. — М. Мысль, 1973.—556 с.

Варламов В. С. Экономика СССР—единый народнохозяйственный комплекс. — М.: Знание, 1979. — 64 с.

* Початок див.: *НІЖ*, 1982, № 12.

Городенський П. З. Економіка братерського єднання. — К.: Політвидав України, 1981.—128 с.

Граник Г. И., Токарев С. П. Экономика СССР — единый народнохозяйственный комплекс. — М.: Экономика, 1980. — 183 с.

Евдокименко И. И., Ярыгина О. Л. Великое братство народов: Цифры и факты. — М.: Политиздат, 1982. — 222 с.

Економічні основи розвитку і зближення соціалістичних націй. — К.: Вища школа, 1975. — 258 с.

Індустріально-колгоспна Україна: (50 років СРСР). — К.: Політвидав України, 1972. — 262 с.

Панибудьласка В. Ф. Социалистическое соревнование — важный фактор дальнейшего укрепления дружбы народов СССР. — К.: О-во «Знание» УССР, 1979. — 48 с.

Пятилетние планы коммунистического строительства. — М.: Экономика, 1978. — 264 с.

Росенко М. Н. Сотрудничество и сближение наций СССР в условиях развитого социалистического общества: (Экон-социол. исследование). — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. — 177 с.

Економіка Української ССР в єдиному народнохозяйственном комплексі. — К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1982. — 191 с.

Экономический потенциал Страны Советов. — К.: Вища школа. Головное изд-во, 1982. — 295 с.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА І МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В ГАЛУЗІ НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ

Агаев А. Г. Социалистическая национальная культура. — М.: Политиздат, 1974. — 136 с.

Баллер Э. А. Коммунизм. Культура. Человек. — М.: Сов. Россия, 1979.—256 с.

Баранович С. М. Интернаціоналістсько-патріотичне виховання трудящих. — К.: Наук. думка, 1978. — 125 с.

Белодед И. К., Ижакевич Г. П., Черто-рижская Т. К. Русский язык как источник обогащения языков народов СССР. — Киев: Рад. школа, 1978. — 182 с.

Братерське слово: (Про взаємодію, взаємодію та взаємозбагачення братніх літератур народів СРСР).—К.: Дніпро, 1975. —326 с.

Братне єднання літератур народів СРСР.—К.: Вища школа. Вид-во при КДУ, 1982. — 167 с.

Брега Г. С. Сотрудничество советских республик в области науки в годы первой пятилетки. — Киев: Наук. думка, 1978. — 165 с.

Взаимодействие и взаимообогащение социалистических культур. — М.: Мысль, 1980. — 318 с.

Волинський К. П. Єднання і розквіт братніх літератур: (Зближення соц. нац. культур на сучас. етапі та збагачення змісту категорії народності в літературі). — К.: Наук. думка, 1977.— 200 с.

Дробіжева Л. И. Духовная общность народов СССР: Историко-социологический очерк межнациональных отношений. — М.: Мысль, 1981.—263 с. Духовний розквіт українського народу: (50 років СРСР). — К.: Політвидав України, 1972. —303 с.

Живое единство: О взаимовлиянии литератур народов СССР: Сб. статей. — М.: Сов. писатель, 1974. — 398 с.

Ломидзе Г. Чувство великой общности: Статьи о сов. многонац. лит. — М.: Сов. писатель, 1978. — 271 с.

Лось В. Є. КППРС — організатор культурного співробітництва народів СРСР у період будівництва комунізму. — К.: Вища школа, 1977. — 150 с.

Маковійчук І. М. Братерство і єднання культур. — К.: Рад. школа, 1981.— 80 с.

Национальный язык и национальная культура: Сб статей.—М.: Наука, 1978.— 209 с.

Передерій В. Ф. Велична гармонія: (Про інтернаціональне і національне в радянському мистецтві). — К.: Мистецтво, 1974. — 158 с.

Петров В. Т. Творческое сотрудничество народов СССР. — М.: Мысль, 1979. — 215 с.

Пивоваров М. П. З літопису збагачення братніх літератур: Літ.-критичний нарис. — К.: Рад. письменник, 1974.—178 с.

Пригодій М. І. Братерське єднання художніх культур народів СРСР. — К.: Політвидав України, 1976. — 115 с.

Пригодій М. І. На засадах братерства: (Про взаємозв'язки братніх рад. літератур). — К.: Рад. письменник, 1976. — 247 с.

Сотрудничество народов СССР в культурном строительстве: (Сб. статей). — М.: Мысль, 1973. — 167 с.

Тетерук І. М. Розквіт і зближення братніх культур. — К.: Політвидав України, 1981. — 144 с.

Томин В. П. Уровень образования населения СССР.—М.: Финансы и статистика, 1981. — 192 с.

Ханазаров К. X. Интернационалистский характер советской социалистической культуры. — М.: Знание, 1980. — 48 с.

Шермухамедов С. Расцвет и сближение национальных культур народов СССР. — М.: Мысль, 1974. — 254 с.

(Продовження буде)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

XIII ЗАСІДАННЯ КОМІСІЇ ІСТОРИКІВ СРСР І ЧССР

У столиці ЧССР м. Празі з 27 вересня по 1 жовтня відбулося чергове засідання Комісії істориків СРСР і ЧССР. У складі радянської делегації було 8 вчених-істориків — представників різних республік СРСР. Її очолив акад. АН УРСР П. Т. Тронько. Чехословацьку сторону представляли 16 відомих учених ЧССР на чолі з акад. ЧСАН З. Снітілом.

З промовами виступили віце-президент ЧСАН акад. З. Снітіл і акад. АН УРСР П. Т. Тронько. Було обговорено теоретичні й методологічні питання історії розвинутого соціалістичного суспільства у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС і XVI з'їзду КПЧ.

В роботі наукової конференції, яка відбулася 27—29 вересня, взяли участь понад 40 чеських і словацьких учених з наукових інститутів ЧСАН і САН, інститутів марксизму-ленінізму ЦК КПЧ і ЦК КПС, науковці вищих навчальних закладів Праги.

Було заслухано й обговорено 18 доповідей та повідомлень. Питання будівництва розвинутого соціалістичного суспільства та його закономірного розвитку розглянули у своїх виступах д-р істор. наук, проф. О. І. Недорезов, канд. істор. наук В. П. Дмитренко, канд. істор. наук В. В. Мар'їна. Чехословацькі вчені — акад. САН, чл.-кор. ЧСАН В. Плевза, проф. І. Шедівн, д-р істор. наук, проф. П. Бобок, канд. істор. наук В. Рибуцький та ін. — проаналізували теоретичні й методологічні проблеми історії соціалістичного суспільства, історичний досвід будівництва розвинутого соціалізму в СРСР та ЧССР. Дослідники приділили значну увагу питанню про роль і значення пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму на сучасному етапі.

З доповідями, присвяченими 60-річчю утворення СРСР, виступили радянські вчені: акад. АН УРСР П. Т. Тронько, акад. О. М. Самсонов, акад. АН Вірменської РСР Г. А. Галоян, чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова, проф. А. К. Каніметов. Чехословацькі історики — канд. істор. наук, проф. Ф. Гейл і д-р

істор. наук Ч. А. морт у своїх доповідях розповіли про те, як у ЧССР організований процес вивчення історії СРСР. В цілому історики розглянули не тільки зміни, які відбулися в СРСР за 60 років, а й відзначили ідейно-політичне значення цієї знаменної події, її вплив на розвиток світового революційного руху.

1 жовтня відбулося пленарне засідання Комісії, на якому було підбито підсумки її роботи. Мова також йшла про підготовку до XIV засідання Комісії, яке планується провести у СРСР в 1983 р. (спільно з Комісією істориків СРСР і УНР). Обговорюватиметься й така проблема, як «Соціалістичні і революційно-демократичні аграрні перетворення в СРСР, ЧССР та УНР». На найближчому засіданні вирішено розглянути також тему, присвячену 40-річчю розгрому гітлерівських загарбників у другій світовій війні.

З доповіддю про поглиблення співробітництва чехословацьких і радянських істориків у справі координації діяльності національних комітетів істориків соціалістичних країн виступив акад. ЧСАН Я. Пурш. Він також проінформував учасників засідання про хід підготовки до міжнародного конгресу істориків, який має відбутися в 1985 р. Акад. АН УРСР П. Т. Тронько розповів про підготовку до міжнародного з'їзду славістів (вересень 1983 р., м. Київ).

28 вересня радянську делегацію було прийнято в Центральному комітеті Союзу чехословацько-радянської дружби.

30 вересня радянські вчені ознайомилися з роботою єдиного сільськогосподарського кооперативу Здіславце, відвідали меморіальний комплекс «Терезін».

1 жовтня делегацію прийняв зав. відділом шкіл і науки ЦК КПЧ А. Бружек. Під час дружньої бесіди було обговорено актуальні питання співробітництва радянських і чехословацьких істориків та перспективи діяльності Комісії.

Т. І. БУРДОНОСОВА (Київ)

СПІЛЬНЕ ЗАСІДАННЯ НАУКОВИХ РАД АН СРСР ТА УРСР

27 і 29 вересня 1982 р. у Києві в Інституті соціальних та економічних проблем зарубіжних країн (ІСЕПЗК) АН УРСР відбулося спільне засідання Наукової ради АН СРСР з економічних, політичних та ідеологічних проблем США і Наукової

ради АН УРСР з критики буржуазних ідеологічних течій. Було обговорено одне питання — «Міжнародне значення ленінського досвіду розв'язання національного питання в СРСР і національні проблеми у сучасній Америці».

Засідання відкрив директор ІСЕРЗК АН УРСР, акад. АН УРСР А. М. Шлепаков. Він розглянув ті аспекти проблеми, які закономірно викликають зацікавленість, жваву дискусію, співставлення позицій країн з різним суспільним устроєм. Досить показовим у цьому відношенні може бути минуле і сучасне США. Сполучені Штати входили до складу незалежних держав, проголошуючи високі принципи демократії, і, в той же час, допускали існування рабовласництва та расово-етнічної нетерпимості.

Чи сталися які-небудь зміни нині, через 200 років? Давно скасоване рабовласництво, відносно недавно — в середині 60-х років минулого століття — прийнято ряд антидискримінаційних законів, істеблішмент нагромадив певний досвід у справі прилучення еліти «етніків» до стереотипів американізму. Однак, незважаючи на всі ці обставини, становище у сфері національних відносин залишається напруженим. Ряд спостерігачів вважають неминучим вибух незадоволення серед «кольорових» американців.

А. М. Шлепаков підкреслив, що нині доцільно зосередити увагу радянських учених на дослідженні таких аспектів національної проблеми в США, як еволюція офіційної урядової політики щодо расово-етнічних груп, соціально-економічні й політичні умови їх існування, конкретні форми руху протесту проти дискримінації, в якому нині все рельєфніше виявляється тенденція до зближення з іншими соціально-класовими рухами.

Зав. відділом Інституту США і Канади (ІСК) АН СРСР д-р філософ. наук Ю. О. Замошкін піддав критиці основні особливості розвитку буржуазного націоналізму й шовінізму у США. Він виявив їх історичні й соціальні передумови, фактори, які сприяли зростанню нової хвилі шовінізму та націоналізму в країні. Доповідач розглянув місце й роль останніх у політиці, ідеологічній стратегії і тактиці адміністрації Рейгана, деяких лідерів американського сучасного консерватизму. Ю. О. Замошкін розповів також про тяжку долю тих, хто виступає проти націонал-шовінізму.

Зав. сектором ІСК АН СРСР, д-р філософ. наук Є. Я. Баталов проаналізував питання про вплив національного характеру на політичне життя суспільства. Національний характер, як і національна психологія в цілому, виступає як один з факторів детермінації політичної свідомості й поведінки. При побудові адекватної моделі політичного процесу слід враховувати й «національний» фактор, а, отже, розробити питання про національний характер як у загальнотеоретичному плані, так і конкретному — американському варіанті його розвитку.

Ст. наук. співроб. ІСК АН СРСР, канд. істор. наук С. О. Червона розглянула ті зміни, які протягом 60-х — 70-х років відбулися у державній, політичній США щодо національних меншостей і груп. В цей період змінилася роль держави у сфері національних відносин: створено механізм

їх державно-монополістичного регулювання, було розроблено ряд відповідних соціально-економічних програм. Разом з тим, починаючи із середини 70-х років, відбувається ревізія антидискримінаційного законодавства, зменшення питомої ваги буржуазно-реформістських методів тощо.

Ст. наук. співроб. ІСК АН СРСР, канд. істор. наук Д. Ю. Фурман простежив зв'язок особливостей асиміляційних процесів з проявами американської національної самосвідомості, в якій релігійний «плюралізм» виступає органічною для суспільства характеристикою. Це призводить до складного переплетення етнічних і релігійних процесів.

Ст. наук. співроб. ІСК АН СРСР, канд. істор. наук М. О. Петровська спинилася на проблемі відображення національного питання в масовій свідомості. Емпіричні дослідження суспільної думки, які ведуться у США, дають можливість простежити динаміку суспільних настроїв, зокрема у зв'язку з боротьбою негритянського населення за свої громадянські права. Значна кількість опитаних висловлюється за відмову від практики дискримінаційного підходу до «кольорового» населення, визнаючи за останнім рівні з «білими» права.

Зав. кафедрою Київського технологічного інституту легкої промисловості, канд. істор. наук К. С. Лузик у своєму виступі підкреслив думку про те, що загострення ідеологічної боротьби на сучасному етапі суспільного розвитку вимагає як розширення масштабів, так й активізації наукових досліджень, пов'язаних з критикою буржуазного суспільства. Потрібно також розкрити взаємозв'язок національних проблем з рівнем та характером розвитку продуктивних сил, виявити ступінь впливу НТР на еволюцію національних відносин у США.

Молод. наук. співроб. ІСЕРЗК АН УРСР О. В. Шамшур розглянув деякі особливості імміграційної політики США, визначальною рисою якої й нині залишається расово-національна упередженість. Зокрема це знайшло свій вираз у розгорнутому в Сполучених Штатах у 70-х — на початку 80-х років цькуванні нелегальних іммігрантів.

Ст. наук. співроб. ІСЕРЗК АН УРСР, канд. істор. наук В. Б. Євтух охарактеризував особливості процесу асиміляції іммігрантів у США на сучасному етапі. Серед них він виділив такі: певне уповільнення темпів і зростання етнічної самосвідомості у іммігрантів, відносно посилення етнічного відокремлення. І все ж таки провідною залишається тенденція до асиміляції, яка знаходить свій конкретний вираз у долі етнічних груп населення Сполучених Штатів.

Виступаючи на заключному засіданні, голова Наукової ради АН УРСР з критики буржуазних ідеологічних течій заст. директора ІСЕРЗК АН УРСР, д-р філософ. наук, проф. В. В. Косолапов розповів про діяльність ради в зв'язку з підготовкою до святкування 60-річчя утворення СРСР.

Учасники спільного засідання відзначили важливість і необхідність активізації досліджень з питань національних відносин у США, а також критики «нових» теорій буржуазних фальсифікаторів. Необхідно

підвищити й рівень координації досліджень з розглядуваної проблеми, які ведуться в різних наукових центрах нашої країни.

О. В. ШАМШУР (Київ)

МІЖВУЗІВСЬКА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ В ІПК ПРИ КДУ, ПРИСВЯЧЕНА 60-РІЧЧЮ УТВОРЕННЯ СРСР

2—3 листопада 1982 р. в Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбулася міжвузівська науково-теоретична конференція, присвячена 60-річчю утворення СРСР. В її роботі взяли участь викладачі ІПК, представники ряду вузів УРСР та інших республік нашої країни, а також Болгарії, Польщі та НДР.

Вступним словом конференцію відкрив директор ІПК при КДУ д-р філософ. наук, проф. А. Т. Нелел. Він підкреслив, що славний ювілей Союзу РСР є знаменною подією у житті радянського народу, відзначив важливість та значення постанови ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення системи підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук вищих учбових закладів» для успішної діяльності відповідних вузівських кафедр. Доповідач наголосив на тому, що ІПК є республіканським учбово-методичним центром удосконалення викладання марксистсько-ленінської науки. З перших днів існування в ІПК при КДУ навчаються представники всіх республік СРСР, а також ряду країн соціалістичної співдружності.

На пленарному засіданні з доповідями виступили: д-р істор. наук, проф. П. М. Шморгул — «В. І. Ленін — натхненник і організатор утворення СРСР», д-р істор. наук, проф. М. Я. Варшавчик — «Інтернаціоналізм — закон діяльності КПРС», д-р істор. наук, проф. В. І. Полурез — «Інтернаціональне значення концепції розвинутого соціалізму», д-р економ. наук, проф. М. С. Погорелов — «Продовольча програма СРСР — найважливіша складова частина економічної стратегії КПРС», канд. філософ. наук, доц. В. М. Горбунов — «Актуальні питання інтернаціо-

нального виховання студентської молоді», канд. філософ. наук, доц. О. І. Левницька — «Інтернаціоналізм як моральний принцип особистості і суспільства розвинутого соціалізму».

На конференції працювали чотири секції — історії КПРС, марксистсько-ленінської філософії, політичної економії та наукового комунізму. На першій з них було заслухано та обговорено 8 доповідей. Значний інтерес присутніх викликали виступи, в яких мова йшла про історичну роль Комуністичної партії в утворенні СРСР, розвитку національних відносин (д-р істор. наук, проф. Л. О. Суярко — Київ, канд. істор. наук, доц. В. Ф. Гомжин (Куйбишев), про діяльність робітничого класу по зміцненню непорушної єдності радянського народу (канд. істор. наук, доц. Г. Т. Кікалов — Київ). Про єдиний народногосподарський комплекс — матеріальну основу дружби народів СРСР, значення економічних зв'язків у умовах розвинутого соціалізму розповіли в. о. доц. А. Л. Ясінський (Івано-Франківськ) та Є. І. Бібікова (Бердянськ). Проблеми інтернаціонального виховання трудящих, критики буржуазних фальсифікацій національної політики КПРС розглянули у своїх виступах викл. В. Г. Бровко (Запоріжжя), канд. істор. наук, доц. Б. М. Д'якова (Волгоград). Про інтернаціональний характер зовнішньополітичної діяльності КПРС розповів канд. істор. наук, доц. В. І. Касьян (Ровно).

Конференція ще раз засвідчила, що науковці, викладачі вузів приділяють значну увагу вивченню актуальних питань розвитку соціалістичного суспільства на сучасному етапі.

Л. В. БЕРЕЖНА (Київ)

РОЗШИРЕНЕ ЗАСІДАННЯ КОЛЕГІЇ ГОЛОВАРХІВУ УРСР, ПРИСВЯЧЕНЕ 60-РІЧЧЮ СРСР

18 листопада 1982 р. відбулося розширене засідання колегії Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, присвячене 60-річчю утворення Союзу РСР. Вступним словом його відкрив на-

чальник Головархіву УРСР О. Г. Мітюков. Він зазначив, що працівники архівних установ Української РСР за прикладом передових колективів країни розгорнули соціалістичне змагання й прийняли

підвищені соціалістичні зобов'язання на честь знаменного ювілею.

З доповіддю «Архівні установи республіки — до 60-річчя СРСР» виступив заступник начальника Головархіву УРСР О. М. Коваленко. Він підкреслив, що державні архівні установи УРСР провели значну роботу по виявленню нових матеріалів з історії непорушної дружби й братерської взаємодопомоги народів Союзу РСР. У науковий обіг введено більш як 5 тис. документів. Їх широко використовували насамперед дослідники. На базі цих нововиявлених документів написано й опубліковано близько 500 статей і добірок, прочитано майже 400 лекцій, організовано 125 виставок.

Архівні установи республіки провели також науково-практичні конференції, присвячені 60-річчю утворення СРСР.

Доповідач підкреслив, що й редколегія, редакція науково-інформаційного бюлетеня Головархіву УРСР «Архіви України» готуються гідно відзначити знаменну подію у житті Радянської країни. На його сторінках у рубриці «До 60-річчя утворен-

ня СРСР» опубліковано ряд оглядів і добірок архівних документів про грандіозні досягнення УРСР у розвитку економіки, науки, культури, яких вона досягла у братній сім'ї радянських республік, вміщено матеріали про підготовку архівних установ Української РСР до славного ювілею.

В обговоренні доповіді взяли участь керівники центральних державних архівів республіки, завідувачі архівними відділами облвиконкомів, директори обласних держархівів.

На засіданні колеги Почесні грамоти Головархіву УРСР і Українського республіканського комітету профспілки працівників державних установ було вручено переможцям ювілейного соціалістичного змагання — Центральному державному архіву кінофотофонодокументів УРСР, архівним відділам Волинського, Кримського і Полтавського облвиконкомів, державним архівам Дніпропетровської, Донецької, Запорізької областей, а також міста Севастополя.

В. М. ВОЛКОВИНСЬКИЙ (Київ)

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ ПОДІЛЛЯ»

26—27 жовтня 1982 р. у Кам'янець-Подільському відбулася перша наукова конференція на тему: «Проблеми історичної географії Поділля», присвячена 60-річчю утворення СРСР. В її роботі взяли участь відповідальні працівники міськкому Компарті України, співробітники ряду наукових та навчальних закладів Української РСР, працівники архівних установ, краєзнавчих та історичних музеїв, вчителі.

Конференцію відкрив голова оргкомітету і Кам'янець-Подільського відділу географічного товариства (ГТ) УРСР, доц. Л. В. Баженов. З доповідями, в яких мова йшла про дальше вдосконалення краєзнавчої роботи, вивчення історії та географії у середніх школах, про зв'язок історичної географії із спеціальними дисциплінами, а також про основні проблеми історичної географії Поділля, виступили секретар Кам'янець-Подільського міськкому Компарті України А. І. Буданцева, чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко, ст. вккл. Кам'янець-Подільського педінституту Б. М. Кушнір.

Основну увагу учасники конференції приділили аналізу історико-географічних умов формування території, міст, населення Поділля (проф. П. Ф. Щербина, доценти Т. П. Брянцева, М. П. Крачило, М. Г. Крикун, П. Ф. Чапу, кандидати географ. наук М. В. Григорович, І. М. Пушкар та ін.), історико-географічним особливостям розвитку економіки краю (доценти В. В. Бабін, Н. П. Заворуєва, О. В. Ковтун та ін.), сус-

пільно-політичним подіям, що відбулися на Поділлі (професори П. М. Шморгун, М. М. Кравець, В. І. Тищенко, доценти А. О. Копилов, О. Д. Степенко, А. Ф. Суровий, А. С. Холтяр, кандидати істор. наук В. П. Газін, В. С. Степанков, А. А. Цвяк та ін.).

Конференція дала можливість виявити певні недоліки у вивченні ряду проблем історичного краєзнавства. Значно повільніше, ніж потрібно, проводяться історико-географічні дослідження з картографії і топоніміки краю. Між вченими поки що не налагоджені широкі інтеграційні зв'язки, які сприяли б розробці комплексної тематики. Слід активніше залучати до творчої роботи й вчителів, студентів-істориків, географів тощо.

На заключному пленарному засіданні виступив доц. Л. В. Баженов. Він звернув увагу учасників конференції на необхідність розробки найбільш актуальних проблем, на доцільність періодичного видання республіканського тематичного збірника з питань історичної географії і т. ін. Було одностайно підтримано пропозицію про проведення в 1985 р. другої історико-географічної конференції.

Л. А. КОВАЛЕНКО
(Кам'янець-Подільський),
М. Г. КУКУРУДЗЯК
(Кам'янець-Подільський),
О. М. ЗАВАЛЬНЮК
(Кам'янець-Подільський)

ВШАНУВАННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК І. І. СЛИНЬКА У ЗВ'ЯЗКУ З ЙОГО 80-РІЧЧЯМ

23 листопада 1982 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР було відзначено 80-річний ювілей ветерана партії, Великої Вітчизняної війни та праці, д-ра істор. наук Івана Івановича Слинька.

Засідання відкрив заст. директора Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук П. С. Сохань. Ювіляра тепло привітав перший секретар Печерського райкому партії м. Києва А. Г. Пилипенко.

Народився Іван Іванович 25 листопада 1902 р. на Дніпропетровщині в сім'ї селянина-бідняка. З 15 років почав свою трудову діяльність робітником на залізниці, а потім працював шахтарем у Донбасі. В 1923 р. добровільно пішов в Червону Армію, там же вступив у ряди Комуністичної спілки молоді, а в 1926 р. став членом Комуністичної партії, в лавах якої перебуває вже 56 років.

Після демобілізації з Червоної Армії у 1926 р. І. І. Слинько повертається працювати на залізницю слюсарем, доглядачем вагонів. У 1928—1929 рр. закінчив вечірню партшколу.

В 1930 р. І. І. Слинько вступив у Дніпропетровський металургійний інститут, який закінчив у 1935 р. і був направлений на завод ім. Петровського. Там він до 1938 р. працював спочатку техніком, а потім — інженером. З 1938 р. по липень 1941 р. Іван Іванович працював зав. відділом пропаганди райкому, а пізніше — заст. зав. відділом пропаганди і агітації Дніпропетровського обкому партії.

З липня 1941 р. по 1943 р. І. І. Слинько перебував у лавах Радянської Армії. З кінця 1943 р. він працював у ЦК КП(б)У зав. сектором по роботі серед населен-

ня окупованих районів України і за сумісництвом — в інформвідділі Українського штабу партизанського руху.

З 1945 р. І. І. Слинько перейшов на наукову роботу в систему Академії наук УРСР. До 1949 р. очолював воєнно-партизанський сектор Комісії по історії Великої Вітчизняної війни. З 1950 р. він став зав. воєнно-історичним відділом Інституту історії АН УРСР, а з 1952 р. — ст. наук. співробітником відділу історії соціалістичного будівництва.

В 1968 р. І. І. Слинько захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора істор. наук. Іван Іванович — автор понад 200 наукових праць з історії Великої Вітчизняної війни і соціалістичного будівництва, у тому числі трьох монографій. Він підготував 15 кандидатів істор. наук. За участь в тритомній праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр.» йому була присуджена Державна премія УРСР.

Неодноразово Іван Іванович обирався членом бюро парторганізації Інституту історії АН УРСР. Нині, перебуваючи на пенсії, І. І. Слинько бере активну участь у громадському житті, працює членом комісії партконтролю Печерського райкому партії м. Києва.

І. І. Слинько нагороджений орденом Червоної Зірки і багатьма медалями.

З сердечними словами вітання до І. І. Слинька звернулися ветерани партії та партизанського руху. На адресу ювіляра надійшли вітальні листи і телеграми від ряду організацій і установ, окремих науковців.

П. К. СТОЯН (Київ)

ВИСТАВКА НАУКОВОЇ КНИГИ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

У серпні 1982 р. в Києві відбулася виставка видань Академії наук ЧССР. Вона проводилася в рамках традиційного книгообміну між видавництвами академії наук соціалістичних країн.

Історики Чехословаччини представили фундаментальні праці з вітчизняної історії. Серед них другий том першої частини «Огляду історії Чехословаччини».

Серед збірників документальних матеріалів особливу увагу привертають «Документи і матеріали до історії чехословацько-радянських зв'язків (1939—1943)». В них наголошується на величезному значенні для розвитку ЧССР чехословацько-радянського договору про дружбу. Ця праця є яскравим прикладом плідного співробітництва істориків Радянського Союзу та Чехословаччини.

Вчених-балканістів зацікавила книга «Боротьба за Балкани», в якій на основі архівних джерел досліджуються проблеми

Південно-Східної Європи у перший період другої світової війни.

Історія світової соціалістичної системи, аналіз процесів побудови основ соціалізму, питання вдосконалення планового управління в Чехословаччині, філософські проблеми розвитку науки при соціалізмі — теми ґрунтовних публікацій провідних вчених країни. Слід відзначити книгу В. Меліхара «Світова соціалістична система у 50-ті роки», колективні праці «Теоретичні питання вдосконалення системи планового управління в соціалістичній економіці» та «Соціалізм і наука».

Виставка дала можливість ознайомитись з досягненнями науки в братній Чехословаччині, внесла вклад у зміцнення наукових і культурних зв'язків радянського і чехословацького народів.

І. В. МАРТИНЕНКО (Київ)

НОВІ КНИГИ

- БЕЛЯЕВ Е. А.** КПСС и организация науки в СССР. — М.: Политиздат, 1982. — 143 с.
- Берег великої дружби: Збірник.** — Сімферополь та ін.: Гаврія та ін., 1982. — 175 с.
- Брата крепкая рука: Сборник.** — М.: Московский рабочий; Ужгород: Карпаты, 1982. — 96 с.
- Братством сильны: О дружбе и сотрудничестве трудящихся Днепропетровщины и других областей и республик СССР, 1917—1982.** Сб. документов и материалов. — Днепропетровск: Промінь, 1982. — 304 с.
- БУЛДАКОВ В. П., КУЛЕШОВ С. В.** История образования СССР и критика ее фальсификаторов. — М.: Высшая школа, 1982. — 176 с.
- Героїчний Київ.** — Політвидав України, 1982. — 334 с.
- ГРАБОВЕЦЬКИЙ В. В.** Гуцульщина XIII—XIX століть: Іст. нарис. — Львів: Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті, 1982. — 151 с.
- Единение литератур: Сб. науч. докл.** — К.: Наук. думка, 1982. — 137 с.
- ЕСАКОВ В. Д., НЕНАРОКОВ А. П.** Советская культура — сплав духовных достижений народов СССР. — М.: Знание, 1982. — 64 с.
- ИГНАТОВ В. А.** Буржуазная футурология о будущности наций: [Критический анализ]. — К.: Наук. думка, 1982. — 152 с.
- КАРАКЕЕВ К. К., КОПЫЛОВ И. Я., САЛИКОВ Р. А.** Проблемы управления строительством Советского многонационального государства. — М.: Наука, 1982. — 366 с.
- Київська Русь: культура, традиції: Зб. наук. праць.** — К.: Наук. думка, 1982. — 151 с.
- КОРОЛЬ В. С.** Развитой социализм и народное благосостояние. — К.: Вища школа. Голов. изд-во, 1982. — 207 с.
- КРАВЕЦЬ О. М.** Книга з історії фабрик та заводів Радянської України [1921—1980]. — К.: Наук. думка, 1982. — 199 с.
- КУЛИЧЕНКО М. И.** Союз равных. — М.: Знание, 1982. — 64 с.
- ЛЕБЕДЕВ М. І.** СРСР у світовій політиці, 1917—1982. — К.: Політвидав України, 1982. — 347 с.
- МАКОВЕЙЧУК И. М.** Советская печать — мощное средство организации и воспитания масс: На материалах Укр. ССР [1960—1980 гг.]. — К.: Наук. думка, 1982. — 151 с.
- Мемуары декабристов: Южное общество.** — М.: Изд-во МГУ, 1982. — 351 с.
- МИНЦ И. И.** Год 1918-й. — М.: Наука, 1982. — 576 с.
- На захисті завоювань Великого Жовтня: Зб. наук. праць.** — К.: Наук. думка, 1982. — 205 с.
- Образование СССР — торжество ленинской национальной политики: Сб. статей.** — Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. — 144 с.
- Особенности демографического развития в СССР.** — М.: Финансы и статистика, 1982. — 232 с.
- ПАВЛОВА Л. М.** Защищая интересы трудящихся: Участие советских профсоюзов в решении социальных задач. — М.: Профиздат, 1982. — 224 с.
- ПАНИБУДЬЛАСКА В. Ф.** Інтернаціоналістська єдність радянської молоді: [До 60-річчя утворення СРСР]. К.: Т-во «Знання» УРСР, 1928. — 48 с.
- ПЕТЛЯКОВ П. А.** Униатская церковь — орудие антикоммунизма и антисоветизма. — Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1982. — 168 с.
- ПРИХОДНЮК О. Я.** В дружбі трудимся і зростаєм. — Ужгород: Карпати, 1982. — 80 с.
- СЕНЯВСКИЙ С. Л.** Социальная структура советского общества в условиях развитого социализма [1961—1980 гг.]. — М.: Мысль, 1982. — 351 с.
- СКРУТЕНЬ І. С.** Співдружність у праці. — К.: Техніка, 1982. — 119 с.
- СМИРНОВ А. Ф.** Несокрушимое единство: Советский народ в годы Великой Отечественной войны. — М.: Мол. гвардия, 1982. — 175 с.
- Советский Союз — Вьетнам: 30 лет отношений. 1950—1980.** Документы и материалы. — М.: Политиздат, 1982. — 655 с.
- Современные славянские культуры: развитие, взаимодействие, международный контекст: Материалы Междунар. конф. ЮНЕСКО.** — К.: Наук. думка, 1982. — 439 с.
- Советский Союз: Политико-экономический справочник.** — М.: Политиздат, 1982. — 351 с.
- ХВОСТИН Н. П.** Труд и национальные отношения: [Роль труда в процессе сближения соц. наций]: — Львов: Вища школа, Изд-во при Львов. ун-те, 1982. — 192 с.
- ЧИЖОВА Л.** В единой семье к великой цели: Роль Москвы в становлении и упрочении братского сотрудничества народов СССР. — М.: Моск. рабочий, 1982. — 252 с.
- ШВЕДОВ В. Н.** КПСС — организатор военного производства в 1941—1942 гг.: Достижения науки и техники — фронту. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. — 144 с.
- ЦЕРБАКОВ Ю. Н.** Искры Великого Октября: Вклад интернационалистов в революционное рабочее движение в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1917—1921 гг. — М.: Политиздат, 1982. — 288 с.